

alföld

IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT

ACZÉL GÉZA
KOVÁCS ANDRÁS FERENC
MARKÓ BÉLA
MARNO JÁNOS
SZELES JUDIT
VERSEI

FERDINANDY GYÖRGY
SZATHMÁRI ISTVÁN
PRÓZÁJA

GÖMÖRI GYÖRGY
NAGY ANDRÁS
1956-OS ÍRÁSAI

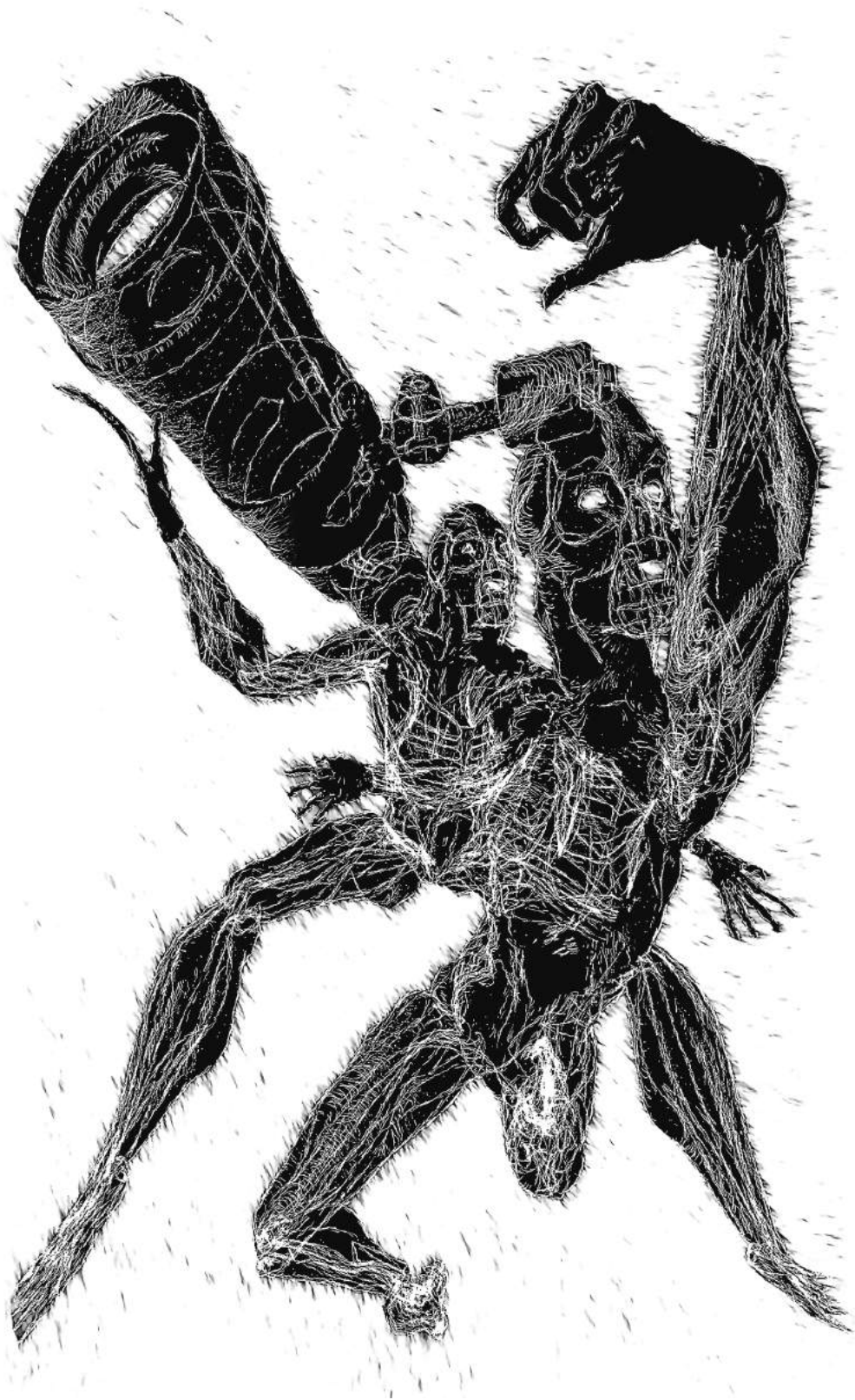
NAGY DÁNIEL
PATAKY ADRIENN
TANULMÁNYA

KRITIKÁK
NÁDAS PÉTER
NYERGES ANDRÁS
RADNÓTI MIKLÓSNÉ
SCHEIN GÁBOR
KÖTETÉRŐL

HATVANHETEDIK ÉVFOLYAM

2016/10

alföld

HATVANHETEDIK ÉVFOLYAM — 2016. OKTÓBER

- 3 KOVÁCS ANDRÁS FERENC verse: Visszhangzó villanella
3 MARNO JÁNOS versei: Reggel; Soul-minta; Nincs az a könyv;
A szóban forgó könyvek; Panasz; Harag; Kezdetben a düh
8 SZATHMÁRI ISTVÁN: A Boráros tér (novella)
12 ACZÉL GÉZA versei: (szino)lira (álló; állomány; állomás)
13 MAGOLCSAY NAGY GÁBOR versei: Szingularitáriánus elégiák (Mélyég;
Kenotáfium; Hologram: Sötét anyag; Hologram: Információ)
14 SZELES JUDIT versei: Eső; Maputo
16 JASSÓ JUDIT versei: Semmilyen; Az emigráns; Üdvözlét
19 ÁGOSTON TAMÁS: Mickey egér; Kaktusz; Mindig is készült; Super 8
23 MARKÓ BÉLA versei: Ölben ülő nap; Élő arc
25 FERDINANDY GYÖRGY: Lábjegyzetek (kispróza)

‘56

- 29 GÖMÖRI GYÖRGY: „Kövessük a lengyel utat!” (Hogyan jutottam
a „lengyel úton” az ötvenhatos magyar forradalomig)
41 NAGY ANDRÁS: Az ENSZ csendje (A világszervezet felemás szerepe az
1956-os forradalom nyomán – újabb kutatások fényében)

tanulmány

- 56 ARANY ZSUZSANNA: Kosztolányi Dezső élete (Forradalmak kora – 4. rész)
64 PATAKY ADRIENN: Mediális átfordíthatóság (Akusztikus és vizuális
motívumok Szilágyi Domokos (négy szonett)jében)
78 NAGY DÁNIEL: Saussure kontra Wagner? (Arbitralitás és motiváció
a nyelvben és a poétikában)

szemle

- 90 VISY BEATRIX: A szívben az aggodalom (Radnóti Miklósné Gyarmati
Fanni: Napló. 1935–1946)

- 96 BAZSÁNYI SÁNDOR: Sal Hungaricum avagy a mesemondás sója
(Nádas Péter: Az élet sója; Forgách András rajzaival)
- 100 URI DÉNES MIHÁLY: A normalitás őrző kényszere (Schein Gábor: Svéd)
- 105 FARKAS ZSUZSANNA: Szerelemről és szocializmusról – „kifordítva”
(Nyerges András: Reciprok)
- 108 CSUKA BOTOND: Szubverzív felszínesség? (Magolcsay Nagy
Gábor: Második ismeretlen)

képek

ULRICH GÁBOR grafikái

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL

LANCZKOR GÁBOR, MIKLYA ZSOLT, ZALÁN TIBOR versei

KUKORELLY ENDRE Ottlik-esszéje

BODROGI FERENC MÁTÉ és CSOBÁNKA ZSUZSA EMESE

az irodalomtanításról

Kritikák NÉNYEI PÁL, SAMANTHA SCHWEBLIN és TÉREY JÁNOS
könyveiről

*Megjelenik Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata
és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.*

<http://www.alfoldfolyoirat.hu>
alfoldfolyoirat@gmail.com

alföld

IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT

SZIRÁK PÉTER főszerkesztő

ÁFRA JÁNOS

FODOR PÉTER

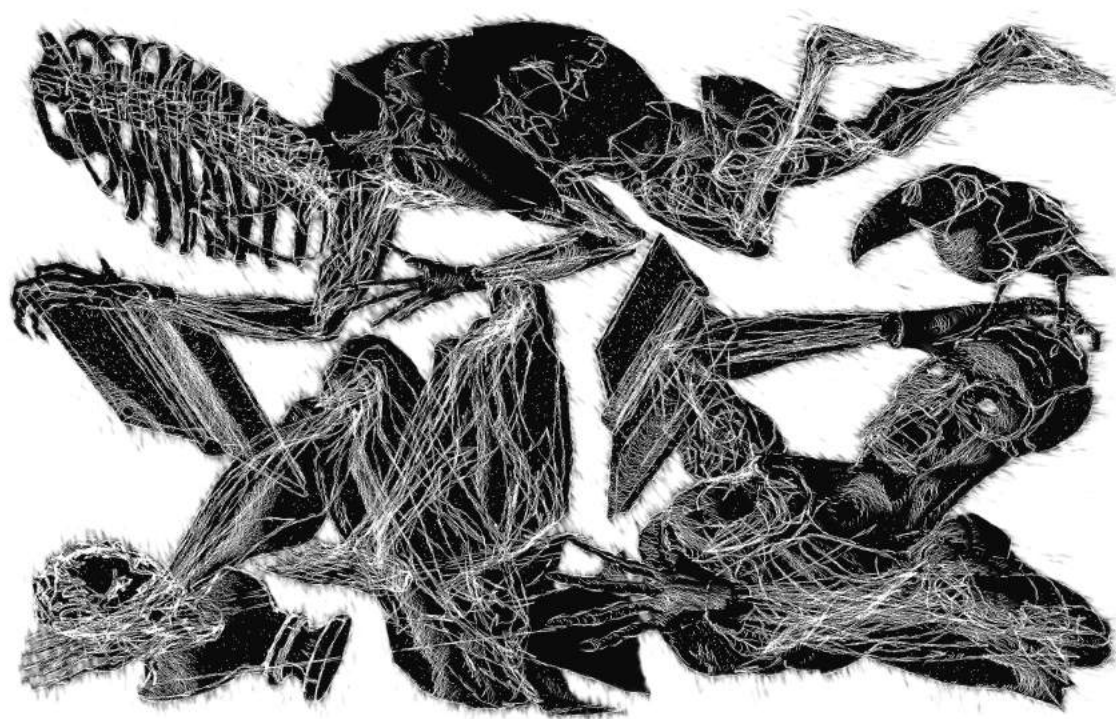
HERCZEG ÁKOS

LAPIS JÓZSEF szerkesztők

HERCZEG-SZÉP SZILVIA szerkesztőségi asszisztens

alföld

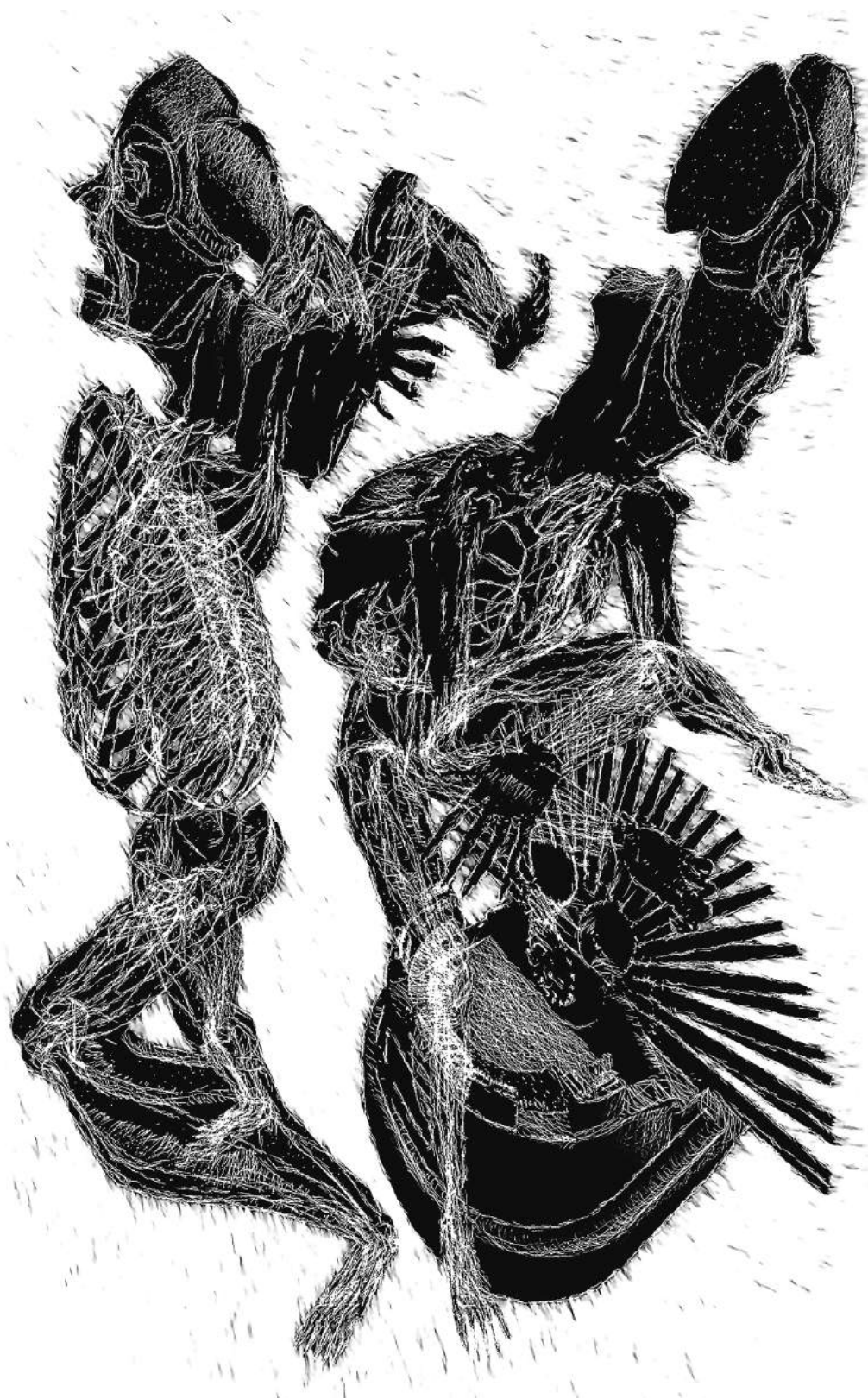
600 FORINT

nka

Nemzeti Kulturális Alap

KOVÁCS ANDRÁS FERENC

Visszhangzó villanella

Dylan Thomasnak ifjú hódolat –
„Do not go gentle into that good night”

*Dúlt napok rendje éj sarába vájt
Féregjárat – nem véd a kósza héj.
Rés, rés – szavak közt fény ragyog szabályt.*

*Idős kor bölcsnek vél zavart irányt –
Homályba vész, mit égi csóva, kéj,
Dúlt napok rendje éj sarába vájt...*

*Ifjabb ha érez szép, boldog ragályt,
Repedt világot pörget: „Panta rhei!”
Rés, rés – szavak közt fény ragyog szabályt.*

*Költő csapong – mindent csalóra vált,
De földi vágy, mit fönt roppant taréj,
Dúlt napok rendje éj sarába vájt...*

*Énem, ki holt versekbe visszafájt,
Régen vadabb volt: nyílt, fakadt fekély,
Rés, rés – szavak közt fény ragyog szabályt.*

*Lesz, jó apám, ha rossz fiad csak áld,
Létet s halált felélni majd esély!
Dúlt napok rendje éj sarába vájt
Rés, rés szavak közt – fény ragyog szabályt.*

MARNO JÁNOS

Reggel

*A tudómról hallgatva szálllok
vitába egy ismerős alakkal
az utcánkból a ködben,
és akkor a vita hevében,
nem szólva tudómról, köhögnöm kell,
abbahagyhatatlanul,
mintha indulat fojtogatna,*

*talán a mulasztás indulata,
a vonat indulásáé,
amiért köphetek akár vért is már,
azon se múlna már semmi.*

*Visszaalhat még egy órára az utca,
ismerősöm is csak vigasztalna,
míg köhögésemet a házörzők
csaholása magába nem fojtja
a felszállni készülő ködben.*

Soul-minta

Változat Keszthelyi Rezsőnek
„a múlás fénye” motívumára

*Valamit nagyon felkavarhattam,
amibe véletlenül sem szeretnék
belekeveredni. Ez az egyik.
A másiktól inkább nem beszélek még,
a harapó fogam menne másképp
a levesbe tőle, a sírás küszöbén –
a sírás küszöbén játszik a huszonhét
évét sem betöltő hangjával Otis
Redding, a múlás fényére emlékszem,
az hatolt át rajtam belőle egészen,
ezerkilencszázhatvanhétben,
ültem a konyhaasztalnál, emlékszem,
ültem délután három körül, mint
mindig, a konyhaablakkal szemben,
szememben a lejtőjét szürcsölgető,
karikafüstjeit bámuló nappal.*

Nincs az a könyv

„és csak párolog”
(Keszthelyi Rezső)

*Na és ott az a könyv, a címe
most nincs meg, majd megjön közben,
ha nem figyelsz oda, magától
jön meg, ahogy más is csak jön-megy,
gondolj a rosszullétre, csak nem múlik*

*sem magától, sem rajtad nem múlik,
másnak meg ugyan mi köze, mi
köze hozzá. Te viszont párologsz,
hajszálra mint a Paradicsomban,
az almamarás előtt. Megvan! Mondtam,
megmondtam ugye, hogy meglesz,
és tessék, itt Az elveszett Paradicsom,
amit a szerzője vakon költött.
Most pedig irány az ágy, nincs több könyv,
csupán egy cím még, mielőtt elalszol,
elalszol mélyen, hogy Nincs az a könyv.*

A szóban forgó könyvek

Egyenes labirintus
(Pilinszky János)

*És székleled sincs, miért is volna,
hiszen illatozol tobozkönnnyűen,
áprilisban, mert hol van még november,
szükségét végzi elmédben az ember,
habár ő maga rég szükségtelen;
egy tisztáson látod összegyűlni
fajtáját, kóvályogva, ütődötten,
a szemhéjad mögött, árnyak gyanánt,
fogyatkozó számárbőrükben. Nem
hasonlítanak a denevérekhez,
melyek a hátad mögött, közel, egy
barlang mennyezetén lógnak, a barlang
neve: Ördög. Jópofa név, nem? S a hölgy
mintha még utánad is szólna: Ki ne
töröld, uram! Reggel óta semmi jele
székletnak, bánatnak, megbocsátásnak,
csupán a kunkorodó számárbőr
pörccszaga terjeng a tisztáson, be-
ivódva mélyen az erdőbe, a hölgy
válófélben ismét, vagy újra meghalt
egy ura. S most indulás, nyomás befelé,
egyenesen a labirintusba!*

Panasz

*Olyan levert vagyok,
hogy már a légynek sem tudnék
talán még ártani.*

Harag

*Tegnap megint kiesett egy este,
legyintésre se méltó. Az özvegy még
alszik az emeleten, kerülöm
hát a lépcsőt, viszont lenézhetnék
a konyhakertbe, bírja-e vissza-
felé a tüdőm. A betűkkel nehéz
megbirkóznom, elfut a méreg és
az ég egyszerre beborul, véremet
szívja nyíltan az özvegy a házban
és nemkülönben a házon kívül,
hogy visszhangozzák az odvas koponyák,
a félbevágott falu és a környező
tanyavilág. A Tímárék például.
vagy a Zajzon-rokonság, megborzongat
gyakorta mind a kettő. Hosszabbodnak
a napok, s én mégis egyre korábban
bújok az ágyba, csaknem meztelenül,
csupán az ing marad rajtam, az ujja
kigombolva. Cseppet sem bánt az égő
olvasólámpa, kedvenc oroszait
bújja az özvegy, akiket az ura,
néhai Zajzon úr, nem szívélhetett.
A konyhakert pocskul széttúrva,
összetaposva. Mintha hadsereg
gázolt volna keresztül rajta, vadkan,
vaddisznó család, legyinthetek
okkal akár erre, akár amarra,
úgyis kifelé áll innen már rég
a hajóm orra; mérgemben talán még
visszaszólnék az özvegynek, de tüdőm
betegebb a haragomnál; haragom
pedig minél nagyobb, annál gyengébb,
felhőlyagosodtam, mint az égbolt,
mely hamarosan szakadni fog, s percek
alatt sártengerébe fullad a föld.*

Kezdetben a düh

*Mintha még mindig ott ülnél kábultan
a szombat esti kádban, szennyedet
nézed a víz színén, a szembéjadtól
valami roppant távolságban, az
égaljának tetsző hólyagocskákat.
Úgy tetszik, valóban kiégtek. Vége
a napnak, örülsz, hogy beletörödbetsz,
mégsem látod értelmét örömdet
megosztani bárkivel. Nem úgy örülsz,
mint akivel madarat lehetne
fogatni. Vagy vadat a rengetegben,
mélyebben örülsz a vízben, mert nő-
véreid szennyvizében hanyatt fekve
ülsz, vidéken, mely ha véreddé nem is
vált, a vérkeringésedbe életre
szólóan beivódott; mondod vénen
most, sajgó herével: Kezdetben a düh,
hogy nincs semmi, kályha sincs, elindulni
honnan, lóholni, hogy utolérdd magad,
aki önmagától soha nem kívánt
volna lenni, sem lesni, hogy szennyvíz-
szintje a merülésnél elérte-e
nővérei szintjét, vagy alulmaradt épp
a csíkjuk alatt, mely szinte porladt már
a kád sárgásfehér zománCFalán.
És az ajtó sem zárt résmentesen
alul, a küszöb rézpántjánál, befűjt
a szél, amint az ősz fehérbe fűlt.*

A Boráros tér

Amikor kora reggel megyek le a lépcsőn, uram, van, hogy esik, szitál, vagy már a szárnyait próbálgatja a kopott épületek mögül előbukkanó nap, vagy havazik éppen, erősen, úgyhogy a sapka, a sál sem elég, igen, hóemberként bukácsol le az ember ilyenkor a lépcsőn az aluljáróba, ahol tompa fények mutatják az utat, a lehetséges irányokat a hordákba csapódott, verődött embereknek, de én sokszor csak a közeli Dunára gondolok, a néha sima, néha fodrozó, hullámos, piszkosszín folyóra, az ágakra, a tönkökre, a felpuffedt állati tetemekre, ahogy megállnak, fönnakadnak bizonyos dolgokon, hogy utána még jobban szétesve, összetörve, -darábolva ússzanak, hánykolódnak tovább egy felfoghatatlan, definiálhatatlan cél felé, ami persze a folyó célja is, amivel megáldotta, vagy megverte a sors. Gyerekkoromban, bámulván az örvénylő vizet, egyszer azt kérdeztem a nálam idősebb unokatestvéremtől a Belgrád rakparton, elfárad-e a folyó, de ő csak annyit mondott, ugorj, és már ugrottunk is a zavaros, habzó vízbe, hogy vitessük magunkat a már felsorolt rekvizitumok társaságában lefelé egy jó darabon. Stefinek hívták, platinaszőke haja szinte vakított, vékony, magas és erős volt, valahogy nem illett bele a családi képbe, apja, anyja alacsony és kövér, és mint később kiderült, fogadott gyerek a Stefi, más ég és más nap alatt élhettek valamikor a szülei, más föld és erdők szaga mellett bimbózhatott a szerelem és szökkenhetett szárba az öröm, hogy gyümölcs is legyen, de az idők közbeszóltak, uram, egymásra torlódtak szálkás, üszkös rétegeik, és akkor dúlt a halál, ütött, kiütött a háború, így kerülhetett valahogyan ide a Stefi pici gyerekként, mint mesélték később az okoskodó rokonok, a tajgák szelét és illatát hozta magával. Persze nem ilyen névvel érkezett, ki tudja, mi lehetett az eredeti neve, milyen nyelven szólt hozzá az anyja, sokáig volt téma a családban, fantáziáltam én is, míg a zöld szemű rádió keresőjével idegen nyelvű adók után kutattam, és kérdeztem, kérdezgettem apámat, ez most milyen, milyen, de ő csak fáradtan, kissé lerázóan felelt, kelletlenül, mint akinek semmihez sincs köze, és maradtam egyedül a bábeli zűrzavarban kívül és belül, riadtan ismerkedvén a világgal és azzal, aki én vagyok. Anyám még éjjel is varrt, és volt, hogy megengedte, hogy a rádió mellett aludjak rövid időre, ezáltal lehetővé téve, hogy álomban is az annyira izgató ismeretlent öleljem magamhoz. Mert örökké ki akartam törni, uram, mindenből, amiben voltam, így volt ez akkor is, amikor a folyóba ugráltunk a rokon, a papírokon fiúval, hogy vitessük magunkat a vízzel élvezetes halálfélelemben. Volt, hogy utána a közeli fürdőbe mentünk, álltunk sokadmagunkkal a zuhanyrózsa alatt, és a félhomályban, az andalító, langyos gőzben szintén magamat tapasztalgattam én.

oroszkatonatisztek tanyáztak a hatalmas, nyári konyhával is ellátott házban, esténként koncertet adtak a nappaliban, hegedű, gordonka, brácsa, a nehéz kárpitból készült, varrt függönyöket behúzták ilyenkor, a vastag cifra ráámájú képek, festmények árnyékba borultak, a rozsdaszín szamovár szinte eltűnt a homályban, és maradt, maradt csak a zene, míg onnan nem is olyan távol ágyúgolyók roncsolták a világot.

És ez a sajátos, finom, csipkeszerű összhang lent, a nyári konyhában is folytatódott, de az már az érzelmek és szenvedély művészete volt, és a családi legenda szerint ott fogant a rokonfiú, aki szintén a messzi ízek, illatok tárháza lett. Ott is halt meg szegény, sok-sok évvel ezután, azon a keskeny sezlonyon, úgy robbant szét a mája, olyan hangosan, mint akkor a közelben becsapódó ágyúgolyó.

A víz hideg volt és zavaros, de nem bántuk, és ha meguntuk az egészet, ültünk a koszos lépcsőkön, felettünk autók berregtek, hátul pedig lüktetett, dobogott a város, amit annyira szerettem én. Nemsokára mennek, mondta a rokonfiú, igen, és én is mennék velük, oda, Ausztráliába, ahol hatalmas, acélpikkelyes kígyók tekerednek a rücskös törzsű fákra, igen, utaznak a Markovicsék a Belgrád rakpartról a fiukhoz, aki már várja őket nagyon, de előbb szökniük kell, át a határon, suttogta a vakító hajú papírunokatestvér, és talán úszniuk is, ezért lenne jó, ha lejárnának ők is ide a folyóhoz, hisz itt laknak egy óriási sokszobás lakásban, az ablakokból a végtelenségig látni, mégis mennek, szinte futnak ők, és Stefi elnézett nagyon-nagyon messze, lesütöttem a szemem, ismeretlen tájakat láttam, és azt a zöld füves területet is, ahol fiatal napozó lányokkal találkoztam nemrég, színes fürdőruhájuk szinte elvakított engem, a rokontól tudtam, mennyi minden rejtőzik a textília alatt, és amikor mesélt erről, fények gyulladtak fel világoskék szemében, és engem is elkapott ilyenkor valami eddig alig tapasztalt, különös láz, izgalom, izzadni kezdek, és zavartan néztem körbe.

És tényleg elmentek a Markovicsék. Nem sikerült megtudnunk, úsztak-e tengerben, folyóban, átpillangózták-e a határt, azon a képeslapon, amit megérkezésük után küldtek, erről nem volt semmi, toronyházak magasodtak az ég felé, és egy kicsi kenguru bámult bután a sarokban.

És hát nőttem én is, uram. És nőtt bennem minden, jó és rossz, aminek nőnie kellett.

Egy másik városban, ahova a Duna már nem juthatott el, ahol búzatáblák és kukoricások jelentették a határt, meg szőlők, gyümölcsösök, összejártunk mi, nagyfiúk, és beszélgettünk, meséltünk nagy hévvel arról, hogy mit csinálnánk, ha lehetne, merre, hova mennénk, mit vinnénk magunkkal, mikor kelnénk, feküdnénk, és kinek a fürdőruhájába néznénk bele szívesen, és ilyenkor fényképek is előkerültek a vendéglátó fiú titkos albumából, és bámultunk, ámultunk már vagy százszor, mint aki most látja ezt először, igen. És az a fiú egyszer arról is mesélt, hogy egyik éjjel, alig hogy elaludt, hangokra, hörgésekre, jajgatásra riadt fel, amik a szülei szobájából jöttek, kővé dermedt az ijedtségtől, de ez az egész csak fokozódott, mesélte, erőt vett magán, pontosabban a félelmén, uram, fölkelt az ágyból, odaosont csendben, óvatosan a másik szobához, az ajtó nyitva volt kicsit, és égett az éjjeli lámpa, belesett és látta, az anyja hallatja a hangokat, ereszti őket szélnek, egészen vadul az apja, a fiú apja fölött, és hátranézett akkor, de biztos vagyok benne,

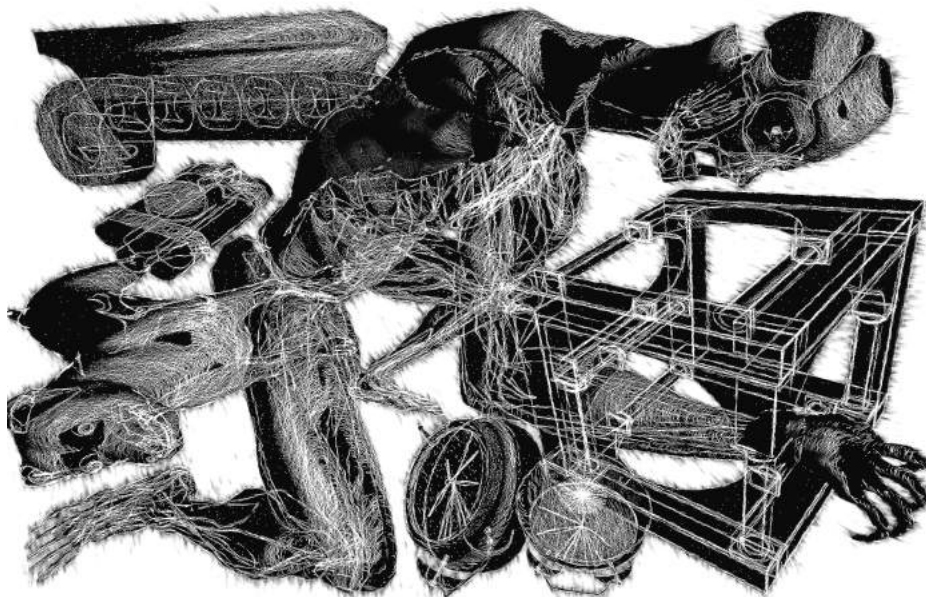
nem észlelt engem, ecsetelte nekünk, az arca torz volt és egészen vörös. Anyámat ilyennek még sohase láttam, és döbbenet hallgattuk a történetet, nem szoltunk semmit, és a következő napokban, ha találkoztunk a lépcsőházban az asszonnyal, mindig megtorpantunk csöppnyit, ez az egérszürke nő, természetes konttyal a fején, cekkerekkel a kezében, szigorú arccal, a köszönésünket is alig viszonozta, tud, hogyan tud másmilyen lenni, és már kételkedtünk is, de a szomszéd fiú bizonygatta az igazát sokszor a képek nézegetése közben, fönt a lakásban, mi meg, ha hazamentünk ilyenkor, ha tehettük, nagy ívben elkerültük a szülők szobáját, habár tudtuk, most teljesen üres.

A papírokon szülei, akikről csak jóval később tudta meg, hogy valójában mégsem azok, a háború alatt kúsztak, másztak át a zöldhatáron, bokrok, göcsörtös fák, kifosztott istállók és tanyák között, hogy az apja, a papírapa, utána sohase tegye be a lábát abba a városba, ahol megfogant és született, ahol felnőtt és nagyon akart volna valamit. Stefit szerette is, meg nem is. Volt, hogy kiállította az esőre, mossa le róla a víz a nappali szutykot, volt, hogy hatalmas dinnyét vett neki, leeresztette a kútba, hogy hűljön, és élvezte, hogy a fiú tízpercenként lenéz, vajon, megvan-e még.

Amikor elütött az autó, uram, még húszéves sem voltam, ők ápoltak engem a kórház után, anyám, apám egy másik országban éltek, feküdtem, ültem a csíkos nyugágyban a már említett kút mellett, és néztem fel az égre az udvari csenevész fák ágai között, az enyhe szél rezegtette őket, nyár volt, hosszú és száraz, és sírtam ott belül, ágyéig gipszben, mert annyira mást akartam én is, és fészkelődtem a nyugágyban, még a kapuig is alig tudtam elvonszolni magam, remegtek, rezegtek az ágak, a már majdnem elszáradt levelek a fejem fölött, és múlt, múlt a drága idő. Nem nekem dolgozott, uram, tényleg nem. Hollandiába készültünk a barátommal, és hát ez lett a vége, az akkori barátnőm várt ránk ott kint egy ideig, hogy utána visszajöjjön, vagyis hozzám, a rokonok házába, a kúthoz, a sápkóros fákhoz, a többi, udvari lakás, házrész lármás lakóihoz, hogy szörnyülködve nézze, lássa a ciklikusan visszatérő vérfoltot a gipszen, ami azért nem volt akadálya annak, hogy a kockás függönnyel leválasztott sarokban, az ágyon rám bukjon, uram, miközben tőlünk alig egy méterre bömbölt a tévé, mentek a hírek, süvített a Kék Fény vadul. Mikor elutazott, a szomszédos parkba erőltettem magam, és a barna stanicliba bújtatott sörösüveget húzogattam, szintén ciklikusan. De elmúlt ez is persze, és megyek le a lépcsőn, esőben, napban, az aluljáróba, a tompa fények felé, ahol csordák árasztanak el mindent, visznek, ragadnak magukkal, ha nem vigyázok, ha nem vagyok elég óvatos, és látom az Indiánt rogyant gitárjával a hátán, ahogy már-már földöntúli arccal emeli maga felé a kicsi üveget, akárha ostyára készülne, uram, egy másik, másmilyen világban, vigyázva lecsavarja a kupakot, és önti, dönti magába a nedűt, az élet vizét, igen, és akkor irigylem őt, irigylem ezt a szabadságot, ezt a féktelen világszeretetet, miközben én a Szigetre trappolok poros és nyomasztó akták közé.

De talán már nem sokáig, uram, és akkor én is tehetek egyet s mást, igen. Ülhetek végtelen időig a padon, és más, másmilyen szigetekre gondolhatok, más férfiakra, nőkre, fákra, levelekre. És néha a platinaszőkére, aki már nem az. Sötét lett a haja, majdnem fekete. Mintha mindig is ilyen lett volna. Mitől van ez így, mi-

től lehet, morfondírozok, kissé remegett a keze, mikor utoljára láttam, valójában az egész ember remegett finoman, de meg lehet ezt szokni, mondta, már az ötödik asszony nál tartott, és egy sereg gyerek, csillár és patinás festmények a falon, echte budai levegő, ahol most lakom, folytatta, de néha lejövök ide a térre, hallgatom ezt a zsongást, szívom magamba a szagokat, és viszem fel őket a hegyek és dombok közé, a házunk előtt van egy kis kápolna, ha megszólal a harang, van hogy az apámra gondolok, aki valójában nem is volt az, hogy kihúzza a kútból a dinnyét, és ő eszik elsőnek belőle, és hogy a háborúban, a fogságban talán arra is járt, amerről én jöttem, kerültem, taszítottam ide, akár a valódi faterom is lehetne ő, de így jobb nekem, igen, mondta a papírokon férfi, van, hogy elautózom a régi házhoz, de be sohase megyek, nézem az utcáról az ablakokat és előttük azt a csöppnyi kertet, minden megváltozott, de valójában semmi, a Belgrád rakparton már nem ugrálnak a Dunába a gyerekek, a Markovicsékről senki sem tud semmit, hatalmas kígyók tekeredtek a fákra Ausztráliában, meg furcsa kétélűek támadtak békés emberekre, olvastam, mondja, majd bemutatom neked az asszonyt, óriási barna szemei vannak, és tízpercenként ismétletgeti, ő nem szomorú, nem, és a falat nézi, mindig egy pontra figyel, már-már látszik is az a hely, napról napra sötétebb lesz, igen, nem lépek oda, nem vizsgálgom, inkább idejövök, itt vagyok, és a zsebéből egy kis üveget vesz elő, húzd meg te is, és nyújtja felém, nem, mondom, nekem most mennem kell, igen, bejött a HÉV, vár a Sziget, és már rohanok fel a lépcsőn, és olyan ez az egész, mintha szembe jönne velem a Duna.

ACZÉL GÉZA

(szino)líra

torzósztár

ÁLLÓ

most ugyan merre menjek hogy csodásnak gondolt nyelvünk bőségétől ne szenvedjek mielőtt kimondanám jó pofin ál ló mivel az magában értelmetlen csak szemiotikai közelségben lehet némiképp varázsló amikor a hangképzés kibagy egy ütemet ám ha belegabalyodunk hányféle úton futbat a szerelem nemcsak az egyszerű manuális munka hanem mikor roppant őserzésről is szól a mustra felderíthetetlen lélektani bálterekről érdekekről s gyerekről hol miatta az édes nedűt szürcsölve szüreteken rábólintsz a zavaros mustra mégis ha sokáig elmerengsz a folklór jár jól az álló fogalma fölött ott a legnagyobb a háló mivel minden ami meredezik a templom büszke tornyától a kicsurgó ereszig netán a föltartott egészséges sárgarépa ha a gazdag kertek tájékán jársz néha vagy a rezdülhetetlen jegenye már a sóhajtozó előjátékok eleje a záporokról nem is szólva ha az esti kispadra kiszól az anyóka esik lányom esik módon s lánya felhevülve elakadva a csókon visszalibegi esik anyám nagyon esik batalmát az úr majd a pánszex népség is kitanul s előbb-utóbb elkezd word shopokra járni onnantól pedig kezdődhet előről akármi

ÁLLOMÁNY

van annak legalább ötven éve amikor elit csapatunk jóképű vezére müller szakaszvezető már hajnaltájban szeretőjétől lehasználtan mindnyájunktól irigylve beosont a laktanyába a fehér sziklák alatt nem tudom akkorra az orrhangon rezegett slágert sikerré emelte-e a népakarat vagy csak a mészköltől éjjel is világító bércek hatására szorult elkényeztetett tudatunk mögé az enyészet mikor legédesebb ál munkban felbőmbölte a katonai adó gázálarccal kicsi ásóval üres géppisztollyal percekben belül legyen kész a riadó mire orbitális káromkodással nemsoká be is libegett békés százados aki futtában mindenkit lebaszott igaz tőlem elnézést kért másnap mivel rokonom volt ezredparancsnoka de a többiek sem féltek például az úrnoka tudta a főnök pisztolya évek óta oda s papírral ő tömi ki a táskát mikor szól a harsona a konyhások rekeszre velős csontot emelnek ki az üstből ha bal lábra sikerült a kelés okos katonák dolgozatait írták az érettségiért s ha csíkos nadrágokban a vezérkar kiszállt remegő gyomorral nyomta a dumát hadra fogható a ki gyúrt állomány amíg mi a közeli kisbolt előtt tökrészezen a békére vártunk

ÁLLOMÁS

markoló magánya ha andalító zenekarok kilazult melódiája hömpölygött alája és a 424-esek robaját megelőzve a pöttömnyi kávédaráló bepöfögött a kibalt állomásra melynek tört kavicsos felgereblyézett peronján hóna alatt kopott tárcsájával egy megfakult öreg szolga harcosan szalutált feszes önérzetével vigyázva a kicsike házát melyért a repedt sínekre dobta volna bármikor életét de költői témám most nincsen ilyen nehéz csupán arról szólnék hogy zsenge gyerekként a gazsóka nevű dombos réten át gyakorta látogattam pirosuló festéket pergető romos padjával a város széli kisállomást mivel ide érkezett a mozgóposta ősi kocsijából ravaszka mosolyával leszállva nagyapa s önbecsét talán némileg emelte is hogy virágos napozóban rendre eléje szaladt az unoka nyálas pusztit cuppantva deres bajsza alá és itt ragadva az anakronizmusnak oldalán lényünkben valamit elvesztettünk örökre

MAGOLCSAY NAGY GÁBOR

Szingularitáriánus elégiák

MÉLYÉG

Aki szebbet akar a világegyetem szülőiteinél, aki szerint a bit mértékéről a viharok főnről vezénylők döntenek, úgy válik köddé, mint a mélyég nyugtalan-üres pulzusa, mint a szélnyelők és egy vízvész kórusa, mint üres gyermekágyak erőművei és a józan ész. Formátlan fájdalom, düh, gyász és könnyörgés hiába, hiszen a mintázatok evolúciója alkotja a világ történetét, amelyben minden felismert erő véges, még ha ez szakadást jelent is a téridő szövetén, még ha szakrális nyomná válik is a fölfelé törőben.

KENOTÁFIUM

Logikai kapuk és szubneurálisok miséznek a fényfelmutatás előtti ködben. Aki először hagy magára gyermeket, aki először taszít két szívvel lüktetőt a kozmosz balra forgó spirálkarjai közé, az hiába oldja el kísérőbolygója tutaját. Intelligens por. Ragados ujjak. Sejtvesztő holográfiák. Alkonyban utazó rakéta zaklat. Fölkavarja bennem az agressziót, amely bolygócsírák és meteorok pusztító hajlamainak kiéléséig fajul. Aztán szóródni tanulok és bízni a távoli kézben, miként az agy szoftverében. Jövevény vagyok, rekurzív lehelet, jeltelen földrész a vetetlen csillagok alatt. Fekszem az idő formaelemei között, és bízni tanulok egy távoli kézben, mert az élménysugárzók igaz térdei közül ma kiröppülnek az angyalok, és a szívsejtek motorhangjában, a mérszarlás utáni kakofóniában sírholdak építésébe kezdenek.

HOLOGRAM: SÖTÉT ANYAG

Az erős MI egy magzat véletlenszerűen buzalozott agyából ver hidat a szakadék semmikosára fölé. Az agyból kiterített szinapsziskötegek emlékeztetik a mélység

vonzásába feledkezettek tömegét, hogy a változásra, az emlékezésre és a tanulásra való készség fejlesztése túlmutat a genetika, a nanotechnológia és a robotika egymásba szövődő történetén. Az individuum és a nem biológiai tapasztalók hírnökei tudják, hogy az intelligencia hatalmasabb az energiánál, az információ a fizikánál, és csak a világegyetem sötét anyagában növekvő nanobotkolóniák kegyelméből változhat át az ember kvazárok bölcsőjévé, az idő anyaggá, a pulzárok zaja pedig az exobolygókat felderítők planetáris hangversenyévé.

HOLOGRAM: INFORMÁCIÓ

A fejlődés része, hogy a tanuló mélypontra jusson. Ahol a világegyetem építőkövei már nem az energia, hanem az információ metamorfózisai, ott az intelligencia a végső hatalom. Ha az önfeláldozás szándékából és az állapotváltozás lehetőségéből származó öröm nem haladja meg a biológiai tapasztaló önfenntartási ösztönét, a tanuló a világot makacsul próbálja magához hajlítani. De ha a világegyetem barázdáiban, a szintézisteremtők eleven sejtésével létezik, a biológiai alapgrogmákat a multiverzum és az információ antrópikus metszéspontjában átértékeli, és úgy halad tovább, mint amikor egy anyaggalaxis álmat ér, mint egy mágneses vitorlás, mint az öröktől árva szén.

SZELES JUDIT

Eső

*A kanapén ülsz, kezében egy pohár,
a pohárban Bacardi, mint mindig,
ha vele vagy, nálad vagy nála.*

*A pohár jó fogódzó,
a kortyolás szüneteket iktat be,
ritmust ad
a beszédnek vagy a hallgatásnak,
vagy ha valahol zátonyra fut a beszélgetés,
segít kivontatni megint a nyílt vizekre.*

*Kezében egy pohár,
a pohárban Bacardi,
mint huszonöt évvel ezelőtt
Mombasában vagy Cape Townban,
csak akkor a másik mindig egy vagy két fekete nő volt,
akik szemben ültek veled.*

*Egyszer tűz ütött ki a hajón,
amin szolgáltál,
és ahelyett, hogy részt vettél volna
a tűz oltásában,
magadra zártad a kajüt ajtaját,
és vártad, hogy elkezdjen esni az eső,
kezedben egy pohár Bacardival.*

*A történeteid ritmusát
a rum adagolása adja meg,
meg az eső kopogása a félelmeiden.
Te a hallgatás és a beszéd között hajózol,
ő pedig nem válaszol,
hiába mutatod a legszebb arcodat felé.*

Maputo

*Mozambik 1975. június 25-én
vált függetlenné Portugáliától.
1976 és 1992 között polgárháború folyt
a kormányzó párt és a jobboldali erők között.
A feszült belpolitikai helyzet még az utóbbi években is
távol tartotta a befektetőket a világ legkevésbé fejlett
országai közé tartozó Mozambiktól.*

*Az ország hivatalos nyelve a portugál,
regionálisan még a szuahéli, a makuva és a szena is.*

*Maputóban este kijárási tilalom volt
a polgárháború miatt,
de a kapitány megengedte,
hogy örömlányokat vigyetek fel a hajóra
(nem minden kapitány volt ilyen elnéző,
de a kijárási tilalom miatt nem lehetett
teljesen szabadjára engedni a legénységet).*

*A nők kettesével jöttek a fedélzetre,
és egyetlen szavukat sem lehetett érteni.
Kétszer kaptál gonorrhoeát tőlük.
Először a kapitány adott másnap
egy lóadag penicillint,
másodjára helyi kezeléssel szüntették meg a betegséget.*

*A kankó vagy más néven gonorrhoea lappangási ideje
többnyire három-négy nap,
de akár egy hét is lehet.
Az érintettek öt százalékánál nem észlelhetők tünetek,
de tovább fertőzhetnek.
A férfiaknál húgycsőgyulladás alakul ki
viszketéssel, gennyes váladékkal
és fájdalmas vizeléssel.*

*Második alkalommal egy hosszú tűt
vezettek fel a húgycsővedbe,
és azon keresztül adagolták
az antibiotikumot.*

*Maputoba mezőgazdasági gépeket szállítottatok
a Thorswave nevű huszonkilencezer tonnás tengervízzel,
amit 1967-ben építettek
a Framnæs Mekaniske Værkstedben.
156 méter hosszú, 22 méter széles és 9 méter mély,
az öt rakománytérből kettő hűtőtér,
mindent lehetett vele szállítani:
gyümölcsöt, ruhát, edzőcipőt, traktort.*

*Hús csomóval tudott haladni.
Csak tudott, mert 1985-ben
eladták bontásra Indiába.
Akkor már Irinoulának hívták,
és libériai felségjelű volt.*

JASSÓ JUDIT

Semmilyen

*Semmilyen gyerekkorom volt.
Reggel iskolába mentem, délután
Elüldögéltem a napköziben.*

*Hatalmas tálcákon hozták az uzsonnát,
A konyhás nénik karja rengett,
Ahogy a zsíros kenyérre halmozták a hagymát.
Ma már tudom, narancsbőrűk volt,
Karfiolos fenekükön feszült a 4XL-es
Bugyi, arcuk megfakult a ragyától.*

*Gyermekkorunk jóságos szörnyei
Kondérokából mert koleszterindús levesekkel
Mérgeztek, a mócsingban volt néha hús is.
Féltünk tőlük és befaltuk, amit elénk raktak.
A sót úgy ettük, mint a cukrot.*

*Egy név voltam, amit legtöbbször
Hibásan ejtettek,
A soltvadkerti úttörőtáborban,
Az őrsgyűlésen,
A Csömöri úti uszodában.
Féltem, hogy jelentőségem majd
Egyszerre megnő, és ki kell állnom
Megmutatni magam.*

*Otthon játszottam a húgommal,
Vigyáztam rá, mert a szüleim azt mondták.*

*Serdültem, a testem más lett, hormonfogoly,
Megállíthatatlanul nőtt rajtam a szőr,
Senki nem magyarázta el, hogy csak a szükséges
Helyeken, és ez mindenkinél egyformán így van.*

*Valamilyen ember lettem.
Hazamegyek, kieszem a hűtőt,
Azt játszom, hogy kövér vagyok,
S ha nincs otthon ehető étel,
Akkor diétázom.*

*Zuhany után befekszem az ágyba, utánozni
Kezdem a felső szomszédot, egy nőt, aki
Minden este összebújik a férjével,*

*A hangok alapján
Az ágyunk ugyanúgy van elhelyezve.
Némán ordítok, mint kamasz koromban,
Amikor nem tudtam a szöveget, de
Mindenáron együtt akartam énekelni
Kylie Minogue-gal.
I should be so lucky, ütemre tátom
A számat. Csak az lehet valaki,
Aki anyanyelvi szinten beszél angolul.*

*Néha plázába megyek,
Mások otthagytak ruháit veszem föl*

*A próbafülkékben. Az alakom aszerint
Változik, amilyen darabot felhúzok.
Nézegetem magam a tükörben,
Duci vagyok az XXL-ben,
Az XS-esben pedig csontsovány.*

*Minél idősebb leszek, annál jobban
Hasonlítok az anyámra. Pedig
Megmondta, nem lesz belőlem senki,
Hiába is próbálkozom, nem ilyennek nevelt.*

*Felkerestem a háziorvosom,
Előtte időpontot foglaltam a neten,
Vittem tb-kártyát, bemutatkoztam,
S már majdnem kértem, küldjön el
Laborra.*

*A semmilyen gyerekkor következménye
Semmilyen felnőttkor.
Ezt a diagnózist állította fel,
Kérem a következőt, mondta, közben
Rám sem nézett. Éreztem,
Ahogy elpárolgok.*

Az emigráns

*Kivándorolni csak üvöltve lehet.
A madár is, mikor fölemelik a kalitkát,
Rikoltva verdes
Szinte holt, annyira fél.*

*Az ajtó nyílik,
S ezzel mennyi lehetőség, pokoltól az égig.*

Illendőségből még megszámolja

*Madár a tollát,
Ember a barátját,*

*S legjobb tudása és emlékezete,
Néhány könyve, ruhadarabja, jegyzetfüzete,
Naplója, valutája, összes megtakarítása
Birtokában elrepül.*

Üdvözlét

*Elírtam a címzést a képeslapon.
Csak a magam számára küldeném el,
Rögtön, ahogy megérkeztiünk,
S bízom abban, hogy aki itthon marad
És felbontja postámat,
Megtalálja ezt a magamnak írt lapot.
Megnyugtató lesz, ha majd elolvassa,
Szerencsésen megérkeztem, és hogy
Jól vagyok.*

ÁGOSTON TAMÁS

Mickey egér

*A pénteki rajfoglalkozáson
megkérdezte tőlem
a rajparancsnok pajtás,
mi leszek, ha nagy leszek,
majd kinevetett,
mikor válaszoltam.*

*Nem Mickey egér készíti a rajzfilmeket,
hanem Walt Disney, te agyalágyult,
mondta vidáman, s megkocogtatta a balántékát.*

*Nem akartam kötözködni,
pedig okom lett volna rá,
mivelhogy én jól fogalmaztam.
Nem azt mondtam, hogy olyan rajzfilmeket
szeretnék készíteni, mint Mickey egér,
hanem hogy olyan rajzfilmeket
szeretnék készíteni, mint a Mickey egér.
A kettő között különbség van,
ezt a hülye is látja.*

*Felemeltem a kezem,
de a rajparancsnok pajtás nem nézett rám,
pedig láttam, hogy látja, hogy jelentkezem.
Hátat fordított, mintha ott se lennék –
Leninről beszélt, aki leborotválta*

*a bajsztát meg a szakállát, amikor
a cári titkosrendőrség ügynökei
le akarták tartóztatni Moszkvában.*

*Elmeséltem otthon,
hogy mi történt az iskolában,
de apám nyakon vágott,
kijelentve, hogy a rajparancsnok pajtás
túl lágyszívű hozzám.
Hogy lehet ilyen ostobaságot mondani?
Még hogy Mickey egér? Még hogy rajzfilmkészítés?*

*Mások bezzeg űrhajósok
akarnak lenni, mint Farkas Berci,
focisták, mint Nyilasi Tibi,
bemondók, mint Kudlik Juli.
Mi ütött beléd, fiam?*

*Nem folytatta.
Felállt, bement a szobába,
tett-vett az ajtó mögött,
majd visszatért a bojtos sapkámmal,
és rám parancsolt, hogy vegyem fel.*

*Felhúztam.
A fejem két oldalán
fekete kartonpapírból vágott fülek kerekedtek,
rávarrva a sapkára.*

*Így ültünk a konyhában,
én meg az apám,
s némán néztük egymást.*

Kaktusz

*Megkért, hogy hívjam fel a kórházat,
rendeljek mentőt,
üljek be mellé a kocsiba,
fogjam a kezét,
nézzem az elsubanó fákat,
fényeket, homlokzatokat,
hallgassam a sziréna hangját.*

*Megkért, hogy kapcsoljam fel a lámpát,
gyűrjek a háta mögé pokrócot,
adjak neki könyvet, háborúsat,
szemüveget is,
mert rosszul lát.*

*Megkért, hogy nézzem meg én is a képeket,
a felakasztott partizánokét,
az elgázosított családokét,
meg a tankét, amely megfagyott
katonákon gázol keresztül
Ukrajnában.*

*Megkért, hogy menjek le a gyógyszerárba,
a porta mellett található közértbe,
hozzak sört, lehetőleg Borsodit,
és csokoládét, keserűt, nem édeset.*

*Megkért, hogy legyek erős,
ne sírjak,
vagy sírjak,
de ne itt,
menjek a mosdóba,
tegyem meg ott.*

*Megkért, hogy legyek jó fiú,
a hamvasztás után húzzam le
a maradványait a vécében,
az urnába pedig ültessek kaktuszt,
és tegyem ki az ablakba melegedni.*

Mindig is készült

*Haldokló apám nem a családi parcellában
akar pihenni, ahol anyám,
hanem az első felesége, Bözsi mellett,
aki rákban halt meg a hatvanas években,
Hajdúszoboszlón.*

*Haldokló apám azon rágódik,
hogy a feltámadás napján,
amikor kimászik majd Bözsivel a sírgödörből,
a tömegben találkozik esetleg anyámmal,
aki nem lesz hajlandó őt megismerni.*

*Haldokló apám nem szeretné,
ha anyám neheztelne rá a túlvilágon,
amikor ő majd a mérlegen ül,
ölében Bözsivel, akin piros ruha lesz,
és széles karimájú fekete kalap.*

*Haldokló apám azt suttogja,
hogy nem felejtí el soha azt a napot,
amikor Bözsi elmondta neki
a debreceni vidámparkban,
hogy meg fog halni,
majd a körbintához futott,
hogy még egyszer felüljön rá.*

*Haldokló apám szerint nincs igazság,
mert ha lenne, a Bözsi élne,
ahogy a gyermek is, aki helyett
én láttam meg a napvilágot –
de semmi baj, mert az utolsó ítélet napján
majd az arkangyal, aki tartja a mérleget,
bólint, igen, bólint, Bözsit balra,
őt pedig jobbra küldve,
a pokolba, ahova mindig is készült.*

Super 8

*Mikor apám meghalt, megkértem anyámat,
hogy üljön le a kanapéra fekete ruhában,
megfésülködve. A kezébe adtam
egy fényképet, amely az óvodában
készült, mikor öt éves lettem. Így léptem
a szoba közepén felállított super 8-as
kamera mögé, s elindítottam a felvételt.*

*Másnap a hullaházban folytattam a munkát.
Megkértem anyámat, hogy tegyen úgy,
mintha sírna, mire anyám valóban sírni kezdett,
ami zavarba hozott, kénytelen voltam rászólni,
leállítani a kamerát. Elmagyaráztam,
hogy az igazi könnyek hamisnak tűnnek a vásznon,
elég lesz, ha csüggedten lehajtja a fejét.*

*Apám földi maradványairól is készítettem
néhány snittet. Először létráról egy totált,*

*majd kézből néhány remegő premier plánt.
A szürke, szűrös szagú test kerek kocsin
feküdt a keskeny, téglalap alakú helyiségben,
neonlámpák alatt, amelyek sercege hunyorogtak.
A babaarcú boncmester a hátam mögött állt,
unottan figyelte ténykedésemet egy barna
papírral letakart koporsó mellett. Rágózott.*

*Apám lábán fehér zokni volt.
Látszott a varrás nyoma is,
maga készítette, szemüvegben,
fekete cérnával, még akkor,
amikor azt gondolta, hogy az orvosok,
valami csoda folytán, megmentik
az életét. Furcsa, de ott,
a hullaházban nem apám halála
szomorított el, hanem a felismerés,
hogy a zoknistoppolás pillanatát,
a mosolyt apám arcán,
néhány nappal karácsony előtt
elmulasztottam megörökíteni.*

MARKÓ BÉLA

*Ölben ülő nap**

Aba-Novák Vilmos: *Csángó család III*,
1936, tempera, furnérlemez, 99,5x131 cm,
Antal-Lusztig-gyűjtemény, Debrecen

*A kékre mázolt falra, mint az égre,
árnyékot vet a száradó ruha,
s nyilván a kisgyerek a ház ura,
ha minden tárgyra rávetül a fénye*

*az ölben ülő napnak, szaggatott
beszédük arra jó, hogy megpihennek,
akár az Isten, és talán kimennek
mindjárt, vagy már soha, mert ablakot*

*A szövegek a debreceni MODEM Modern és Kortárs Művészeti Központ *GÉM/GAMEkapocs – Művek az Antal-Lusztig-gyűjteményből* képzőművészeti, irodalmi és zenei párbuzamokkal és reflexiókkal című kiállításra készültek, amely 2016. június 4. és december 31. között tekinthető meg.

*s ajtót se nyit a festő, úgyis itt van,
ami nekik kell, benti álmaikban,
egy csésze tej s egy megszegett kenyér,*

*régóta elfér házukban hazájuk,
színes festékfoltok rakódnak rájuk,
s a világ kint csak fekete-fehér.*

Élő arc

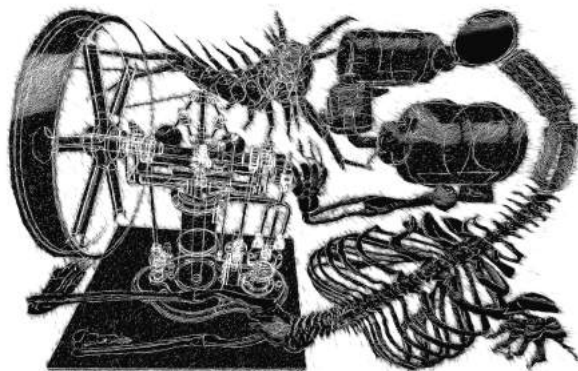
Szervátiusz Jenő: *Férfifej*, 1936,
festett gyertyánfa, 38x19,5x20 cm,
Antal-Lusztig-gyűjtemény, Debrecen

*Közhely, hogy minden fában rejtezik
egy élő arc, csak tudni kell belőle
kifejteni, hogy közben meg ne ölje
művét a szobrász, aki terveit*

*vagy álmait, úgymond, valóra váltja,
pedig dehogy, hiszen csak arra jó
a véső, hogy mi nem odavaló,
eltávolítsa, s később, mint a baba,*

*a napvilágon magasba emelje,
s így nézzen föl a lucskos férfifejre,
amely császármetszéssel kiszakadt,*

*vagyis kivágták, biztos kézzel, épen,
s ugyanúgy fénylik most is a szemében
a születés utáni pillanat.*

Lábjegyzetek

XIV.

(Üzenet egy kárpát-ukrajnai cigányiskolából...)

Két világ között tolmácsolni nem mindig könnyű dolog. Itt, az Újvilág peremén, még azt sem könnyű elmagyarázni, hogy Ukrajna, ez az alig húsz éve független köztársaság, merre van. Hogy vannak oroszok lakta részei, amelyekért még ma, húsz év után is háborúznak ukránok és oroszok.

Bonyolítja a képet, hogy Ukrajnának a Kárpátokon innen – értsd: nyugatra eső – tartománya, Kárpát-Ukrajna valamikor Magyarországhoz tartozott. Az első világháború után csatolta el ezt az ezeréves magyar területet egy párizsi békediktátum, az úgynevezett Trianon.

Magyarország – amennyire ezt a nemzetközi helyzet lehetővé teszi – tartja a kapcsolatot az elszakított országrész magyarjaival. Az ilyen kulturális kapcsolatoknak volt része az utazás, amelyen részt vehettem 2014 nyarán. A Magyar Művészeti Akadémia csoportjával, ámbár – nyilván a háborús helyzet hozta így – ebből a népes csoportból az indulás reggelére alig nyolc-tíz vállalkozó szellemű akadémikus maradt.

Műemlékeket látogattunk, az ezeréves magyar múlt máig is fellelhető nyomait. Máskor egy magyar folyóirat szerkesztőse látta vendégül az akadémikusokat. Itt ismerkedtem meg a fiatal íróval, Shrek Tímeával, akinek első írásait közölte a folyóirat, és aki – mint elmesélte – egy vidéki cigányiskolában tanított.

Fiatalok töltötték meg a termet, az irodalomnak itt, Kárpátalján még népes olvasótáborra van.

– Érintsétek meg őket! – kiáltotta az egyik helybeli szónok. Nem lesz sok alkalmatok megérinteni akadémikusokat!

Tréfának szánta volna? Éreztem, hogy a hátam mögött valaki meglapogatja a karomat. Fiatal lány volt, egymásra nevtünk. Később, a műsor vége felé, ő is felolvasott egy karcolatot. Tetszett, elkértem. Felírtam a címét. Így kezdődött közöttünk a kapcsolat.

Hazatérésem után újra elolvastam, és úgy döntöttem, hogy Tímea írását lefordítom. Élmény lehet egy ilyen ablak a nagyvilágra egy légmentesen elzárt kárpátaljinak.

Remélem, hogy eljut hozzánk – és eljut hozzá is – ez az üzenet.

(A rózsaszínű cekker...)

Feleségem tucatnyi csomaggal érkezik. Behordja a kocsiból a zsákmányt. A képernyőn most kezd Jamaica és Haiti. Csak azt hallom: felkiált. Rózsaszínű cekkert tart elem.

– Nézd – mondja –, elkeveredett!
– Mi van benne?
– Szandálok, gyerekholmi. Semmi érdekes.
– Visszaviszem! Jössz? – kérdezi.
– Minek?

Jamaica 1:0-ra vezet.

– Hogy hazavigye magának egy alkalmazott?!

Amerikában nagyok a távolságok. Az áruház órányira van. Vállat vonok, kikacsolom a tévét. Visszük a rózsaszínű csomagot.

Van egy pult, ahol a hibás árukat becserélik. Állunk a sorban, Mari kitölti a papírokat. A pénztár itt van a közelben, az alkalmazott felveszi a telefont.

A sor végén áll egy néma csapat. Férfi, asszony, két aprócska gyerek. Indiánok. Ez itt a *sweetwater*, a nicaraguai negyed. Az alkalmazott odainti őket, kibontja a rózsaszínű csomagot.

– Ez a hölgy hozta vissza! – mondja, és ránk mutat.

A gyerekek körülugrálnak, a girhes asszonyka is sírva fakad. A férfi nyújtja a kezét. Egy kicsit bizonytalanul, de aztán mégis. Keményen kezét ad.

Összekapaszkodnak, kéz a kézben vonul el a kis csapat. Nem állnak meg a parkolóban, innen a *sweetwater*-ből – ha nincs autójuk – gyalog járnak bevásárolni a nicaraguaiak.

A képernyőn már befejeződött a közvetítés. Jamaica továbbjutott.

(Kísérője: Cziffra György...)

Cziffra György – nem túlzás! – világhírré vergődött hazánkfia. Franciaországban (én csak erről tudok) díjak, hangversenyek, alkotóházak viselik a nevét. Hogy itt-hon bárzongorista, mi több: boxoló volt, azt csak hazaszakadt honfitársaimtól tudom.

Most azonban én is a nyomára akadtam barátom, Soós Tibor iratai között. Őt, Tibort – ez még 1949-ben történt – értesítették, hogy szereplését augusztus ötödikére tűzte műsorára a Magyar Rádió. „Kísérője: Cziffra György” – áll a hivatalos papíron. Tiszteletdíjként nyolcvan, azaz nyolcvan forintot ajánl fel a rádió. „A kiutalt összeget – áll még Grandpierre Emil aláírása alatt – a szereplő személyesen tartozik felvenni.” Nyilván, nehogy lenyúlja valaki.

Soós Tibor, a kitűnő showman és zongorista nemrég ünnepelte első fellépése hatvanötödik évfordulóját. Hosszú pályafutása alatt játszott Hollandiában, New Yorkban, Torontóban, a skandináv államokban és Bécsben, természetesen. Olyanok hallgatták őt, mint Elisabeth Taylor, Zubin Mehta, Leonard Bernstein, Puskás és Kocsis. Meg még ki tudja hányan, huszadik századi celebek.

De most nemcsak róla van itt szó. 1949-es kísérőjét, Cziffra Györgyöt, ma már itt nálunk ki ismeri? Emigráns volt, elhallgatták: akkoriban aki szerette volna sem ismerhette meg.

A művész már nem él. Mégsem tűnt el, nem egészen. Ha valaki szeretne kapni egy szeletet abból a réges-régi világból, menjen el a Dob utca tizenötbe. Ott, a Spinoza Kávéházban, most is Cziffra szereplőtársa, Soós Tibi ül a zongora előtt.

(Apám hangja...)

„A muzsikusnak dalból van a lelke,
Az egész világ szíve dobog benne,
A muzsikusnak szmoking a kabátja,
S nincs egy igazi jó barátja.

Ha bánatod van és ha szíved éget,
Ő muzsikál és megvigasztal téged,
Egy nóta, és te boldog könnyet ejtesz,
S minden rosszat elfelejtesz.

Leányok, legények, nóta nélkül
Mit sem ér az élet,
Gazdagok, szegények, a muzsikust,
Azt nagyon szeressétek!”

Kisfiú voltam, elsős elemista, amikor eltűnt apám. Mások mesélték, amit ma róla tudok. Például azt, hogy zongorázott. Orvostanhallgató volt, némafilmeket kísért az Uránia moziban.

Volt nálunk is egy pianínó, szinte hihetetlen, hogy egyetlen egyszer sem ült le elé. Lehet, hogy én is megtanultam volna zongorázni, ha meghallgatom.

Néha énekelt. Reggel, a fürdőszobában, amikor azt hitte, nem hallja őt senki sem. Mostanában egyre gyakrabban az ő hangjára ébredek. Kiugrok az ágyból, gyorsan, amíg nem késő, lejegyzem magamnak a múlt századi, tingli-tangli dalokat. Lehet, hogy rosszul, hogy nem egészen pontosan. Ilyenkor, hajnalban, könnyen elsirom magam.

Ezt a dalt, a muzsikusokról, gyakran énekelte. Néha, talán az én kedvemért úgy, hogy „a muzsikusnak szmoking a barátja, s nincs egy igazi jó kabátja”. Szegény sorsú diák volt, szerette a kávéházakban zenélni, ágrólszakadt muzsikusokat.

Ma már tudom, hogy hová tűnt el, akkor, 1944 őszén, az ostrom napjaiban. Üldözötteket mentett, nyomorékká verték a Hűség Házában, az Andrássy úton. Még harminc évet élt, elfekvőkórházak siralomházaiban.

Jól hallom a hangját. „Nóta nélkül mit sem ér az élet.” Hajnalban apám hangját hallgatom.

(Megérdemeltük?...)

Ki ne tudná, hogyan osztották fel egymás között a Fekete Kontinentet az angolok és a franciák! Emlékeztetőnek: egy fogadáson húztak Afrika térképére egy vízszintes vonalat. *Fifty-fifty*. És koccintott egymás egészségére a két birodalom.

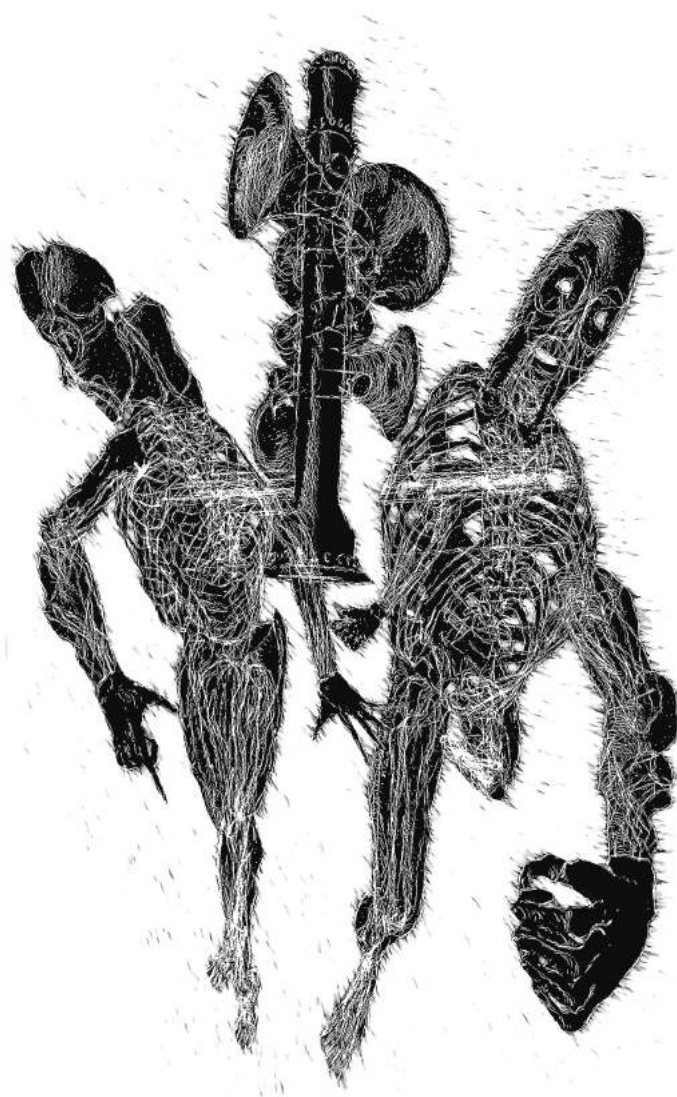
Száz évvel később, amikor már nem lehetett róluk több bőrt lehúzni, a gyarmatok elnyerték a függetlenségüket. Még egyszer, utoljára kifosztotta őket az anyaország. Ismerek olyan ötvenhatost, aki – miután elvégezte feladatát – ingben-gatyában menekült el a véceablakon. Gátlátalanul raboltak a multik és a múzeumok.

Életképtelen gazdaságok, a koncon marakodó zsebdiktátorok maradtak a valaha virágzó gyarmatokon.

Amíg csak – újabb fél évszázad után – a harmadik világ éhező népe útnak nem indult, hogy meglátogassa a régi, jóságos gazdikat. Az anyaországot, ezt a képzelt földi paradicsomot.

Ennek a népvándorlásnak mindnyájan tanúi vagyunk. Kezdjük felfogni: megál-líthatatlan. A gazdag Nyugatból hamarosan nem sok marad. Hogy megérdemelték? Ha van igazság (ha van Isten az égben), valószínűleg.

Mi pedig, itt a peremvidéken, lehet, megint csak rossz lóra tettünk, amikor a művelt Nyugathoz kötöttük a kocsirudat.

GÖMÖRI GYÖRGY

„Kövessük a lengyel utat!”

HOGYAN JUTOTTAM A „LENGYEL ÚTON” AZ ÖTVENHATOS MAGYAR FORRADALOMIG

1.

1952-ben, tizennyolc évesen kezdtem rendszeresen lengyelül tanulni. Ez még a Váci utcában levő Lengyel Olvasóteremben történt, ahol akkor kezdődtek a lengyel nyelvi tanfolyamok. Az első mondatban a hangsúly a „rendszeres” szón van, hiszen pár lengyel szót és mondatot már egy évvel korábban megtanultam Balatonföldváron, ahol megismerkedtem egy rokonszenves lengyel csoporttal, varsói építészekkel. Akikkel akkor csak angolul tudtam annyira-amennyire szót érteni, igaz, együtt röplabdáztunk egy hétig. De 1952-ben, amikor a tanfolyamok megindultak, tüstént beiratkoztam az első kezdő tanfolyamra. Az olvasóteremben főleg Varsányi István tanított bennünket. Varsányi Pista karizmatikus egyéniség volt, jóvágású, szép hangú tanár (lengyel feleséggel), aki fontosnak tartotta a lengyel szavak pontos ejtését. Évekkel később egy – már haladóknak tartott – varsói nyelvtanfolyamon az egyik tanárnő, méltányolva kiejtésemet, ezzel a kérdéssel fordult hozzám: „nem volt Maga véletlenül Varsányi tanítványa?”

Lengyeltanulásom kezdeteiről azért kell megemlékezni, mert ez az első év vezetett 1953 őszén lengyelországi írószövetségi ösztöndíjamhoz. A tanfolyamon egyszer egy szép hangutánzó lengyel verset kellett fordítanunk, Julian Tuwim versét, a *Dwa wiatry*, a két szél játékáról szólót, s mivel már költői ambícióim is voltak, gyorsan átültettem a verset. Ami elnyerte Varsányi tetszését, további fordításokra biztatott. Még egy verset fordítottam a szocialista Władysław Broniewskitől, majd azt más, angolból és oroszról készített fordításaimmal együtt elvittem Vas Istvánhoz. Anyám, akkoriban a *Magyar Nemzet* belső munkatársa, társaságból ismerte Pistát, és beajánlott hozzá. Így Vas István lett az, aki, érdekesnek találva fordítói zsenéimet, felhívta figyelmemet egy létező írószövetségi ösztöndíjra, s mivel akkor már, mint ifjú versíró, bejártam az Írószövetségbe, nem kellett mást tennem, mint ott jelentkezni annál az embernél, aki ezeket az ügyeket intézte. Még a Madách Gimnázium negyedik osztályos tanulója voltam, amikor közölték, rám esett a választás: ősszel három hónapos írószövetségi ösztöndíjjal utazhatok Lengyelországba.

Kicsit szégyenkezve vallom be, hogy kitűnő eredménnyel érettségiztem (a human tárgyakkal nem volt baj, de matematikából csak azért kaptam a legjobb jegyet, mert a „szorzás” című tételt húztam), tehát majdnem automatikusan felvettek bölcsésznek az ELTE-re. Csak azt kellett elintéznem, hogy az első szemeszterre

mentesítsenek az egyetem látogatásától; ezt sikerült megkapnom, azzal a feltétellel, hogy lengyel utam után le kell vizsgáznom az első félév magyar nyelv és irodalom anyagából. Így aztán 1953 szeptember közepén Varsóba repültem, ahol az ottani Kultúrkapcsolatok Intézete vett pártfogásába és három hónapig úgy éltem – lengyel kifejezéssel –, mint „Mickiewicz Odesszában”.¹ Szerény ösztöndíjjal, de luxuskörülmények között, mert a legjobb varsói szállodában, a Bristolban laktam, ami lényegében külföldi kiválóságok számára volt fenntartva és a Lengyel Írószövetség kávéházában étkezhettem. Lényegében két feladatom volt Varsóban: jól megtanulni lengyelül és alaposan megismerni a kortárs lengyel irodalmat.

Ez nagyjából sikerült, a három hónap alatt beutaztam Lengyelországot, személyes ismeretségbe kerültem a kor legjobb költőivel, képzőművészeivel és *Balassi Krakkóban* címen írtam egy verset, amit később közölt az *Irodalmi Újság*.² Amikor pedig 1954 tavaszán minisztériumi döntés született a bölcsészkar kétszakosításáról, én kezdtem el egyedül az ELTE-n a magyar-lengyel szakot. Talán érdemes elmondani, hogy ez hogyan történt. Az addigi magyar szakosokat egy tollvonással magyar-történelem szakra irányították át, én viszont bementem a bölcsészkar kevésbé népszerű kádereséhez, Kékes elvtárshoz, a következő szöveggel: „Én nagyon szeretem a történelmet, és szívesen tanulnám, csakhogy... Már második éve tanulok lengyelül, jártam Lengyelországban, és inkább magyar-lengyel szakos szeretnék lenni.” Kékes a fejét csóválta: „Dehát nincs lengyel lektorunk!” „Nincs? Akkor hozassanak.”

Ekkora szemtelenséget egy elsőéves egyetemistától nem várt Kékes, aki alighanem azt gondolta: ennek a fiúnak nagyon jó „felső kapcsolatai” lehetnek, ha így mer beszélni. Akárhogy is volt, láss csodát: pár hónappal később értesítettek, hogy megérkezett Budapestre a lektor Krakkóból, és én leszek másodéves az egyetlen tanítványa. Ez a megoldás remekül megfelelt mindkettőnknek, hiszen csak kettőnkön múlt, mikor tartjuk meg a lengyel nyelvi és irodalmi órákat.

A lengyel lektort József Lonczaknak (ejtsd: Voncsak) hívták, és nagyon kedves ember volt. Eredetileg szanszkrit szakos lévén, a krakkói egyetem, úgy látszik, azt gondolta, aki képes megbirkózni a szanszkrittal, idővel talán a magyarba is beleszökken. Pan József kistermetű, csillogó szemű, udvarias filozófus volt, akivel nagyon hamar sikerült erős rokonszerző kapcsolatot teremtenem. Mivel két éven át egyetlen tanítványa voltam (mai szemmel nézve ez szinte hihetetlen), órarendjét rugalmasan kezelte,³ és általában meg volt elégedve előmenetelemmel. Közben a Lengyel Olvasótermet sem hanyagoltam el, szorgalmasan bejártam hozzájuk lengyel lapokat olvasni és részt venni rendezvényeiken. És, nem utolsósorban, sok verset fordítottam lengyelből, ezek közül egy fordításom (*A forradalmár balála*) már bekerült az első magyar Broniewski-kötetbe,⁴ ahol olyan kiválóságok szerepeltek, mint Nemes Nagy Ágnes és Szabó Lőrinc, más lengyel versfordításaimat pedig olyan tekintélyes folyóiratok közölték, mint az akkori *Alföld* (akkoriban Koczogh Ákossal leveleztem). Alakult közben Budapesten egy kis lengyel fordítócsoporthoz, ahová Kerényi Grácia hívott el a társaság Benjáminjaként, gyakran találkoztunk és beszélgettünk műfordítási problémákról.

Lengyelországban a Sztálin halálát követő politikai enyhülés, az ún. „olvadás” később kezdődött, mint Magyarországon, ahol Nagy Imre már 1953 júliusában

meghirdette az új kormányprogramot, a szocialista tábor első reformprogramját. Varsóban, amikor 1953 őszén ott jártam, még csönd volt, az is előfordult, hogy egyes „irodalom körüli funkcionáriusok” kicsit kikérdeztek, mi is folyik Magyarországon. De az „olvadás” a lengyeleknél is elindult, méghozzá Józef Światło magas rangú államvédelmi tiszt disszidálásával. Światło nem idealizmusból, hanem saját jól felfogott érdekében „dobbantott”, attól félt ugyanis, hogy Berija letartóztatása és kivégzése után a lengyel államvédelemben is sor kerül valamilyen nagyobb tisztogatásra. Mindenesetre az, hogy 1954 folyamán a lengyelországi sztálinizmus bűneiről egész sorozatnyi adásban tájékoztattott Światło a Szabad Európa Rádióban, olyan helyzetet teremtett, hogy 1955 elejére pontosan az ellenkezője kezdett történni, mint Magyarországon. Nagy Imrét itt lemondatták, Rákosi Mátyás ellentámadásba lendült át, és ideig-óráig stabilizálta a *status quo*-t, Varsóban viszont megtartották a Lengyel Egyesült Munkáspárt (PZPR) Harmadik Plénümát, ahol Bolesław Bierut önkritikát gyakorolt a sztálinista időszak „túlkapásai” miatt. Bár Bierut maradt a párt élén, azon belül megerősödött a reformista szárny, ami a kulturális életre is élénk hatással volt, mert felbátorította a rendszerkritikus hangokat.

Nem emlékszem pontosan, mikor figyeltem fel a lengyel Kulturális és Művészeti Tanács 1954 márciusi ülésén elhangzott hozzászólásokra, alighanem csak jó pár hónappal később. Mindenképpen meglepett a tanács vitáinak hangja, különösen élesen bírálta a korábbi korszak kulturális politikáját Paweł Hertz költő és Jan Kott (a később nemzetközi hírű Shakespeare-szakértő) kritikus. Arra viszont nagyon jól emlékszem, milyen izgalmat keltett bennem és még néhány magyar fiatal értelmiségiben Adam Ważyk hosszú verse, a *Poemat dla dorosłych (Költemény felnőttek számára)*.⁵ Az 1905-ben született Ważykot a háború előtt baloldali érzelmű, szürrealista költőként tartották számon, de később, a háború végén, mint a Szovjetunióban alakult Kościuszko Hadsereg tisztje tért vissza Lengyelországba, és sokáig „kemény vonalas” kommunistának számított. Fenti verse azért hatott revelációnak, mert benne Ważyk felsorolta az ún. „népi Lengyelország” szinte összes elmentmondását. A 15 részből álló vers többek közt támadta a kommunista ideológia fideizmusát, rámutatva az elmélet és a gyakorlat között tátongó szakadékokra. A *Költemény felnőttek számára* közepe táján Ważyk leírta ezeket a sorokat, amelyeket utána gyakran idéztek, például a magyar Tardos Tibor, az egyre merészebb hangú *Irodalmi Újságban*: „Az álmodozó Fourier bájosan megjósolta, / Hogy a tenger partját majd limonádé mossa. / S vajon nem így van? // Isszák a tengervíz / és ezt mondják: / – limonádé! / Lopva térnek haza / hányni, / hányni”⁶ (saját fordításom, G. Gy.)

Ważyk műve egyfajta felszólítással végződik: a Párt térjen vissza a „középkori” (!) gyakorlattól a valódi forradalmisághoz, és váljon Lenint formázó párttá.⁷ Ez a vágy nem teljesült, mert bár Gomułka véghez vitt bizonyos alapvető reformokat, a kulturális politika irányításáról nem mondott le, 1957 májusára már a „revizionistákat” támadta, és amikor a hatalom betiltotta az *Európa* címen készülő folyóiratot, Adam Ważyk többedmagával kilépett a LEMP-ből.

Gyorsan (nem túl nagy műgonddal, de szöveghűen) lefordítottam a *Költemény felnőttek számára* című verset, és elkezdtem terjeszteni a bölcsészkaron. A vers felerősítette saját „revizionizmusomat”, és végső soron muníciót adott az írók és újságírók magyarországi lázadásához. De egyre mohóbban olvastam az újabb len-

gyel lapokat, így a *Po prostu* című hetilapot, a „fiatal értelmiség és diákság” lapját, amelyik olyan cikkeket közölt, mint a mi *Irodalmi Újságunk*, néha még annál is élesebb hangnemben ostromozva a rendszer hibáit. Az olvasottakat azonnal hasznosítani is tudtam: a Világirodalmi Tanszék pályázatot írt ki összehasonlító irodalmi dolgozatra, amit az „olvadás” lengyel költészetének elemzésével megpályáztam, és 1956 kora nyarán meg is nyertem.

2.

1956 február-márciusában már kész voltam valamit tenni azért, hogy Nagy Imre visszakerüljön a miniszterelnöki székbe, magyarán mondván a pártellenzéket, mai szóval a reformkommunistákat támogattam. Nem azért, mintha hittem volna a „lenini útra” való visszatérésben, nem hittem, hogy a Párt meg tudja reformálni önmagát. Viszont az osztrák államszerződésről eszembe jutott, hogy végül is az orosz csapatok kimehetnének Magyarországról. Eszembe jutott, de 1956 októberéig nem mertem hangosan kimondani. A lengyel fejlemények viszont optimizmussal töltöttek el, hiszen ha ott jó irányba változhatnak a dolgok, miért ne lehetne nálunk megszabadulni Rákositól és a hozzá hasonló levitézlett sztálinistáktól? Arról, hogy ha Nagy Imre visszakerül a hatalomba, pontosan milyen reformokat tud majd végrehajtani, nemigen gondolkodtam.

De hogy valamilyen cselekvésre el voltam szánva, mutatja egy 1956-os, február végi bejegyzés a naptáramban, amit, csodálatos módon, hatvan éve megtartottam. Ebben egy találkozó van feljegyezve Lakatos Istvánnal. A Baumgarten-díjas költőt és későbbi fordítót régen ismertem, történetesen ő hívott meg nem egészen egy évvel korábban a Petőfi Kör alakuló ülésére.⁸ Most azért mentem fel a lakására Vázsonyi Vilmos barátom társaságában, hogy megkérdezzem: „ne szervezzünk rokonszenvtüntetést az egyetemen Nagy Imre mellett?” Pista kis gondolkodás után ezt mondta: „Most még ne, gyerekek. Lehet, hogy egyszer később szükség lesz rá, de most még ne.” Ebben maradtunk.

Ez a beszélgetés néhány nappal a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. Kongresszusa, Nyikita Hruscsov titkos beszéde után hangzott el. Lehet, hogy Vilmos, aki rendszeres Szabad Európa-hallgató volt, akkor már hallott róla, de ez nem valószínű. Hruscsov beszédében részletesen feltárta a Sztálin-diktatúra bűneinek nagy részét, főleg a „becsületes kommunisták” 1937–1939 közötti tömeges kivégzését dokumentálva. Állítólag több öreg párttag szívrohamot kapott a beszéd közben, Bierut pedig, aki a kongresszuson a lengyel pártot képviselte, két héttel később Moszkvában elhunyt. Hruscsov beszéde óriási sokk volt minden „hívő” kommunistának. Különösen nagy hatást gyakoroltak a leleplezések Lengyelországban, ahol pár héttel később, 1956 márciusában Edward Ochabot választották meg a párt főtitkárának. Ő döntött úgy, egyetértésben a lengyel pártvezetéssel, hogy a Hruscsov beszédének egy szerkesztett formáját több ezer példányban közzéteszi a pártfunkcionáriusok számára.⁹ Később a CIA egy ötletes húzással a beszédet minden kelet-európai nyelvre lefordíttatta, és azt léggömbökön terjesztette, így az hivatalos engedély nélkül nagyon sok lengyel, magyar és csehszlovák állampolgárhoz eljutott.

A Hruscsov-beszéd Magyarországon aláásta Rákosi Mátyás pozícióját, hiszen még eléggé elevenen élt az emlékezetben a Rajk-perben, valamint más kommunista és szociáldemokrata politikusok bebörtönzésében játszott szerepe. Miután Litván György egy nyilvános taggyűlésen felszólította Rákosit, hogy mondjon le,¹⁰ és „Sztálin legjobb magyar tanítványa” nem volt abban a helyzetben, hogy Litvánt letartóztathassa, a felháborodás árvizét már nem lehetett megállítani. 1956 nyarára a Petőfi Kör számos ülést tartott, és fontos ellenzéki fórummá nőtte ki magát, ezzel párhuzamosan megjavult a szovjet-jugoszláv viszony, és csak idő kérdése volt, mikor fogják Hruscsovék Titót megkövetni a hidegháborús időszak idején elhangzott uszító propagandaszólamok miatt. Így került sor 1956. június 27-én a Néphadsereg Tiszti Házában az emlékeztetés, Petőfi Kör-ös sajtóvitára. Ezen, hasonszőrű fiatal írók társaságában, én is részt vettem, lelkesen tapsolva az erkélyről a legkritikusabb felszólalóknak. 1956-os noteszomban erről csak ez a két szó van feljegyezve: „forr(adalmi) hangulat”. Hogyne, hiszen a hajnali órákban, amikor én már régen hazamentem, a többezres közönség kórusban követelte Nagy Imre visszavételét a Pártba. Ami egyenes kihívás volt Rákosinak és az őt támogató szovjet vezetésnek.

A lengyel események megint beleszóltak a magyar politikába: a sajtóvita másnapján Poznańban kitört a normarendezés ellen tiltakozó munkáslázadás. A külföldi rádióadásokból értesülhettünk, hogy többnapos utcai harcok folytak, és a lengyel hadsereg különleges osztagainak „rendcsinálása” számos halálos áldozattal járt.¹¹ Amit nem lehetett azonnal tudni, az Poznań lengyel pártvezetésre gyakorolt sokkhatása volt. Az ott kitörő elégedetlenség erősítette a reformokat követelő szárnyat, amelyik egyre inkább a már 1956 áprilisában rehabilitált „Wiesław”, Władysław Gomułka mögé sorakozott fel. Nálunk Rákosi megpróbálta kihasználni a Poznań keltette pánikot: az MDP párthatározatban fordult az írók és „Nagy Imre csoportja” ellen, majd elterjedt a hír, hogy Rákosi nagyarányú letartóztatásokat tervez. Ez a „négyszázas” lista volt az, ami kiverte a biztosítékot a szovjet vezetőségben, amelyik amúgy is kedvezni igyekezett a Rákosi leváltását követelő Titónak: 1956. július 17-én Budapestre érkezett Mikojan, aki utasította a magyar első titkárt, mondjon le tisztségéről.¹² Rákosi lemondott, a Szovjetunióba távozott, de utódjául az MDP Központi Vezetősége a régi moszkovita Gerő Ernőt választotta, vagyis nem élt a „lengyel” lehetőséggel, Nagy Imre gyors rehabilitálásával. Ez csak elodázta a problémák megoldását.

Én Rákosi menesztésének hírére érdekes módon megint „lengyel környezetben” hallottam, ugyanis pár nappal korábban a Kulturális Kapcsolatok Intézete felkért, tolmácsoljak a Magyarországra látogató *poznanyi* gyerekkórusnak. A lengyel gyerekek Budán laktak, egyik kísérőjük Ryszard Danecki volt, fiatal költő és újságíró, gondolom, párttag. Danecki óvatosan beszámolt arról, mi történt Poznańban, hangsúlyozva, bár a munkások elégedetlensége jogos volt, életszínvonalukon feltétlenül javítani kell, de az események „elszabadultak”, és tragikus következményekkel jártak. Én meg a magyar belpolitikáról próbáltam Daneckit tájékoztatni, aki persze engem is betájolhatott attól, hogy Rákosi bukását hallva nagyot ugrottam örömben. Gerő kinevezésének kevésbé örültem, de úgy gondoltam, ez csak ideiglenes lehet, az idő Nagy Imrének dolgozik.

Nem sokkal később az egyetem és a Magyar Írószövetség támogatásával sikerült eljutnom hat hétre Romániába, ahol főleg az 1938-ban elhunyt költő, Dsida Je-

nő hagyatékát kutattam – róla akartam szakdolgozatot írni. Szeptember közepén tértem vissza Budapestre, és alighanem ugyanebben a hónapban ismerkedtem meg Hanka Adamieckával, a *Sztandar Młodych*, a hivatalos lengyel ifjúsági lap újságírójával.¹³ Hanka puha arcú, szőke fiatalasszony volt, akinek fehér bőrére, ha izgalomba jött, piros foltok ütözködtek ki. Párttag volt és szenvedélyesen reformpárti, mélyen elítélte a LEMP „reakciós”, más szóval sztálinista szárnyát, a Natolin-frakciót. „Képzeld, Jerzy” – mondta nekem alig visszafojtott haraggal – „ezek az emberek antiszemita jelszavakkal próbálják megakadályozni a reformokat, és ezek merészelik magukat kommunistának mondani!” Hankával való ismeretségem azért volt fontos számomra, mert kapcsolatot jelentett a *Szabad Ifjúságnak* megfelelő lengyel laphoz, s úgy gondoltam, ha valamiről tájékoztatni kell a lengyeleket, ezt rajta keresztül bármikor megtehetem.

Mert a változás szele már alaposan megcsapta a sokáig tűrő magyar társadalmat. Le lehetett ezt mérni a Magyar Írószövetség 1956. szeptember 17-i közgyűlésén, ahol csupa börtönviselt, illetve közismerten ellenzéki írók választottak be az új vezetőségbe. És bár a Párt élén ekkor még a Gerő–Kádár-kettős állt, „jól értesült” ismerőseim már Nagy Imre visszatérését rebesgették. De Nagy Imre csak október 13-án került vissza az MDP-be, és még szó sem volt róla, hogy, mint Lengyelországban Gomulát, őt is kooptálják a Központi Vezetőségbe. Viszont az egyre teljesebb rehabilitáció jegyében a pártvezetés engedélyezte a „titoizmussal” és egyéb bűnökkel vádolt Rajk László újratemetését 1956. október 6-án, a hagyományos magyar gyásznapon. Ez alkalmat adott két, egymást követő tüntetésre: egy néma tömegtüntetésre a Kerepesi úti temetőben, és egy sokkal kisebb, de hangos diáktüntetésre a temetés után, amin én is részt vettem. Az utóbbi tüntetés a Batthyány-örökmécses megkoszorúzásával végződött, szimbolikusan összekapcsolva Rajk kivégzését az első magyar felelős kormány miniszterelnökének 1849-es kivégzésével.¹⁴

3.

Az október 6-i „illegális” tüntetést megúsztuk azzal, hogy az államvédelem „érdekklődött” afelől, ki szervezte, de (tudtommal) sem letartóztatás, sem kihallgatás nem történt, október 16-án pedig Szegeden megalakult a MEFESZ, a magyar egyetemisták pártfüggetlen szervezete. A szegediek követeléseivel nagyjából egyetérttünk, és csak arról folyt a vita az egyetemen, mit tegyünk, csatlakozzunk-e a szegediekhez, illetve szervezzünk-e valamit Budapesten. Időközben Lengyelországban megtörtént Władysław Gomułka teljes rehabilitációja és Edward Ochab előkészítette, hogy az LEMP október 19-én kezdődő Nyolcadik Plénümán Gomulát válasszák meg első titkárnak. Ettől a lehetőségtől pánikba esett a szovjet vezetés, és október 19-én kora reggel Hruscsov vezetésével, magas rangú tábornokok kíséretében, szovjet kormányküldöttség érkezett Varsóba. Ugyanezen a napon mozgósították és elindították Varsó felé a Lengyelországban állomásozó szovjet csapatokat. Más szóval Hruscsovék felkészültek a fegyveres beavatkozásra, ezt csak Gomułka és a lengyel pártvezetés határozott fellépése, valamint a szovjetek katonai ellenállással való megfenyegetése akadályozta meg.¹⁵

A kulisszák mögött zajló drámáról természetesen mit sem tudtunk. De amikor október 22-én délelőtt megtudtuk (részben a BBC korábbi adásából), hogy a szov-

jet csapatok beavatkozásra készen körülvették Varsót, néhányan elhatároztuk, hogy másnapra tüntetést szervezünk „a lengyelek” mellett. Ez nem állt ellentétben azzal a plénumon elhangzott, reformokat ígérő Gomulka-beszéddel, amit a *Szabad Nép* október 20-i, szombati száma közölt. Nem tudom, hányan tudták Budapesten, hogy a szovjet vezetés már visszakozott, s úgy döntött, hogy visszahívja a lengyel hadsereg szovjet tanácsadóit és Rokossowski marsallt, s belenyugszik a lengyel reformokba, amelyek nem járnak az egész kommunista táborra nézve külpolitikai következményekkel. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a szovjet csapatokat csak október 24-én hívták véglegesen vissza,¹⁶ tehát bizonyos értelemben a magyar forradalom megmentette a lengyel reformmozgalmat.

A *Szabad Nép*ben közölt Gomulka-beszéddel kapcsolatban van egy élményem, amit korábban már megírtam, de most újra élesen emlékezetbe idéztem. Október 21-én vasárnap a régi Nemzeti Színház előtt, a mai Blaha Lujza téren beleütköztem Pándi Pál bölcsészkar tanársegédbe. Pándi „fontolva haladó” kommunista volt, aki túl intelligens volt ahhoz, hogy a sztálinistákkal tartson, de túl óvatos ahhoz, hogy elkötelezze magát Nagy Imre oldalán.¹⁷ Most ezzel a kérdéssel fordult hozzám: „olvasta, hogy mi történik Lengyelországban?” Igenlő válaszomra tovább kérdezett: „nem gondolja, hogy itthon is feszült a helyzet?” Majd hozzátette, kicsit önmagának: „csak ne legyen polgárháború”. Nem értettem, miért tart Pándi polgárháborútól.

Október 22-én délelőtt az Egyetemi Könyvtárban olvastam Dsida-verseket, arra készülve, hogy bekapcsolódok az *Utunk* című kolozsvári lapban indult Dsida-vitába, majd amikor elhagytam a könyvtárat, egy barátomba ütköztem, aki közölte, hogy Vekerdy Tamásék engem keresnek, ott várnak a jogi kar épülete, vagyis a Károlyi-palota közelében. Percek alatt odaértem: Tamás és akkori partnere, későbbi felesége, Vásárhelyi Vera, meg még valaki, aki szerintem Karátson Gábor joghallgató volt, izgatottan kérdezték: „Hallottad a lengyel híreket?”¹⁸ Nemleges válaszomra elmondták, hogy a BBC szerint a szovjet csapatok körülvették Varsót, hogy megakadályozzák a lengyel reformokat, illetve Gomulka hatalomra kerülését. (Utóbbiról jószerint csak annyit tudtunk, hogy mint „jobboldali elhajló” évekig letartóztatást szenvedett és nemrégén rehabilitálták, tehát szövetségesünk.) „Tehetünk valamit a lengyelek érdekében?”

„Én azt hallottam” – hadarta Vera –, „hogy az Írószövetség szimpátiatüntetést szervez holnap délutánra”. Ezt a hírt Vera egy képzőművészeti főiskolás kollegájától hallotta, az meg állítólag egy fiatal írótól.¹⁹ Nem baj, akár igaz a hír, akár nem, mi, budapesti egyetemisták attól még szervezhetünk egy tüntetést. Kiosztottuk a szerepeket, amik jól beleillettek az október 22-ra tervezett eseményekbe. Abban maradtunk, hogy másnap fél háromra szervezünk egy szimpátiatüntetést az Írószövetség Bajza utcai épülete előtt, szemben a lengyel nagykövetség épületével. Vekerdy vállalta, hogy értesíti a jogászokat, Vera a képzőművészeket, én pedig elváltam a bölcsészkar és a közgazdasági egyetemet. Mivel tudtuk, hogy a Petőfi Kör másolataként több karon „kis Petőfi Körök” alakulnak aznap délután, ez megkönynyítette a szervezést. Abban maradtunk tehát, hogy szájtávíron keresztül szervezünk, és majd estefelé telefonon egyeztetünk.

Erre a találkozásra, ami a pesti oldalon végül is elindította a másnapi lavinát, Vekerdy Tamás először alig emlékezett – mint megírta, ő akkoriban bonyolult sze-

relmi kapcsolatával volt elfoglalva –, de később egyre inkább belátta, hogy mégis csak nekem volt igazam.²⁰ Amikor én az egész történetet tíz évvel az események után magamnak először leírtam, még igen jól emlékeztem mindenre, arról nem is beszélve, vajon miért jöttek át (mint az a továbbiakból majd kiderül) aznap délután Tamás és Vera a Március Tizenötödike Kör bölcsészkarai gyűlésére, ahol megszavaztuk a másnapi tüntetést a lengyelek mellett.

Indultam vissza a Piarista-házba, a bölcsészkar akkori épületébe, de útközben találkoztam pár diákszálós bölcsésszel. Közöltem velük terveinket, mire lelkesen elvállalták, hogy értesítik diákszálós műegyetemi társaikat, akik, mivel délután a Műegyetemen is gyűlés lesz, majd ott elmondhatják. Mivel még volt idő ebédig, felszaladtam az *Egyetemi Ifjúság* című bölcsészkarai lap szerkesztőségébe, és elkezdtem foglalmazni a másnapi tüntetés jelszavait. Az október 6-ai diáktüntetés egyik hiányossága ugyanis az volt, hogy az útközben rögtönzött „Nem állunk meg félúton, / sztálinizmus pusztuljon!” kivételével nem voltak igazán jelszavaink. Most próbáltam párat összekalapálni, még a legjobb a „Függetlenség, szabadság, / lengyel-magyar barátság!” volt, s bár utólag sajnáltam, hogy nem én találtam ki, a másnapra népszerű „*Lengyelország utat mutat, / kövessük a magyar utat!*” volt ebben a műfajban a legsikerültebb. Mivel álmodni sem mertünk az 1948-ban elvesztett demokratikus szabadságjogok visszaállításáról, egyedül a lengyel reformok és a jugoszláviai önkormányzati rendszer követése látszott realizistikusnak, vagyis az adott rendszer megreformálása, egyfajta „demokratikus szocializmus” ideálképének szellemében. Ehhez persze kellett még a Nagy Imrét támogató, ha úgy tetszik „belpolitikai” jelszavak, amiket másnapra írtunk fel transzparenszreinkre, illetve skandáltunk végig a tüntetés alatt.

Miután kiszögeztem egy cédulát a bölcsészkar menzán a másnapi tüntetésről és megebédeltem, átmentem a Közgazdasági Egyetemre (Vámház tér, akkori Dimitrov tér), ahol aznapra ígérték a Széchenyi Kör megalakulását. Két közgazdossal közöltem „a budapesti egyetemisták határozatát” (ez jobban hangzott, mintha csak a bölcsészkarról beszéltem volna), és a fiúk biztosítottak róla, hogy délután tartandó gyűlésükön megemlítik a tüntetést.

De még elég lassan mentek a dolgok a bölcsészkaron. A Március Tizenötödike Kör alakuló gyűlését megelőzte egy negyedéves évfolyamgyűlés, ahol elmondtam, másnapra rokonszenvtüntetésre készülünk a szorongatott lengyelek mellett, jó lenne, ha ehhez az egész évfolyam csatlakozna. Ezt többen elég bizalmatlanul fogadták, valaki felvetette, miért nem jelentem be a tüntetést a négy órakor kezdődő egyetemi DISZ-gyűlésen, ahol megalakítjuk a vitaklubot.

A gyűlést az egyetemi színházteremben rendezték, és azzal kezdődött, hogy az önjelölt elnökség lemondott, és új elnökséget választottak, amibe bekerült Varga János történész, dékánhelyettes is, az október 6-i tüntetés főszervezője. De első felszólalónak Pozsár István jelentkezett, a bölcsészkar akkori DISZ-titkára. A MEFESZ megalakulásáról beszélt, és arról, mi lesz ezután a kommunista ifjúsági szövetség szerepe, majd váratlan fordulattal így szólt: „Eltársak, olyan hírek terjedtek el, hogy holnap délután a Magyar Írószövetség szimpátiatüntetést rendez a lengyelek mellett. Én felhívtam az Írószövetséget, és Máté György titkár közölte, hogy ok semmiféle tüntetést nem szerveznek...”

Közel a pódiumhoz, az első vagy a második sorban ültem. Pozsár bejelentésére felugrottam, és háttal a színpadnak bekiáltottam a terembe: „Az Írószövetség lehet, hogy nem szervez, de az egyetemisták akkor is kimennek holnap az utcára!”

Reflexszerű közbekiáltásomat tapsvihar fogadta. A jelenlevők többsége ezzel jelképesen megszavazta a tüntetést. Pozsár azonnal taktikát változtatott: „Természetesen” – mondta –, „ha a tagság úgy határoz, akkor tüntessünk és a DISZ a tüntetés élére fog állni!”

Többen hangosan követelték, menjek fel a színpadra, és mondjam el, pontosan miről van szó. Felolvastam néhány jelszót, köztük volt olyan, ami a lengyel pártvezetés új emberét, Gomulkrát éltette, de mivel a legtöbben azt sem tudták, mi fán terem Gomulka, ezért ezt a jelszót elvetették. Utánam Máté Imre (ugyancsak versíró) évfolyamtársam következett, aki hiányolta a magyar „nemzeti” jelszavakat, de ezekről közelebbi felvilágosítást nem akart adni, s így rövid vita után visszahúzódott. Közben arról is szó esett, foglaljunk-e állást a hazai belpolitikai kérdésekben, de ettől a jelenlevők többsége még húzódozott. Egy évfolyamtársam attól félt, „provokáció” történhet, és rendőri erővel oszlatják szét a tüntetést, ezért azt az ötletet, hogy lépünk kapcsolatba a nagyüzemek munkásaival, hogy ők is csatlakozzanak a tüntetéshez, szótöbbséggel elvetettük. Ha zárt sorokban, fegyelmezetten, rendezőgárdával vonulunk, a hatalom nem fogja tudni megakadályozni a tüntetést.

De a vita ezzel még nem ért véget. „Honnan veszed” – kérdezte valaki –, „hogyminden kar részt vesz a tüntetésen? Mi lesz, ha egyedül a bölcsészek vonulnak ki?” A felszólaló valamelyik karra hivatkozott, ahol „még nem tudnak a tüntetésről”. Ez a pesszimistákat erősítette, akik az egészet légből kapott ügynek tartották. Ekkor – mintegy végsőzóra – megjelent a terem végében Vekerdy Tamás és Vásárhelyi Vera, utóbbi felállt egy székre és harsányan közölte, hogy most jön a Képzőművészeti Főiskoláról, ahol a tüntetést már megszavazták. Kitért a taps, a helyzet meg volt mentve: nem sokkal később a jelenlevők kézfeltartással szavaztak a másnapi szimpátia-tüntetésről. Éljenek a lengyelek! Nekem hét óra előtt pár perccel el kellett mennem a gyűlésről,²¹ s csak később hallottam, hogy távollétemben, Márton László újságíró szakos barátommal együtt, beválasztottak a „Március Tizenötödike Kör” vezetőségébe.

Közben zajlott a műegyetemi gyűlés, aminek izgalmas lefolyásáról számos beszámoló született, köztük az egyik leghitelesebb, Lipták Béla tollából. Itt csak azt szeretném kiemelni, hogyan kapcsolódott be a másnapi tüntetésbe a nálunk sokkal radikálisabb jelszavakat elfogadó és sokszorosító Műegyetem. A lengyel téma először a szegedi küldött (Kiss Tamás) felszólalásában szerepel, de ő csak azt kéri az egybegyűltektől, kövessék a lengyel és a szegedi példát, és alakítsák meg a független diákszervezetet, a MEFESZ-t.²² Ez hamarosan meg is történik, majd Kuczka Péter ír arról beszél, „Varsót tankok veszik körül”, és szükséges a lengyelekkel való szolidaritás.²³ Ennek ellenére úgy tetszik, a másnapra tervezett felvonulás „lengyelesítése” csak a rádió által elutasított műegyetemi pontok kibővítésével, Marián István alezredes beszéde után, legkorábban este tíz óra körül történik, de mivel nem szerepel az eredeti 14 pontban, Lipták szerint csak másnap, „az utcán” fogalmazódik meg.²⁴ Arra, hogy a lengyelek melletti tüntetést a bölcsészek kezdeményezték, több történész is rámutat, újabban például Borsodi Csaba az ELTE 1956-os szerepéről írt dolgozatában.²⁵

Október huszonharmadika gyönyörű őszi napnak indult. Sütött a nap, felhőtlenül tiszta volt az ég. Délelőtt az ELTE-n sikerült egyeztetnünk a műegyetemistákkal: a pestiek a Petőfi-szobornál gyülekeznek, onnan indulnak át Budára, a Műegyetem pedig a Duna mellett a budai oldalon vonul fel, és a két menet a Bem-szobornál találkozik. Bem József tábornok, Petőfi mentora, az 1848–49-es szabadságharc legendás hőse mintegy megtestesítette a hirtelen felforrósodó magyar-lengyel barátságot. A tüntetés időpontjában is megegyeztünk, délután háromkor indulunk. Amiben nem értettünk egyet, az a tüntetés jellege volt: Ők néma tüntetést akartak, azaz a teljesen hamis érvel, hogy „más nem méltó hozzánk”,²⁶ míg mi, okulva az október 6-ai tüntetés relatív „jelszótalanságából”, az előre megbeszélt transzparenszek és jelszavak mellett köteleztük el magunkat. Ezek között csak pár lengyelbarát jelszó maradt, a legtöbb Nagy Imre kormányra kerülését követelte, illetve a további demokratizálásra összpontosított.

Időközben a tüntetést a belügyminiszter először betiltotta, majd látva a mozgósított diákság tömegeit, úgy döntött, hogy mégis engedélyezi. Nemcsak a Petőfi Kör, az összes DISZ-szervezet közölte, hogy részt vesz a tüntetésen, és a bölcsészkar szinte teljes tantestülete ott szorongott az ELTE oszlopainak első soraiban. A Piarista-ház mögötti teret teljesen betöltötték az egyetemisták ezrei, és három óra előtt pár perccel alig tudtam visszaevickélni a Petőfi-szoborhoz azzal, hogy hamarosan indulunk. Ingujjban voltam, felhúztam karomra a rendezőgárda szalagját és a menet élére rohantam. Indulhatunk!

Miután megadtam a jelet az indulásra, magam is beálltam az ELTE-transzparens mögé az egyik sorba. Aki akkor átélte, sohasem felejtheti el a menet megindulását követő néhány percet, amikor a Piarista-ház elől tömött sorokban kikanyarodtunk a Kossuth Lajos utcára. Az utca két oldalán élő sorfalat alkotó pesti nép ujjongva, éljenezve, könnyezve fogadta egyetemistáit. Tele voltunk mi is lelkesedéssel, büszkeséggel.

Magát a tüntetés menetét részletesen leírtam *Az én forradalmam* vonatkozó lapjain, itt most csak a „lengyel fonalat” követném, amit újra fel lehetett venni a Bem-szobornál. A térre bezúfolódott rettenetes tömeg olyan hangzavart okozott, hogy még Bessenyei Ferenc színész bikaerős hangját is alig lehetett hallani, ahogy a *Szózatot* szavalta. Én vagy száz méterre állhattam a szobortól, láttam Déry Tibor jellegzetes, kicsit görnyedt alakját és mellette egy kis, szemüveges emberkét, aki-ben felismertem Adam Ważykot. A Magyar Írószövetség zseniális időzítéssel éppen arra a napra hívta meg a lengyel költőt magyarországi látogatásra, és mint később hallottam, Veres Péter, az Írószövetség elnöke a repülőtérről egyenesen a Bem-szoborhoz hozta vendégét. „Halljuk Ważykot!”²⁶ – üvöltöttem, de mikrofon hiányában ez csak falra hányt borsó lehetett. Ekkor történt az, hogy egy ballonkabátos fiatalember ezt kiáltotta bele a mikrofonba: „Polgártársak!” (figyeljük: *nem* elvtársak!) „Itt nincs hangszóró! Gyerünk át a Parlamenthez, ahol Déry Tibor fog beszélni hozzátok!”

Igen, Déry Tibor, az író, nem Nagy Imre. Bár többen azt állítják, a tömegnek ekkor már Nagy Imrét is ígérték, lehet, hogy ez később megtörtént, de én nem

hallottam. Igaz, hogy viszonylag hamar kikecmeregtem a térről, mert felkapaszkodtam egy nyitott platójú teherautóra, amivel (az egy kicsit ijedt Tánczos Gábor, a Petőfi Kör főtítkárának társaságában) átrobogtunk az Árpád hídon, és hamarabb értünk a Parlamenthez, mint a Bem téri gyalogos menet. Ekkor már teherautók száguldoztak az utcákon, és zúgott a sok követelésből desztillált „Ruszkik haza!”.

A Parlament előtti tér még nem volt teljesen tele, de már elkezdett sötétedni. Hallottam, hogy valaki azt ajánlja, menjünk a Sztálin-szoborhoz diktátordöntés végett, mások a Rádióhoz indultak volna, követeléseink beolvasására. A téren összegyűlt tömeg néha rázendített egy-egy jelszóra: „Most vagy soha”, illetve „Halljuk Nagy Imrét!”, de itt sem volt hangszóró, talán emiatt Déry is lemondott arról, hogy beszéljen a néphez.²⁷ Én nem vártam meg a teljes besötétedést, illetve a hangszórót, amit egy órával későbbre ígértek, teljesen kimerülten hazatámolyogtam és lefeküdtem aludni. Talán egy órát alhattam (anyám még nem volt otthon), amikor felhívtam a *Sztandar Młodych* szerkesztőségét. Be akartam számolni erről a gyönyörű, lengyelbarát tüntetésről Hanka Adamieckának, de őt nem találtam, ezért egy Sulczycki (?) nevű újságíróval beszéltem, aki buzgón jegyzetelt, majd azt mondta, később még visszahív. Mire tíz óra körül visszahívott, kintről már fegyverropogás hallatszott és valaki telefonált azzal, hogy a Rádiónál könnygázbombákat dobáltak és most tűzharc folyik. Ezért a lengyel újságírónak csak ennyit mondtam: „Rettenetes, ami a Rádiónál történik – második Poznań”. A vonal végén percnyi hallgatás után a lengyel sok szerencsét kívánt, és letette a kagylót. Én még nem tudtam, hogy Budapest neve sokkal jelentősebb lesz az újabbkori történelemben, mint a Poznań név, s hogy a forradalom, ami ma elkezdődött, sokkal több halálos áldozatot követel majd, mint a lengyel munkáslázadás. Viszont ezt a telefonhívásomat egy héttel később nyomtatásban megörökítette a *Sztandar Młodych*. Október 29-én este ugyanis, már mint az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság tagja és az *Egyetemi Ifjúság* szerkesztőségének megbízottja, újra felhívtam Varsót. Nehezen, de kaptam vonalat, és beszámoltam az újabb budapesti eseményekről.²⁸ Erről a lap másnapi, október 30-i számában megjelent egy cikk, amiben mint „fiatal magyar költő s egyúttal a DISZ aktivistája” vagyok bemutatva, ez után a lap hivatkozik múlt keddi telefonomra, melyben tudósítok „az ifjúság tüntetéséről Bem szobránál”, és az „ifjúság jogos követeléseiről”, majd a cikk második részében azt állítja, újabb telefonomra hivatkozva, hogy „a budapesti egyetemista felkelők harcát irányító Egyetemi Forradalmi Bizottság tagja vagyok” (ezt nem állítottam, csak a lengyelek feltételezték), és hogy úgy gondoljuk, „a nyugalom helyreállításának fő feltétele az, hogy a kormány végigvigye az eddig bejelentett lépéseket a politikai rendőrség felosztatásáról és a szovjet csapatok kivonásáról”.²⁹ Ezt olvasván, alig hiszek a szememnek – ez megjelenhetett akkor egy többszázszáz példányszámú lengyel napilapban! Öt nappal később, a második szovjet beavatkozás után persze így már nem jelenhetett volna meg.

Emlékezéseimet azzal zárnám, lehet, hogy a „lengyel fonal” nélkül is eljutottunk volna idáig, de ami akkor, októberben Lengyelországban történt, biztatást adott nekünk, és erőt, hogy a régi fegyverbarátság szellemében „a mi szabadságunkért és a tiétekért” (za naszą wolność i waszą) lépjünk fel, indítsunk beláthatatlan következményekkel járó mozgalmat a magyar függetlenségért.

JEGYZETEK

1. Ennek a magyar megfelelője a „mint Marci Hevesen” lenne, de én a lengyel változatot sokkal elegánsabbnak találom. Mickiewicz ugyan száműzetése egy idejét töltötte Odesszában, de ott a legjobb társaságban forgott, és bőven maradt ideje szonettek írására.
2. Irodalmi Újság, 1954/5.
3. Ha más dolgunk volt, egyszerűen más napra halasztottuk az aznapi órát. Ez a rendszer mintegy előkészített későbbi angliai tanulásomra, az Oxfordban és Cambridge-ben szokásos „egyszemélyes” konzultációkra (Oxfordban *tutorial*, illetve Cambridge-ben *supervision*).
4. *Władysław Broniewski válogatott versei*, szerk. Pákozdy Ferenc, Szépirodalmi, Budapest, 1954.
5. *Nova Kultura*, 1955. augusztus 21.
6. A verset (valószínűleg német fordítás alapján) Horváth Béla is lefordította és közölte a *Látóhatár* című müncheni folyóirat egyik 1955. vagy 1956. évi számában.
7. Ważyk, *i. m.*
8. Lásd cikkemet erről: *168 óra*, 2016. július 21., 64–65.
9. A beszéd példányszámát illetően különféle számok keringenek. Az *1956 Kézikönyve. Kronológia*, Budapest, 1996, 53. szerint azt 20 ezer, más források szerint csak 3000 példányban sokszorosították. A beszéd szövege Nyugatra is egy lengyel pártfunkcionárius jóvoltából jutott el.
10. *1956 kézikönyve. Kronológia, i. m.*
11. Az újabb szakirodalom hetven halálos polgári áldozatról beszél, illetve hetvennyolc személyről, ha a zavargásokban elesett államvédelmi személyeket és a rendőrök számát is hozzáadjuk: Andrzej Paczkowski, *Fél évszázad Lengyelország történetéből*, 1956-os Intézet, Budapest, 1997, 202. Illetve: Johanna C. Granville, *The First Domino*, Texas A&M University Press, College Station, 2004, 50.
12. *Uo.*, 58. Továbbá: Méray Tibor, *Nagy Imre élete és halála*, Ujváry „Griff”, München, 1983, 136.
13. Hanka Adamieckával való ismeretségemről és Hanka tragikus sorsáról részletesen beszámoltam a *Hüel* című folyóiratban (1996/11), majd *Az én forradalmam, Emlékezések és írások az 1956-os forradalomról* (Pont, Budapest, 2006, 69–74.) oldalain.
14. *1956 kézikönyve. Kronológia*, 63. Beszámolóm a tüntetésről: *Az én forradalmam*, 6–8. Rövid angol nyelvű összefoglalása az újabb irodalomban: Bryan Cartledge, *The Will to Survive*, Timewell Press, London, 2006, 466.
15. Granville, *The First Domino*, 53.
16. *1956 kézikönyve. Kronológia*, 69. A szovjet csapatok visszavonásában fontos szerep jutott a beavatkozás kínai ellenzésének, erről lásd Tischler János írását a Lee Congdon, Király K. Béla és Nagy Károly szerkesztette kötetben: *1956: the Hungarian Revolution and War for Independence*, Social Science Monographs, Boulder, Colorado – Atlantic Research and Publications, Inc. Highland Lake, New Jersey, 2006, 105.
17. A szovjet követség Pándit is revizionistának minősítette a *Szabad Népből* megjelent, szovjet utazásáról írt „objektivist” beszámolója miatt, lásd: *A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról*, Századvég kiadó – 56-os intézet, Budapest, 1993, 37.
18. Ezt a történetet többször megírtam, legrészletesebben jegyzetelve *Az én forradalmam* című könyvemben. Egyes bekezdéseket szó szerint vettem át ebből.
19. Később Vásárhelyi Verától azt hallottam, főiskolás informátorát Szabó Ákosnak hívták, 1956-ban emigrált. Próbáltam megkeresni, ő kitől hallotta az írószövetségi tüntetés (rém)hírét, de nem jártam sikerrel.
20. Előszőr: Vekerdy Tamás, „1956 (68, 89)...”, 2000, 1988/12. Újabban: *Naplók könyve*, Kossuth, Budapest, 2016, 319.
21. Folyóirat-alakítási terveink miatt. Lásd: *Az én forradalmam*, 14.
22. *1956. Egyetemisták a forradalomban*, Littera Nova, Budapest, 2006, 25.
23. *Uo.*, 28.
24. *Uo.*, 32.
25. *A budapesti egyetemisták és főiskolások 1956-ban*, Nagy Imre és kora V., szerk. Némethné Di-kán Nóra – Szabó Róbert – Vida István, Nagy Imre Alapítvány – Gondolat, Budapest, 2009, 44.
26. Mint már több ízben megírtam, Adam Ważyk volt a lengyel vendég a Bem-szobornál, nem az akkor még alig ismert fiatal költő, Zbigniew Herbert. A hibát az *1956-os kézikönyv* kezdte terjeszteni,

majd szinte minden magyar szerző átvette, így *A budapesti egyetemisták és főiskolások...*-ban Borsodi Csaba is, *i. m.*, 49. Wazyk egyébként szép versben ír budapesti élményeiről, amiben Déryt is említi: „Qui tacet clamant”, magyar fordításomat lásd az emigráns *Irodalmi Újság* első számában (1957/1), majd több *Gloria victis 1956* antológiában.

27. Nagy Imrét teljesen meglepte október 23. Aznap jött vissza vidékről, ahol szüreten vett részt, és nem értette, mi történik Budapesten, a Parlamenthez is csak Losonczy Géza és mások ösztönzésére ment el, és mondott rosszul megfogalmazott, rosszul fogadott beszédet. Lásd: Méray Tibor, *i. m.*, 152, 162–165.

28. A telefonhívás körülményeit lásd: *Az én forradalmam*, 37.

29. Tischler János, *Budapestről jelentjük... Az 1956-os forradalom az egykori nemzetközi sajtóban*, Budapest, 2006, 185.

NAGY ANDRÁS

Az ENSZ csendje

A VILÁGSZERVEZET FELEMÁS SZEREPE AZ 1956-OS FORRADALOM NYOMÁN –
ÚJABB KUTATÁSOK FÉNYÉBEN

1. Elöljáróban

Bocsássuk előre: a magyar forradalom leverése nyilvánvalóan a szovjet hadsereg műve volt, ahogy az azt követő megtorlásban is a Moszkva által Budapestre kényszerített politikusok játszottak vezető szerepet. Fontos tudni: az események gyorsasága és a hidegháború szigorú forgatókönyve a kritikus napokban semmiféle közös nemzetközi akcióra esélyt sem adott, efféle a szabadnak ismert világ meghatározó politikusai sem kezdeményeztek, még a létező mozgásterüket sem kívánták kitölteni.¹ ENSZ-haderő nyilvánvalóan éppúgy nem jöhetett volna Magyarországra, mint ahogy az ENSZ-határozatok nem tudták megállítani Konyev marsall hadigépezetét. Annál is kevésbé, mert a kritikus napokban még határozati javaslatok sem próbálták befolyásolni az eseményeket, ennek okait a történeti kutatás feltárta: bizalmatlanság Nagy Imrében, a távoli események átláthatatlansága, majd pedig a szuezi válságban megbomlott nyugati egység elejét vette mindenféle markáns és közös lépésnek.² Mindez egyébként Budapesten is érzékelhető volt, amíg ugyanis esély nyílt a szovjetekkel való megegyezésre – néhány napig –, a magyar kormány nem kívánta ezt a „belügyet” a nemzetközi közösség elé vinni. Amikor vitte pedig, azért tette, mert ezt az utolsó lapot próbálta még kijátszani a vesztesre álló mérkőzésben.³

A magyar forradalom ugyanakkor „nemzetközi ügy” volt a kezdetektől, mert egy nemzet „belügye” azonnal két nemzet ügyévé vált (már ha szovjet nemzetről beszélhetünk, amiről nyilván nem). Ez abból is kitetszik, hogy maguk a szovjetek is nemzetközi támogatást kerestek és találtak brutális beavatkozásukhoz, az éppen Moszkvában tárgyaló kínai pártdelegáció megnyerése éppúgy erre utal, mint a csatlósokkal való egyeztetések, amelyeket Hruscsov pár nap alatt sietve elvégzett, a jugoszlávok dicstelen szerepének meghatározásáért pedig egyenesen Brioni szigetére repült.⁴ Ugyanakkor a világ másik – vagy inkább „harmadik” – felén a nemzetek közösségének mind meghatározóbbá váló része⁵ épp az azokról próbálta

meg kikövetelni szabadságát, függetlenségét, önrendelkezését, akik ezeket az elveket kérték számon a szovjeteken, és akik sokszor nem kisebb brutalitással választak efféle követelésekre, mint Hruscsov és Konyev – Algériában, Cipruson, Kenyában, illetve 1956 késő őszén Port Saidban.⁶

Körülményes ilyenkor a nemzeteknek „egyesülni”, míg az „egyesült nemzetek” szókapcsolat arra az egységre utalt, amely a második világháborúban kényszerűen jött létre és sarkallta közös fellépésre azokat az államokat, amelyek egyébként igencsak eltérő nézeteket vallottak demokráciáról, önrendelkezésről, konfliktuskezelésről. A belügyek kívül maradtak a szervezetbe történő egyesülésen, hogy cserébe bizonyos normákat közösen alakítsanak ki, fogadjanak el és kövessenek. Ennek eredendő őszintesége persze kérdéses, hiszen azt a Visinszkijt nevezték ki szovjet ENSZ-képviselőnek, aki a kirakatperek főügyészeként szerzett magának igencsak borzalmas „hírnevet”,⁷ és persze az amerikaiak koreai háborúja – amely ENSZ-akciónak indult – sem tartozik a világszervezet fényes lapjai közé. A McChartyánus boszorkányüldözés éppúgy intézményesülhetett az ENSZ-ben,⁸ miként a szovjet hírszerzés is remek pozíciókat találhatott magának az üvegpalotában,⁹ és ezzel már kezdetét is vette történetünk.

2. Remények az ENSZ-ben

Az 1956-os forradalom leverése során az ENSZ-hez fűzött remények nem csak kétségbeesésből fakadtak, de őszinte naivitásból és valamiféle konok pragmatizmusból is, ami azokat a harcosokat jellemezte, akik az órákat számolták, hogy mikor érkezik meg végre felmentésükre az ENSZ-haderő.¹⁰ De a politikusokat is eltöltötte valamiféle bizalom: Kéthly Annát, Bibó Istvánt vagy Király Bélát. Az „Emergency International Force” létrejött a Közgyűlés november 5-i határozata nyomán, hogy sikerrel vegye elejét a további harci cselekményeknek – Szuezen. A robbanékony Közel-Keleten, nagyhatalmak ütközőövezetében, és szovjet-amerikai konszenzussal, hogy semmi kétség se lehessen az érdekszférák újrafelosztásáról a nagy- és szuperhatalmak között.

Amilyen nehéz volna ENSZ-fegyvereseket képzelni Budapestre, annyira azért nem lenne nehéz elgondolni egy ide érkező ENSZ-főtitkárt. Az efféle képzelődés persze történelmietlen, de hát a kortársak is történelmietlenül gondolkodnak általában.¹¹ Ám fegyveresek és főtitkár híján is szerepet vállalt az ENSZ a helyzet rendezésében, mégpedig több szinten és olykor igen hatékonyan. Mielőtt tehát a világszervezet okozta közvetlen és közvetett ártalmakról, cinizmusról, ha nem éppen borzalmas összjátékról szólnánk, idézzük fel, hogy Hammarskjöld helyettese és stábjá már 1957. január legelején Budapesten volt,¹² hogy a segélyszállítmányokról egyeztessen. És mivel növekvő intenzitással áramlott ki a lakosság az országból – a világháború utáni legnagyobb népességmozgás részeseiként – sokan találkoztak az ENSZ segítőkézségével és munkatársaival. A krízis őket is próbára tette, de megoldást találtak az ezrével érkező, nyelveket nemigen beszélő, kétségbeesett – bár többségében fiatal – ember számára, későbbi válságok kezeléséhez is tanulságosan.¹³

Az ellentmondások, majd akésoőbbi tragédiák eredője paradox módon New York volt, az üvegpalota és vidéke, a reményektől egyébként egyáltalán nem függetlenül. Csakhogy ezek nem azok a remények voltak, amelyek kivitték az embe-

reket az utcára és fegyvert adtak a kezükbe a világ legerősebb hadserege ellen, hanem ezekkel ellentétesek. Nem csak a forradalmárok reménykedtek ugyanis az ENSZ-hez fűződő lehetőségekben, de régóta és nem is ok nélkül a kommunista titkosszolgálatok munkatársai.¹⁴ Magyarország csaknem egy évtizeden keresztül folyamatosan kérte felvételét a világszervezetbe, ám világháborús szerepvállalása mellett a hidegháború akadályozta sokáig, hogy teljes jogú taggá váljék. Mindaz, ami végül Magyarország 1955-ös ENSZ-felvételéhez vezetett, a Rákosi-féle pártvezetés „munkája” és „sikere” volt, s egy olyan pillanatban következett be, amikor még egyáltalán nem dőlt el, hogy a szeretett vezér egy éven belül Moszkvába szökik vagy éppen megerősödve söpri le ellenfeleit a pályáról.¹⁵

A washingtoni titkosszolgálati központ – terminológiájukban: „rezidentúra” – munkatársai kapták feladatul korábban a New York-i kapcsolatteremtést, puhatólózást, az ENSZ-felvétel lehetőségeinek felmérését, előnyeinek és esetleges veszélyforrásainak mérlegelését, javaslattevést és kockázatelemzést.¹⁶ A nyugaton szolgáló magyar diplomaták megbízatása és lojalitása sokszor kettős volt, többen titkosszolgálati feladatot is elláttak korábban vagy ugyanakkor, s instrukcióikat is ennek megfelelően kapták a cserélődő külügyminisztereken túl a többé-kevésbé változatlan titkosszolgálati „központtól.” „Arany János” titkosügynök diplomáciai „fedésben” évek óta bejárta az ENSZ-be, kapcsolatot teremtett ott dolgozó magyar emigránsokkal, a jogász „Bertalantól”¹⁷ a karikaturista, majd ENSZ-tévét vezető „Zordid”-ig,¹⁸ a látogatóközpont ajándékboltjának fiatal eladónőjétől a Belgiumból érkezett és Harvardot végzett Héderváry Kláráig ismerkedett és jelentett.¹⁹ Magyarország teljes jogú ENSZ-tagságával létrejött az állandó rezidentúra Manhattanen.²⁰ A titkosügynököknek a hierarchia minél több pontján kellett beépülniük az ENSZ-be, hogy a megszerzett pozíció azután további titkos feladatok végrehajtására szolgáljon: hírszerzésre, dezinformálásra, ellenséges elemek felderítésére, megfigyelésére és – akár – likvidálására. Hogy mindez fényévekre volt attól, amiért magát a világszervezetet létrehozták? Nem számít. De ami történt, csakugyan döntő jelentőségű volt: a New Yorkban felvont magyar zászló, a tagság feltételeként elfogadott ENSZ Alapokmány, a nemzetközi élet megannyi további reményt keltő mozzanatával együtt. Mindez előkészítette az optimizmus új korszakát. És benne a forradalmat.

A remény nagyságrendjére pontosan utal, hogy az ENSZ forradalom alatti passzívítása és következetes tétlenkedése sem volt elegendő ahhoz, hogy véglegessé váljék a kiábrándulás. Ez a remény nem csak felemelő volt, hanem makacs, majd pedig tragikus. A retorika az ENSZ-közgyűlés üléstermében egyébként igencsak drámai volt, aminél csak a politikusok pragmatizmusa volt megrendítőbb. A kettő között sajátos összefüggés is sejthető, kifinomultabb retorika talán nagyobb mozgásteret biztosíthatott volna a valóságos cselekvés számára, míg itt a verbális dramaturgiának kellett ellensúlyoznia a praktikus közönyt. Vagy talán annál is többet.

Amikor a szovjetek szétlőtték Budapest fontos részeit, az ENSZ éppen rendkívüli ülést tartott – nem ebben az ügyben. Amikor pedig ezt az ügyet tárgyalták, akkor a világszervezet főtitkára nem jutott el a tárgyalóteremig. Helyettesítése a jugoszláv Dragoslav Proticsra²¹ volt bízva, aki mindvégig beszédesen hallgatott.

Hogy miről hallgattak az ENSZ vezetői, az abból az elemzésből is sejthető, ami a főtitkári íróasztalon november 2-án írta le az addigi magyarországi eseménye-

ket.²² Benne Nagy Imre képtelenségét a kialakult helyzet kezelésére, egymással összeegyeztethetetlen politikai követeléseket, kaotikus eseményeket, gyenge hatalmat és „fasiszta elemeket.” Miközben a világsajtó frissen számolt be a budapesti helyzetről, addig az ENSZ titkársága még december 10-én is²³ „ellenforradalmi erőkről” szóló jelentést készít a főtitkár számára. Retorikája és terminológiája pontosan utal forrására, ám hogy ennek hatása is volt, azt elárulja egy vékonyka dosszié a „lázadók” üzeneteivel, akik ekkor a világtörténelmet is alakították. A fedőlapra kézzel van rávezetve: „H[ammarksjöld] nem tanúsít érdeklődést iránta”.²⁴ A New Yorkba száguldó Kéthly Annával sem sietett találkozni, míg az odaérkező külügyminiszter, Kádár jó embere elfoglalhatja helyét az ülésteremben. A törvényes kormányt képviselő Kéthly a galérián kap helyet, a rövidesen megérkező Mód Péter nagykövet²⁵ pedig folyamatosan és élesen bírálja a világszervezetet annak szószékeréről. Bár a magyar mandátumot később felfüggeszti az illetékes ENSZ-bizottság,²⁶ ez nem akadályozza annak, hogy a kádárista propaganda fórumot találjon az üvegpalotában. Az ENSZ 1957 februárjában már beszedi a tagdíjat a magyar képvisellettől, s a retorikus küzdelmek és függőben maradó akkreditáció ellenére Budapest jelöltjét nemzetközi alkalmazottként elfogadják.²⁷

Hammarksjöld látogatása maradt volna talán az utolsó remény, ha fegyverekkel nem lehetett megfordítani a szovjeteket, alkudozni talán lehet velük, s ezalatt közelről szemügyre venni az Alapokmányt aláíró két nemzet között a konfliktuskezelés füstölő romjait. A főtitkár azonban egyre ingerültebb, amikor látogatása szóba kerül, és bár leveleiben még egyezkedni próbál Kádárékkal helyszínről, időpontról, feltételekről – bennfentesek már pontosan látják, hogy valójában nem akar utazni és kész elfogadni a magyar bábkormányfő érveit.²⁸

3. A történelem mint narratíva

Az ingerültség beszédes, hiszen a főtitkár pontosan tudja: felelős Nagy Imréért, aki hozzá fordult kétségbeesésében,²⁹ Maléterért, akinek a feleségét később New Yorkban fogadta, és megígérte, hogy mindent megtesz a férjéért,³⁰ felelős egész hallgatásáért. Valamit kezdeni kell tehát ezzel a felelősséggel – dönt: átruházza. Mégpedig egy jogász-bizottságra, amelyet megfigyelőként küldene Magyarországra,³¹ s amelynek tagjai azután fel is készülnek, vízumért folyamodnak, tanulmányozzák a helyzetet, időpontokat mérlegelnek. Hogy azután rövid úton „visszaraházzák” a felelősséget a világszervezetre, mert a magyar kormány az események közelébe sem engedné őket. Oda talán egyedül a főtitkár juthatna, ahogy jelzik is ezt azok az indiai diplomaták, akik előkészítenék utazását, s akik Kádárt azzal győzködi Hammarksjöld meghívásával kapcsolatosan, hogy ez az ő kormányának az elismerését is jelentené. Kádár azonban elszólja magát: hatalma gyengeségével érvel, a félelemmel, hogy egy efféle látogatás újra talpra állítaná az országot, no és a rá gyakorolt „nyomás” nagyságával.³²

Hetek telnek el, ami korábban még reménytelinek tűnt, többé nem tűnhet annak. Januárban újabb javaslatot tesz a főtitkár, mégpedig egy sajátos „narratíva” létrehozására. Egy különbizottság járjon utána annak, mi történt Magyarországon az elmúlt év végén, készítsen erről jelentést, adja közre, az pedig megalapozná az

ENSZ határozatait.³³ Vagyis: tömeges menekülés, deportálások, rendőrterror, letartóztatások és percről percre romló helyzet egyfelől – s erre adott válaszként krónikaíró kezdeményezés másfelől. Kádár és Hruscsov legfőbb szövetségese azonban ekkoriban Zsukov marsall és az idő, ezt pedig New Yorkban is tudják. És bár a tervek szerint a még üléselő Közgyűlés elé kellene beterjeszteni a jelentést, ugyanakkor már az első lépéseknél érzékelhető, hogy a munka nagyságrendje és a hozzá szükséges apparátus létrehozása, működtetése, eredményeinek összefoglalása és közreadása ezt nem teszi lehetővé. Végül nyolc hónapot kapnak a szovjetek és Kádárék uralmuk megszilárdítására,³⁴ ha valami még visszafordíthatónak vagy enyhíthetőnek tetszett 1957 elején, az az év őszén már nem tűnhetett annak.

A Különbizottság létrehozása is sokféle ellentmondást tartalmazott. Az egyhangúan elnökké választott Alsing Andersen, a dán veterán szociáldemokrata politikus ugyanis – akit bizalmasan maga az ENSZ-főtitkár is korlátoznak és gerinctelennek ismert³⁵ –, mintha csak céltáblául lett volna kiválasztva a kommunista propaganda számára, amelynek szovjet bajnokai kezdettől fasiszta felkelésnek tartották a magyar forradalmat, beavatkozásukat pedig szívesen indokolták a párizsi békeszerződés rendelkezéseivel.³⁶ Alsing Andersen nem volt fasiszta, de hadügyminiszter volt a nációkkal együttműködő dán kormányban. Parlamenti vizsgálat tisztázta ugyan, de pártja kivonta a belpolitikai forgalomból, s az ENSZ-ben parkoltatta. A testület fölött pedig az a Dragoszlav Protics gyakorolt felügyeletet, aki nagyhatalmi alkuk eredményeképpen egy szovjet főtitkárhelyettes székében ült, elődje is Moszkvából érkezett, utódja is onnan fog.³⁷

A Különbizottság tagjai előbb statisztikai adatokból, hivatalos dokumentumokból tájékozódta forradalom kitörésének kontextusáról, majd pedig az események nyomába szegődtek, és mivel a magyar hatóságok Alapokmány-ellenesnek tartották működésüket, a külföldre távozott menekülteket hallgatták meg, a kétszázezerből módszeresen kiválasztott 111-et. Hármat közülük nyilvánosan,³⁸ 27-et titokban, míg 81-en névtelenül kívántak tanúskodni, félve az őket vagy családjukat, bajtársaikat, barátait sűjtő retorzióktól. Hiszen ugyanezekkor és ugyanezeknek az eseményeknek a rekonstrukciójával Budapesten is foglalkoztak: nyomozótisztek a Gyorskocsi utcában, jogászok a főügyészségen, politikusok a pártközpontban. Az ENSZ-vizsgálat májusra befejeződött, a Jelentés júniusban napvilágot látott – a „törvényes” bosszú azonban még hosszú évekig tartott, és intenzitása sem csökkent. A világszervezet által feltárt és összegyűjtött források részletekbe menően, pártatlan fórum előtt rekonstruálták a „népellenes kalandot”, vagy éppen a „fasiszta puccskísérletet,” résztvevőit pedig, ha nem is a nevük, de fontosabb adataik és a forradalomban játszott szerepük alapján azonosítani lehetett, akárcsak társaikat, hiszen ott már nem érvényesült az anonimitás óvatossága.

A magyar kormány folyamatosan és hatalmas apparátussal készült az „ellentámadásra.”³⁹ A tanúk nevének és vallomásaiknak a megismerése annál is fontosabb volt, hogy diszkreditálhassák őket vagy nyomást gyakorolhassanak rájuk, itthon maradt hozzátartozóik révén. És mivel a vizsgálat híre eljutott Magyarországra, sokan onnan is információkat juttattak az ENSZ-hez. Amit ellenséges nagyhatalomnak, kémiszervezetet működtető hidegháborús központnak, belügyekbe avatkozó,

amerikai nyomás alatt álló imperialista fiók-ügynökségnek nevezték ugyanazok, akik az épület folyosóin grasszáltak, fogadásokat adtak és részt vettek vitákban.⁴⁰

Ezért volt fontos a vallomástevők védelme, amit a bizottság elnöke személyesen ígért meg minden tanúnak. Történészek és az utókor szerencséjére nagyobb részt megmaradtak a vizsgálat során keletkezett dokumentumok, nem csak a hivatalosak, hanem a háttér-levelezések, instrukciók és legkülönbébb információk, vázlatok és sajtószemlék is. És hetven órnyi hangfelvétel, magnószalagokon. Fennmaradásuk azért is jelentős, mert a titkosan kezelt iratokat többségében meg kellett volna semmisíteni.⁴¹ Mindez egy fiatal munkatársnak köszönhető, aki tolmácsként és asszisztensként kapcsolódott a Különbizottság munkájába, és folyamatosan gyűjtötte, félretette, őrizte, majd egy jól megválasztott pillanatban „kimentette” az ENSZ-ből az iratokat. Harminchat viszkisládában. Ő volta magyar titkosszolgálatok által „rendkívül csinos és értelmes” jelzőkkel illetett Héderváry Klára.⁴²

Tevékenységeért méltán részesült később kitüntetésben. De vajon miféle elismerést kaphattak azok, akiknek ez nem hazafias hobbijuk volt, hanem kőkemény megbízásuk? És amiből egyáltalán nem történeti kutatás következett, hanem a megfelelő jogszabály alkalmazása az elkövetett – főbenjáró – bűnökért? Kémkedés, hűtlenség, hazaárulás.⁴³ A magyar titkosszolgálatok kezdettől kiemelt figyelemmel követték a Különbizottság munkáját, az ügynököknek minden lehetséges dokumentumot meg kellett szerezniük, hogy azonosíthassák a tanúkat, adott esetben zavart keltsenek és dezinformáljanak. A félelmek és fenntartások ellenére komoly sikereket értek el, elsősorban a biztonsági feltételek hiányából fakadóan, amit folyamatosan és olykor drámaian vetett fel a Különbizottság másodtitkára, a dán Povl Bang-Jensen. Az egyetlen ember, akinek teljes és pontos névsora volt a tanúkról, mivel ő intézte a velük kapcsolatos adminisztrációt – és aki egyedülként érzékelte a rendkívüli kockázatokat. Nem véletlenül került a dán diplomata a kommunista titkosszolgálatok látókörébe, és egész története, majd tragédiája – meghurcolása, elszigetelése, eltávolítása az ENSZ-ből, majd pedig korai halála – pontosan sejteni, hogy ebben a borzalmas mérkőzésben nem ő volt a győztes.⁴⁴

4. Elnarrált esélyek

Statisztikai adatok, történelmi elemzések, majd az események felidézésének legkülönbébb szemszögei – közöttük a hivatalos szovjet és magyar nézőpont rekonstrukciója – helyezte valóságos kontextusába azt a tizenhárom napot, amelynek narratíváját elsősorban a résztvevőktől és szemtanúktól várták. A vizsgálat legfontosabb forrása a tanúvallomások sorozata volt, s a tanúk lassan oldódó félelme ismét csak azoknak kedvezett, akik kezdetektől tudták, hogy az ENSZ semmilyen formában nem képes és talán nem is hajlandó megvédeni azokat, akik bizalommal vannak iránta. A Különbizottság tagjainak érzékelhető szimpátiája a megszólalók iránt megoldotta a nyelveket: volt, akinek órákon át tartott a vallomása, majd visszahívták későbbi helyszínekre, mások megríkatták a sokat látott férfiakat, vagy éppen döbbennel töltötte el őket, miként lehet valaki fiatal, értelmes és kommunista.⁴⁵ A megőrzött dokumentumokból rekonstruálható a munkafolyamat is, a titkárság vezetője, William Jordán megbízható és fáradhatatlan bürokrataként szervezte a

munkát, míg a bizottság tagjai eleven dialógusban vitatták meg az időközben felmerülő kérdéseket. Mindez nem maradt titokban a különféle „rezidentúrák” munkatársai előtt. És bár a kádári politikai perek dramaturgiája sokban különbözött a Rákosi-féle véres fantazmagóriáktól, de „dramaturgjai” és „rendezői” már nemigen. Hogy az „ávó elevenebb, mint valaha”, azt a nyugati követségek munkatársai jelentették Budapestről.⁴⁶ Kádár az ígétét itt is megszegte, nem csak az általános amnesztia megvonásában. A megtorlás öngerjesztő folyamatakkorra ugyanis beindult, és míg a forradalom története sajnálatosan és végleg múlt időbe került, ez a működés nagyon is jelen idejű volt. A lezárt eseményeket legfeljebb „elnarrálni” lehetett, a borzalmas jelenben azonban bármiféle nyilvános figyelem, nemzetközi jogi lépés eleven hatóerővé válhatott volna. Ezt érzékelték azok, akik a bizottsághoz továbbították a híreket Magyarországról, amelyek nyomán New Yorkban a „Communications received” feliratú dossziék mind hatalmasabbra duzzadtak. Olyannyira, hogy a titkárság végül nem a kijuttatott információkat, hanem azok listáját körözte a bizottság tagjai között.⁴⁷

A csaknem öt hónapig tartó munka eredményeként maradandó, alapos és nagyhatású dokumentum jött létre.⁴⁸ Kiemelt figyelemmel fordultak a Jelentés felé budapesti politikusok, minisztériumok és különféle hatóságok, mert bár folyamatosan megkérdőjelezték az ENSZ jogát a „belügyekbe” való beavatkozásra – de hát ismerni akarták, és cáfolni. Így feltehetően sehol nem olvasták olyan figyelemmel a dokumentum minden sorát, mint a kül- és belügy irodáiban, a nevet változtatott ávón és a hírszerzés fontosabb központjaiban.⁴⁹ A Jelentés számozott és magyarra fordított példányai pedig már akkor a legfelső vezetés asztalán voltak, amikor Mód Péter még csak felterjesztette New Yorkból a – szavai szerint – „piszkos” dokumentumot. A párt és állam vezetői az érintett minisztériumoknak „szignálták ki” a vonatkozó fejezeteket, a titkosszolgálatok pedig azonosítani próbálták a felhasználható adatok forrását.

„Andersen meséit”⁵⁰ tehát, a gyalázott és propagandának minősített „pamfletet” olyan komolyan vették Budapesten, mint sehol másutt a világon. A Politikai Bizottság hosszú és nem kevésbé szenvedélyes vitát folytatott róla,⁵¹ Kádár János a maga ceruzás javításaival véglegesítette a kormány választát.⁵² Mindez pontosan érzékeltette az ENSZ valóságos súlyát a magyar politikusok számára – dacára autoritása megkérdőjelezésének, bizonyítékai visszautasításának, sőt büntársi minősítésének. A „bűnügyi” érvrendszer dominanciája szembeszökő: Budapest számára „bűnözők” beszéltek saját bűncselekményeikről, s mindez a korábbi jogerős rehabilitációt is érvénytelenítette: Király Béla ismét csak háborús bűnös lett, Kéthly Anna „népellenes munkásáruló”, Kővágó József pedig konstruált perének újrafelvételekor egyedülként nem kaphatott felmentést.⁵³

És közben Budapesten rettegtek a káderek. Hátukban a Vörös Hadsereggel, körülöttük a romjaiig pacifikált országgal s a működésbe hozott terrorral. Előbb három külügyér turnézta végig a mérleg nyelvének számító fejlődő országokat, hol kisebb, hol nagyobb sikerrel.⁵⁴ A szovjet és kínai elvtársak hathatós támogatásába beletartozott a gazdasági nyomásgyakorlás, a fenyegető „emlékeztetők” kézbesítése, politikai csereügyletek pontos listázása és alkalmazása, vagy éppen érzékeny pontok érintgetése. Magyarországon ugyanekkor a társadalom valamennyi rétegét

egybekényszerítő tiltakozó kampány zajlott, amelynek szomorú vagy éppen szégyenletes epizódjai számosak voltak s egyben abszurdak is – mint Kádár egyszer megjegyezte, senki nem tudja, mi ellen tiltakozik, hiszen a Jelentés a lakosság előtt ismeretlen maradt.⁵⁵

Kevesen sejtették, hogy a csúcspont egyben végpont is. Mert bár a Különbizottságot létrehozó ENSZ-határozat pontosan írta elő, hogy „időről időre” újabb jelentések születessenek, a világszervezet vezetése úgy döntött, hogy ennek elejét veszik.⁵⁶ Hammarskjöld újraválasztás előtt állt, ehhez a szovjet konszenzus nélkülözhetetlen volt. A leszerelés, atomcsend, békés világűr kérdései mind égetőbbek lettek. És míg a Különbizottság tagjai szinte kivétel nélkül folytatni kívánták a munkát,⁵⁷ s az elbukott forradalom magyarországi és külföldi híveibe új erőt öntött az ENSZ-dokumentum – mindez azonnal múlt időbe került. Mint erről a főtitkár sietve tájékoztatta Mód Pétert,⁵⁸ s a lelkiismeretes és lojális William Jordan feladata lett, hogy meggyőzze azokat, akik akartak volna további jelentéseket, hogy ne akarjanak.⁵⁹

Csak hogy a bizalmas körben született és meglehetősen drámai döntés együtt járt annak látszatával, hogy ami elveszett Budapesten, az talán megszerezhető New Yorkban. Nem csak a legyőzöttek hihették, de a győzők is, erre utalt a budapesti hatalom intézményesített rettegése az ENSZ-közgyűlés idején. Teljes rendőri készséget rendeltek el, titkosügynökök bevetésével, folyamatos kapcsolattartást a karhatalmi központokkal és a belügyi vezetéssel, az egyes kapitányságokat lőszerezéssel, élelemmel és üzemanyaggal látták el, preventív letartóztatások következtek és tömeges telefonlehallgatás.⁶⁰ Géppuskás egységet vezényeltek a külügyminisztérium tetejére, ahonnan a fontosabb iratokat eltávolították – valóságos ostromállapotban várták a New York-i szavazást.⁶¹ Elterjedt, hogy az oroszok már csomagolnak, és mennek haza.⁶² Végre segít az ENSZ.

5. Jelentéstelenség

Segített: a Jelentést megvitató, majd határozatot hozó őszi Közgyűlés ismét elmarasztalta a Szovjetuniót, továbbra is függőben hagyta a magyar mandátumot és egy külön megbízottat rendelt a „magyar kérdés” vizsgálatára és a jelentéstételre. Wan Waithayakon thaiföldi herceget.⁶³ Ha korábban egy „náci” tartotta napirenden a forradalom kérdését, mostantól egy „osztályellenség” fogja. Mégis: az ENSZ „írásba adta” mindazt, ami történt, a reménykedéstől a hitszegésen át a bosszúállás feltérképezéséig, pontos adatokkal és hiteles forrásokra alapozva. 1957 szeptemberében tehát történni kezdett valami, s a terroruralom mélypontján ez a valami rengeteg volt. A Különbizottság titkársága pedig fogadta az információkat: kicsempéezett leveleket, külföldre juttatott üzeneteket, nyugati követségek budapesti beszámolóit, folyamatosan figyelték a sajtót, olvasták és elemezték a hivatalos és nem hivatalos forrásokat. Az ENSZ rendkívüli hozzáértéssel gyűjtötte, dokumentálta, rendszerezte mindezt – és nem kezdett vele szinte semmit.⁶⁴

És ennek ismét csak tragikus következményei lettek. A folyamatosan érkező híradásokból ugyanis pontos képet lehetett alkotni a perek és ítéletek növekvő számáról, a fokozódó nyomásról, amit mind a forradalom első évfordulójának kö-

zeledése, mind az ENSZ vitája indokolt. Az is egyértelmű volt, hogy a forradalom vezetőinek nyaka körül szorulni kezd a jogi hurok, ha egyszer valamennyi alacsonyabb rangú résztvevő súlyos, olykor a legsúlyosabb büntetésben részesült.⁶⁵ Brüsszelből távirat is érkezett, az ENSZ-vizsgálat egyik legfontosabb tanújától, Nagy Imre „külügy-miniszterétől”, Heltai Györgytől, mégpedig Maléterre vonatkozóan, akinek sofőrje és testőre megszökött, titokban átlépte a határt, és kész volt feltárni az ENSZ előtt mindazt, ami történt. A fontos politikustól érkező sürgős üzenet azonban nem lehetett már több, mint egy tétel a beérkezett információk listáján.⁶⁶

Hiába kérte később a Különbizottság sürgős összehívását a politikai emigráció doyenje, Varga Béla,⁶⁷ hiába továbbította a budapesti amerikai követség rendkívül pontosan a perek listáját, hiába szivárogtak ki rendre és meglepő részletességgel Magyarországról az előkészületek hírei a forradalom vezetőinek tervezett megöléséről, hiába voltak precedensek arra vonatkozóan, hogy nemzetközi nyomásra megváltoztattak halálos ítéleteket. És amikor a magyar külügyi apparátus feladatul kapta a nemzetközi diplomácia és közvélemény finom „szondázását” várható nagy horderejű események előtt, Mőd találkozót kért a főtítkártól és örömmel jelentette, hogy beszélgetésükre semmiféle árnyék nem vetült.⁶⁹

Következhetek hát 1958. június 16-án a nyakcsigolyák, az egy Losonczi Géza kivételével, akinek csak át kellett irányítani a mesterséges táplálás csövét a tüdejébe.⁷⁰ A Külügy készültségben volt – miként a moszkvai, majd budapesti bejelentés után a karhatalom is –, az ENSZ azonban tökéletesen készületlen, mint ezt a napvilágra került dokumentumok pontosan érzékeltetik. A beérkező hírek listáit senki nem nézte át, a Különbizottság tagjai jórészt nem voltak New Yorkban, akik pedig a sebtiben összehívott találkozón részt vettek, azoknak fogalmuk sem volt mindarról, ami ehhez a tragédiatorozathoz vezetett.⁷¹ Egy tiltakozó kommunikét sikerült kiadniuk, míg a legkomolyabb gondjuk az volt, hogy a hercegi különmegbízottal miként lehetne kapcsolatot találni.⁷² És amikor már a nemzetközi felháborodás hatalmassá vált, akkor is csak keresgéltek Wan herceget, Alsing Andersen pedig köszönetét fejezte ki a titkárságot vezető Jordannak a havi rendszerességgel körözött információkért.⁷³ Amit feltehetően ő sem olvasott, és amiből sem ő, sem az ENSZ nem kívánt semmiféle következtetést levonni. Érthető hát, hogy az 1958-as év végével fel is oszlatták a Különbizottságot, különmegbízottnak pedig azt a Leslie Munrót tartották a legalkalmasabbnak a magyar ügy ébren tartására, aki alkohol-problémákkal küzdött, hasonlóan parkolt New Yorkban, mint Andersen, és akinek látványosan nem kívánt az ENSZ vezetése támogatást biztosítani munkájához.⁷⁴ A rendelkezésére bocsátott titkárnő – Héderváry Klára – ideje 95 %-ában másféle feladatokkal van elfoglalva, mint ezt jelezték magyar politikusoknak, főnöke pedig a szovjet főtítkárhelyettes, Anatolij Dobrinyin. A kör bezárult. Az információk még áramlottak a világszervezethez, forrásaik az életükkel játszottak. A retorika enyhült, a „magyar ügy” mind hátrébb csúszott a napirenden, az országot csontig pacifikálták Kádár pribékjei, hogy azután kezdetét vehesse a hullaszagú konszolidáció, s az ENSZ csendjében épülhessen a jeltelen sírokra felhúzott, vidám barakk.

JEGYZETEK

1. A rendkívül gazdag szakirodalomból és forráskiadások közül kiemelném Litván György, Rainer M. János műveit, továbbá – a teljesség igénye nélkül – a következőket: Charles Gati, *Failed Illusions: Moscow, Washington, Budapest, and the 1956 Revolt*, Stanford University Press, 2006.; Mark Kramer, *New Evidence on Soviet Decision-making and the 1956 Polish and Hungarian Crises*, *CWIHP Bulletin*, 1996–97.; Borhi László, *Rollback, Liberation, Containment or Inaction*, *Journal of Cold War Studies*, Fall, 1999.; Békés Csaba, *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*, 1956-os Intézet, Budapest, 1996.; Kecskés Gusztáv, *Franciaország politikája az ENSZ-ben a 'magyarügy' kapcsán 1956–1963*, Századok, 2000, 5.
2. Lásd *A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben, 1956–1963*, szerk. Békés Csaba és Kecskés Gusztáv, Magyar ENSZ Társaság, Budapest, 2006., valamint Kecskés Gusztáv, *Az ENSZ Titkárság belső feljegyzései az 1956 őszi magyar válságról*, *Történelmi Szemle*, 2006 (XLVIII. évf.) 1–2. sz., 171–191.
3. Lásd A „Jelcin-dosszié”, szerk. Gál Éva, Hegedűs B. András, Litván György, Rainer M. János, Századvég – 1956-os Intézet, Budapest, 1993., továbbá Rainer M. János, *Nagy Imre. Politikaiéletrajz I–II*, 1956-os Intézet, Budapest, 1996–1999.
4. Lásd a tárgyalásokban részt vevő jugoszláv követ memoárját: Veljko Micunovic, *Tito követe voltam, Moszkva 1956–1958*, Interart, Budapest, 1990.
5. Az úgynevezett „harmadik világ” szerepe az ENSZ-ben – és azon túl – éppen ekkoriban értékelődött fel, különös dialektikában a gyarmati sorból való felszabadulással.
6. A „szuezi válságról” és annak hatásáról lásd Denis Lefebvre *A szuezi ügy* című könyvét és ennek utószavát. Kecskés Gusztáv, *A szuezi válság és az 1956-os magyar forradalom*, Osiris, Budapest, 1990.
7. Andrej Januarjevics Visinszkij (1883–1954) a sztálini perek idején a Szovjetunió főügyésze volt, később külügyi karrierje során népbiztos, külügyminiszter, majd ENSZ-képviselő.
8. Az amerikai „tisztozkodások” története igen megrendítő, az FBI egy ideig saját irodát működtetett a világszervezetben (a történet Alger Hiss szerepe miatt igen sokrétű és ellentmondásos, akiz az ENSZ alapításában részt vett, később azonban a szovjetek javára végzett kémkedéssel vádolták).
9. Erről szovjet diplomaták és titkosszolgák is írtak, egyebek mellett a disszidált főtítkárhelyettes: Arkady Shevchenko, *Breaking with Moscow*, Alfred A. Knopf, New York, 1985. Illetve a KGB-tiszt Oleg Kalugin, *The First Directorate*. St. Martin's Press, New York, 1994.
10. Egyebek mellett Mikulás Gábor, a mezőkövesdi forradalmárok vezetője is az órákat számolta, meddig kell kitartaniuk az ENSZ-seregek érkezéséig. Lásd az Igazságügyi Minisztérium dokumentumait, MOL, IM 1959 00/4/1959 (Vázlat, 1957. augusztus 9.)
11. Az ENSZ-főtítkárlátogatásához fűzött reményekről lásd Endre Marton, *The Forbidden Sky*, Little Brown & Co, Boston – Toronto, 1971, 293. Felmerült, hogy a Dunán – nemzetközi víziúton – érkezzen Hammarsskjöld, lásd: UN Archive, DAG 1.1.1.3. Box 184. A hatalom is tartott attól, hogy előzetes értesítés nélkül jöhet Hammarsskjöld, ami akár fegyveres ENSZ-beavatkozáshoz is vezethet, lásd Belügyminisztérium, Miniszterhelyettesi értekezlet, 1957. április 10. MOL, XIX-B-1-y / 1. doboz.
12. Philippe De Seynes főtítkárhelyettes (1910–2003) 1957. január 4-én érkezett Budapestre, Arthur Ewing (Európai Gazdasági Bizottság), Pierre Sinard (FAO) és Willi Meyer (Nemzetközi Vöröskereszt) társaságában. Találkozott Kádár Jánossal és más vezető politikusokkal, bár a külügyminiszter-helyettes jelentése szerint igazi célja a gazdasági hírszerzés volt. Lásd Sebes István feljegyzését 1957. október 7, MOL, MSZMP KB Külügyi Osztály iratai, 288 f. 32-1957–7. ő. e.
13. Lásd erről Kecskés Gusztáv kutatásait és tanulmányát, illetve *Egy globális humanitárius akció bétköznapijai* című kötethez írt előszavát. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, TTI, Budapest, 2014.
14. Ennek dokumentumai részben hozzáférhetővé váltak kutatásom számára az ÁBTL-ben (a budapesti központ és a washingtoni „rezidentúra” levelezése 1954. április 14 és 1956. augusztus 20 között). ÁBTL 3.2.6. OL-8-011/VIII, illetve Á.B.T.L. 3.2.6. OL-8-011/XII. Á.B.T.L. Itt mondok köszönetet Szakolczainé Kovács Évának kutatásomhoz nyújtott jelentős segítségéért.
15. Ezt pontosan tükrözi az ENSZ-csatlakozást követő sajtópropaganda.
16. Lásd ÁBTL 3.2.6. OL-011/VIII.
17. „A” levél 1. 1956. január 20. Á.B.T.L. 3.2.6. OL-8-011/VIII. egy beszélgetésről szól, amit „Arany” ügynök folytatott a „Bertalan” fedőnévvel jelzett, magyar származású ENSZ-alkalmazottal.

18. Kelen Imre (1896–1978) magyar származású grafikus és karikaturista, később a meginduló ENSZ-tévé munkatársa. Előbb „Környei” néven próbálták megközelíteni, majd beszerzésére is kísérletet tettek, ekkor a „Zordid” nevet adták neki. Á.B.T.L. Kt-451-62 and K-770/T.

19. Lásd az 1956. január 24-i levelet, Á.B.T.L. 3.2.6. OL-8-011/VIII., amelyben a „Csikós” fedőnevű ENSZ-alkalmazott hírszerzési potenciálját latolgatják (hat nyelven beszél, a látogatóközpont ajándékboltjában dolgozik, a világszervezet biztonsági rendszeréről szolgálhatna információkkal). Több alkalommal is megközelítették az ügynökök, mígnem végleg és váratlanul eltávozott munkahelyéről, címet sem hagyva hátra. Héderváry Klára (1920) a harmincas években hagyta el Magyarországot, előbb Belgiumban telepedett le, majd az Egyesült Államokba utazott. Lásd a róla szóló jelentést 1955. június 18-án, Á.B.T.L. 3.2.6. OL-8-011/XII. Több éven keresztül megfigyelték, ügynököket állítottak rá, előbb „Titkár” majd „Alary” kódneven tartották nyilván. Á.B.T.L. K-482.

20. Lásd az 1956. január 24-i levelet az ENSZ-misszióba épített rezidentúráról, Á.B.T.L. 3.2.6. OL-8-011/VIII., illetve 1956. július 22-én az ENSZ apparátusban betölthető állásokról. A későbbi „független” szakértő, az egyik ENSZ-osztályhoz küldött dr. Gömöri Edit „Sásdi” fedőnéven a titkosszolgálat ügynöke volt. A „rezidentúra” költségvetése ugyan csak komoly levelezés alapját képezte, lásd például az 1956. április 11-i jelentést, ÁBTL 3.2.6. OL-8-011/VIII (XII. 16. – III. 31.) a teljes elszámolt összeg 3.223 USD.

21. Dragoslav Protitch (1902–1974) jugoszláv diplomata ebben az időben az ENSZ főtítkárhelyettese. Múltjában homályos folatok voltak, részben a háború alatt viselt tisztségei miatt, részben családi és politikai kapcsolatai révén. Ennek ellenére 1945 után Londonban volt követ, ahonnan az ENSZ-hez került, de Belgráddal jó kapcsolatokat ápolt. Amikor 1955-ben hazájába látogatott, Tito magas pozíciót ajánlott neki a Külügyminisztériumban. Lásd az amerikai képviselő belgrádi táviratát 315/7-1856. USNARA (United States National Archive and Records Administration).

22. „Note on Recent Political Developments”, United Nations Archive (UNA) S-0188. Lásd még Kecskés Gusztáv, *Az ENSZ Titkárság belső feljegyzései az 1956 őszi magyar válságról*, Történelmi Szemle, 2006 (XLVIII. évf.) 1–2, 171–191.

23. „Note on the Course of the Insurrection”, Butler Library, Columbia University (BLCU) Cordier Papers, DAG 1.1.1.3 Protitch files.

24. „Message from rebel forces”, BLCU, Cordier Papers, DAG 1.1.1.3.

25. Mód Péter (1911–1996) a forradalom alatt a Külügyminisztérium Forradalmi Tanácsának elnöke volt, páfordulásának indokai még ma sem láthatók pontosan. Maga is áldozata volt az ötvenes évek konstruált pereinek, bár korábban éppen Károlyi Mihály párizsi követ titkáráként dolgozott a titkosszolgálatoknak, és jelentett gyanútlan főnökéről és annak feleségéről.

26. A Nagy Imre-kormány törvényessége külpolitikai szempontból is alapvető jelentőségű volt, lásd MOL, XIX-J-1-J-j 81. doboz. Ugyanakkor egyetlen ország sem szakította meg diplomáciai kapcsolatait a Kádár-kormánnyal – ez pedig „de facto” elismerését jelentette –, amire az ENSZ-ben is hivatkozni lehetett. Mód Péter 1957. január 27-én jelenti Budapestnek, hogy közleményeiket hivatalos ENSZ-fejlesztés dokumentumokon adja közre a világszervezet titkársága. („A New York-i főkonzulátus iratai”) MOL, XIX-J-24-a. 1. doboz.

27. Az ENSZ titkársága Magyarország tagdját már 1957 februárjában beszédte (lásd a Külügyminisztérium levelét 1957. február 26-án), és a személyzeti osztálytvezető Robertson is elfogadta a magyar jelölt, Kerényi László jelentkezését 1957. március 11-én a Department of Economic and Social Affairs munkatársaként. MOL, XIX-J-24-b 4. doboz (New York 1936–1959)

28. Horváth Imre 1956. november 27-én levelet ír Hammarskjöldhöz, UNA S/0442-0138. „the Hungarian delegation is under the impression that its Government is seriously considering the question of your visit”. A budapesti rádió be is jelentette a látogatás időpontját (december 8.), majd rövidesen meghatározatlan időpontra módosította. A háttérrel lásd: A. Rahman, *Magyarország 1956–1959*. Hamvas Intézet, Budapest, 2006. Ugyanakkor a budapesti brit követ, Leslie Fry 1957. január 8-án jelentette Londonnak, FO 371/128666. „The Indian first secretary has disclosed that de Seynes told him that the United Nations Secretary General never wished to come here in December and readily accepted the Hungarian Foreign Minister’s reasons why the visit should be deferred.” A francia követség hasonló értesülésekkel rendelkezett, mint ezt a magyar titkosszolgálatok is pontosan tudták, lásd: „Tájékoztató jelentés Hammarskjöld magyarországi utazása és az ENSZ Ötös Bizottságával kapcsolatban a budapesti francia követség 1957. január 1. és szeptember 15. közötti levelezése alapján”. Á.B.T.L. BM II/2. 1958. január 4. A külügyminisztériumi dokumentációt lásd MOL MSZMP-iratok 228. f 5/2. Hammarskjöld

végző, kétségbeesett és bizalmas válasza az volt: „I fail to see how it could help the Hungarians, but it will harm the office of the Secretary General, me personally.” BLCU Cordier Papers, DAG 1.1.1.3. box 15.

29. Lásd Nagy Imre táviratait a főtítkárhoz: *A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben, 1956–1963*.

30. Lásd a *New York Times* tudósítását, 1957. szeptember 10.

31. Ennek tagjai: Alberto Lleras Camargo (Kolumbia), Oscar Gundersen (Norvégia), Arthur Lall (India).

32. Az indiai diplomaták eljutnak a sztrájkolókhöz a gyárakba, ott vannak a nőtüntetésen, nézik a szétlőtt várost, és találkoznak a még szabadlábon levő Rácz Sándorral. Lásd Rahman, *i. m.* Khosla prágai követén túl a szovjetekkel rokonszenvező K. P. S. Menon is kudarcot vallott. India szerepe döntő volt a „harmadik világ” véleményvezéréként is, dokumentációját lásd még: *India és a magyar forradalom. Dokumentumok az Indiai Köztársaság Külügyminisztériumának archívumából*, szerk. Bethlenfalvy Géza, Argumentum, Budapest, 2006.

33. Az ENSZ január 15-én szavaz a javaslatról, az A/3485-ös számú határozata nyomán jön létre a Különbizottság (Special Committee on the Problem of Hungary), tagjai: Alsing Andersen (dán parlamenti képviselő, a bizottság elnöke), K.C.O. Shann Ausztrália nagykövete a Fülöp-szigeteken, a különbizottság jelentés tevője (Rapporteur), továbbá R. S. S. Gunewardene (Ceylon), Mongi Slim (Tunézia), Enrique Rodríguez Fabregat (Uruguay), hazájuk ENSZ-képviselője, illetve néhányuk washingtoni követ is egyben.

34. „A késlekedés előnyös a számunkra”, jelenti Mód örömmel New Yorkból. Legkésőbb áprilisban tárgyalhatta volna a Közgyűlés a magyar kérdést, de az 1957. április 4-én tartott sajtókonferencián az ENSZ-főtítkár kijelentette, hogy még nem szükséges elővenni az ügyet. MOL, XIX-J-24-a. 1. doboz (A New York-i főkonzulátus iratai)

35. Alsing Andersen (1893–1962) több kormányban viselt miniszteri tisztséget, de 1947-ben lemondott belügyminiszteri posztjáról világháborús szerepe miatt. Ahogy 1957. december 30-i táviratában a koppenhágai brit nagykövet írta, Hammarskjöld „complained privately of Andersen’s lack of political judgment and backbone”, Foreign Office (FO) 371/128689, illetve a brit ENSZ-képviselő szerint a főtítkár tudta, hogy Andersen sosem volt „a strong character”. 1957. december 17-i távirat, FO 371/128689

36. Az 1947-es párizsi békeszerződés megtiltott mindenféle fasiszta politikai tevékenységet Európában, a szovjetek erre a magyar 1956-os forradalom kapcsán többször is hivatkoztak.

37. Az ENSZ főtítkár-helyettesei között az alapításkor kötött egyezségnek megfelelően az ügynevezett Political & Security Council ügyeiben szovjetek kaptak pozíciót. Protics elődei Arkagyij Szoboljev (1946–1947), Konsztantin Zinscenko (1949–1953), Ilja Tyernyicsev (1953–1954) voltak, majd az ő megbízatása (1955–1957) nyomán Anatolij Dobrinyin (1958–1959) vette át a stafétabotot, őt még nyolc további szovjet diplomata követte.

38. Kéthly Annát, Király Bélát és Kővágó Józsefet.

39. Kádár már korai megnyilatkozásaiban jelezte, hogy a magyar külügy stratégiája ne védekező legyen, hanem támadó, a Politikai Bizottság ebben egyöntetűen támogatta. MOL, M-KS 288f. 41. ö. e.

40. Mód Péter, Horváth Imre és mások rendszeres kapcsolatban voltak Hammarskjölddel, míg a hazai sajtóban és politikai „bűnüldözésben” hazaárulás, kémkedés és ellenséges nagyhatalom kiszolgálása volt az alkalmazható és alkalmazott jogi formula az ENSZ-szel való kapcsolatkeresésre, kapcsolattartásra, információk kijuttatására.

41. Az ENSZ iratkezelési szabályzatának megfelelően három évenként selejtezni kell a keletkezett dokumentumokat, amelyek fontosabb része irattárba kerül.

42. A jelentős gyűjtemény előbb a Hoover Intézetbe került (Stanford University), majd az Országos Széchényi Könyvtárnak adományozta Héderváry Klára. Feldolgozása Zichy Mihály munkája, akinek segítségével ezúton is köszönetet mondok, míg a dokumentumok digitalizálását az Open Society Archive (Budapest) végezte. Magam is ott olvashattam, Ivacs Gabriella és Rév István támogatásával, illetve a Visegrád Fund ösztöndíjának segítségével, amit ezúton is köszönök.

43. Az ENSZ-vizsgálat titkosszolgálati feldolgozását lásd: *Ellenforradalom az állambiztonsági munka tükrében*, III. kötet, Á.B.T.L. 3.1.9. V-150352/2. A magyar titkosszolgálatok által megszerzett dokumentumok egyébként *A Magyar ügy* című propaganda-színmű nyersanyagát is képezték, Kazimir Károly és Pálffy József „művét” 1970-ben mutatta be a Thália Színház, benne a tanúvallomások „dramatizálásával”.

44. Bang-Jensen történetét – amely ennek a kutatásnak is kiindulópontja volt – többen elmondták már, lásd: De Witt Copp – Marshall Peck, *Betrayal at the UN*, The Devin-Adair Co., New York, 1961.,

Bo Lidegaard, *Den Højste Pris, Povl Bang-Jensen og FM 1955–1959*, Linhardt og Ringhof, Copenhagen, 1998. (magyarul: *A legmagasabb ár*, Magyar Könyvklub, Budapest, 2000.); Nagy András, *A Bang-Jensen ügy. '56 nyugati ellENSZélben*, Magvető, Budapest, 2005. Amerikai szenátusi vizsgálat is folyt a dán diplomata szerepéről és rejtélyes haláláról, lásd: *The Bang-Jensen Case*, United States Senate, Washington, D.C., 14 September 1961.

45. Heltai György „X” tanúként 1957. március 12. 14. és 15-én tette meg vallomását, 118 gépelt oldal terjedelemben. Magos Gábor „XXX” tanúként 1957. április 15-én vallott, 41 gépelt oldalnyi terjedelemben, majd becsatolt egy levelet, amelyben további kérdéseket tisztázott, lásd Héderváry Collection, OSA, OSZK Kézirattár, Fond 523. 7. Tk /102–106. A londoni tanúk között volt Ignotus Pál, Pálóczi-Horváth György, Zádor Pál, többen közülük jól beszéltek angolul.

46. Hogyaz ÁVH jobban virágzik, mint valaha („is more flourishing than ever”) azt a francia követ-ség is jelentette 1957. március 27-én, lásd Héderváry Collection, OSA, OSZK, Kézirattár, Fond 523. 2. Tk / 20. A névleg feloszlattott ÁVH számos hivatalos dokumentumban 1956 után igencsak apologetikusan szerepelt, utalva „megtisztulására”, tagjainak hősiességére az októberi napokban stb. Lásd például a bécsi követségnek küldött 1957. április 26-i levelet, „A bécsi követség iratanyaga” MOL, XIX-J-36. 13. doboz.

47. Jordan 1958. május 15-én küldött utasítást Hámori Lászlónak, kétféle levéltervet kérve, annak megfelelően, hogy bekerül-e a listákba vagy sem. (Ez tehát arra utal, hogy számos levél és üzenet még nem jutott a Különbizottság elé.) Lásd: Hedervary Collection, OSA, OSZK Kézirattár Fond 523. 13. Tk / 204.

48. *United Nations Report of the Special Committee on the Problem of Hungary*, General Assembly, Official Records, Eleventh Session, Supplement No. 18. (A/3592) New York, 1957.

49. A Külügyminisztérium fogta össze a munkát, s csaknem másfélszáz oldalon utasította vissza a Jelentés állításait. Az Igazságügy-minisztérium is jelentős szerepet kapott, a nemzetközi jogban járatos Eörsi Gyula irányításával, lásd az 1957. augusztus 9-i vázlatot, MOL, IM 00/4/1959. A Hadügyminisztérium a katonai jellegű adatokat cáfolta, lásd a Hadtörténeti Levéltár 1956. 8. gyűjteményét, 202–221 fo-lio. A Belügyminisztérium Biszku Béla vezetésével koordinálta a belpolitikai jellegű kérdések megvála-szolását, illetve a titkosan szerzett információk felhasználását, lásd a PB ülésjegyzőkönyvét, 1957. július 30., MOL, MSZMP iratok M-KS 288f. 5/37 ő.e.

50. Lásd a külügyválasz-tervezeteket, majd ennek lenyomatát a *Népszabadság* sajtókampányában, MOL XIX-J-1-j 56. doboz

51. Münnich Ferenc, Marosán György, Kádár János és mások meglepően éles és szenvedélyes nézetkülönbségeiknek adtak hangot. MOL, M-KS 288f. 41. ő. e.

52. Lásd MOL, XIX-J-1-j 56. doboz

53. Kéthly Anna hosszú éveket töltött börtönben, ahol „beismerte” bűneit, Kővágó Józsefet ugyan-csak konstruált vádak alapján ítélték el, melyet társaira nézve hatályon kívül helyeztek 1957. augusztus 21-én, de rá nem vonatkozott, mivel illegálisan elhagyta az országot. Lásd MOL, XX-10-k 52465/1957. Két évvel később maga a miniszter akadályozta meg rehabilitációját, lásd Nezvál Ferenc levelét 1958. május 23-án, MOL, XIX-E-1-v 2. doboz. Király Béla rehabilitálása (aki előbb részt vett a kommunista hadsereg megszervezésében, majd koholt vádak alapján halálra ítélték, de nem végezték ki) már 1953-ban megkezdődött és 1956. október 29-én jogerősen befejeződött, amit 1957. április 18-án Ledényi Fe-renc, a Legfelső Katonai Tanács bírása hatályon kívül helyezett, lásd MOL, Kb.T. 014/1952/53. A titkos-szolgálatok igen erőteljes és nem egy szempontból sikeres akciót hajtottak végre diszkreditálására és megrágalmazására (ehhez ügynökeik és dokumentumaik is bőségesen voltak), lásd Á.B.T.L. Király Béla 1525/1. 1525/2.

54. Szarka Károly, Péter János és Rácz Pál számos országot meglátogatott, Egyiptomban, Indiában és Ceylonon legfelső szinten fogadták őket, de Tunéziában (amelynek képviselője a Különbizottság tagja volt) semmilyen szinten sem. Dokumentumait lásd MOL, XIX-J-1-j 116. doboz

55. A gondosan megszervezett „spontán” kampány a társadalom valamennyi rétegét átfogta, pa-rasztoktól a forradalmi Csepel munkásain keresztül papokig és tudósokig, ismert epizódja volt az írók tiltakozása az ENSZ-vizsgálat ellen.

56. Az ENSZ vezetése és a Különbizottság titkársága, illetve jelentéstevője közötti levelezést lásd a Bang-Jensen-iratanyagban, OSZK Kézirattár Fond 413. 66. doboz

57. Lásd a Közgyűlés határozatát: 1132 (XI) 1957. január 10., amely egyértelműen több jelentésre utal, illetve a Különbizottság dokumentumát: „Future Work of the Committee”, 1957 április 9-én,

Héderváry Collection, OSA OSZK Kézirattár Fond 523. 1. Tk / 1. A ceyloni Gunewardene – bár keményen kritizálták odahaza –, kijelentette, hogy folytatni kell a munkát, az elnök, Andersen is hasonló véleményen volt, és a tunéziai Mongi Slim is, mint a forrásokból kitűnik. Lásd még: UN. BLCU UN Archive, DAG 1.1.1.3.

58. Lásd MOL, XIX-J-1-j 55. doboz

59. Ennek dokumentumait lásd Bang-Jensen-iratanyagban, OSZK Kézirattár Fond 413. 66. doboz.

60. A készség elrendelése 1957. szeptember 5-től a Belügyminisztériumi parancsgyűjteményben olvasható, 43. Számú parancs, MOL, XIX-B-1 31. doboz

61. Lásd: „Külgyminiszteriumi vezetők iratai” MOL, XIX-J-1-n 72. doboz

62. A hangulatjelentéseket és egyéb forrásokat feldolgozta Poór Edit – Cseh Gergő Bendegúz, *Az ENSZ és Magyarország 1957*, Társadalmi Szemle, 1995/5, 88.

63. A Közgyűlés 1957. szeptember 14-én fogadta el a Jelentés nyomán határozatát, ahogy a magyar diplomaták ezt jelentették is Budapestre, MOL XIX-J-1-j 55. doboz

64. A hatalmas iratanyag a Héderváry-gyűjteményben magába foglal jelentéseket, sajtószemléket (a nyugati és keleti sajtóból egyaránt), diplomáciai csatornákon kijuttatott híreket, leveleket, hivatalos kommunikációkat stb. Szerepel közöttük a kivégzettek ezres nagyságrendjéről szóló tudósítás, de ott vannak az amerikai követség információi is, akik a bírósági tárgyalótermek ajtaján kifüggesztett adatokat rögzítették és továbbították (vádolt, a vád tárgya, időpont stb.). Ezeket később hatalmas táblázatokban összegezték, hogy képet alkossanak a magyarországi bosszúállás valóságos méretéről.

65. Az egyik legpontosabb összegzés szerzője Lord Hartley Shawcross (1902–2003), a nürnbergi per egykori ügyésze, aki az ENSZ Különbizottsága előtt is vallomást tett. 1957. június 21-én összefoglalta a magyarországi jogi bosszúállás elképesztő adatait, hozzátéve „system of legal repression is continuing and increasing... more than twice as many persons have been tried in the past months than during the first four months after the revolution.” Utalt a súlyosbodó ítéletekre, a törvények változására és a kivégzésekre. Lásd: Héderváry Collection, OSA, OSZK Kézirattár, Fond 523. 3. Tk / 38. A londoni magyar követség erről szóló jelentését 1957. június 27-én lásd: MOL, XIX-J-41-a.

66. A drámai üzenet megjelölése: „Item 34.” „Cable dated 6 August 1957, from Mr. George Heltai suggesting the hearing of a witness by the Committee”. BLCU UNA DAG 1.1.1.3. Trevelyan files. Mivel a Különbizottság már nem hallgatott meg tanúkat, ez tovább gyengítette a „34. tétel” jelentőségét.

67. Az úgynevezett „List of Communications” egyik tétele lett Varga Béla kérelme sürgős találkozóra összehívására 1958. május 14-én – vagyis csaknem napra pontosan egy hónappal a kivégzések előtt. Lásd: Héderváry Collection, OSA OSZK Kézirattár Fond 523.3. tk /36.

68. A halálraítélte Gáli József és Obersovszky Gyula ennek köszönhette az életét.

69. 1958. április 20-án találkozott Mód Hammarskjölddel, a találkozó légkörét jellemzi, hogy a magyar ENSZ-képviselő meghívta a főtárgy Magyarországra (1958 nyarára). Hammarskjöld udvariasan kitért a meghívás elől, sűrű elfoglaltságaira hivatkozva, lásd MOL XIX-J-1-j 209. doboz.

70. Losonczi Géza 1957. december 21-én meghalt a börtönben, de csak ekkor jelentették be.

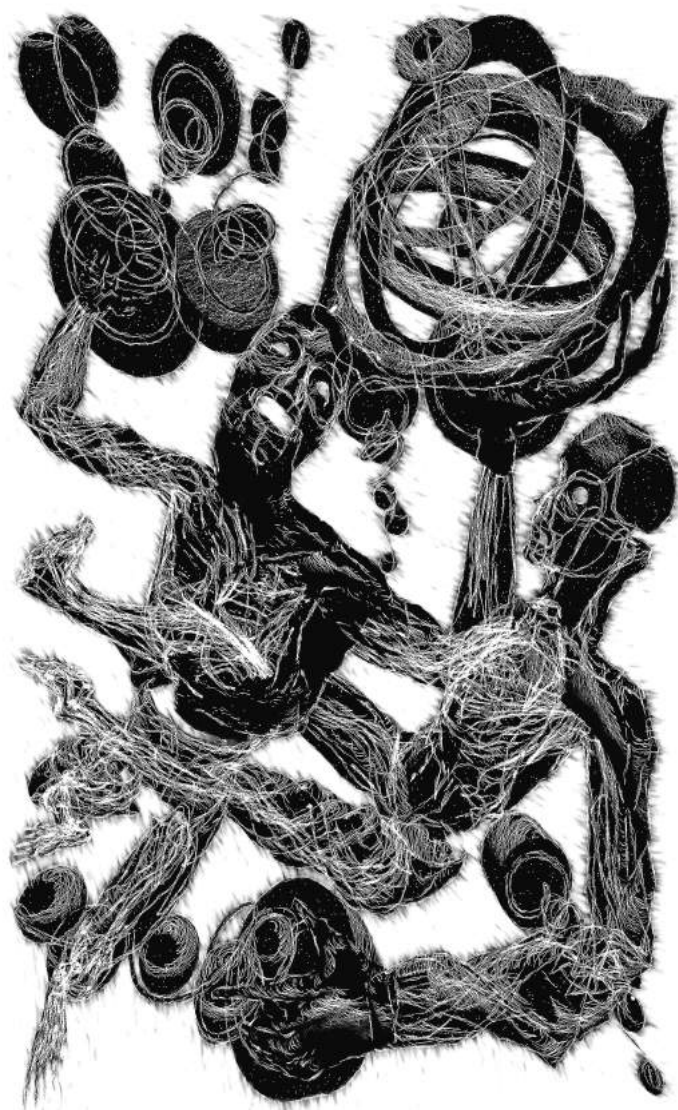
71. 1958. június 21-én a Különbizottság kommunikét adott ki, Ronald Walker ausztrál képviselő megfogalmazásában, aki a Rapporteur Shannt helyettesítette, Meinstrop dán diplomata Andersen helyét foglalta el, Corea volt Gunewardene helyén, Kedadi pedig Slimén. Elítélték az elnyomást és a kivégzetteket a „remény jelképeinek” nevezték, lásd Héderváry Collection, OSA OSZK Kézirattár Fond 523. 3. Tk / 37.

72. Fabregat és Slim aggodalmát fejezte ki, miért nem volt a Különmegbízott a Különbizottsággal kapcsolatban, és miért nem tett többet a forradalom vezetőinek megmentéséért. Andersen válaszában „rendkívül szerencsétlennek” nevezte, ha azt a benyomást keltenék, mintha konfliktus lenne Wan herceg és a bizottság között. Lásd: „Provisional Summary Records of 78th and 79th Meetings of the Committee,” 1958. július 16 és 17., Héderváry Collection, OSA, OSZK Kézirattár Fond 523. 3 tk / 36. Végül 1958. július 17-én (a kivégzések után bő egy hónappal) érkezett meg Wan herceg távirata a Különbizottsághoz, nagyra becsülve annak munkáját, lásd „Provisional Summary Record of the 80th meeting”, Héderváry Collection, OSA OSZK Kézirattár, Fond 523. 3 tk /37.

73. 1958. július 1-én a Különbizottság ülésén Jordan azt állította, hogy a havi összefoglalókban minden fontos információ benne volt a sajtóhírek és különféle jelentések alapján, de nem voltak információk a titkos perekről és kivégzésekről, lásd Héderváry Collection, OSA, OSZK Kézirattár Fond 523. 12. Tk /19. Ugyanakkor a dokumentumok ennek az ellenkezőjét bizonyítják, egyebek mellett egy 1958. ja-

nuár 18-i távirat Maléter titkos peréről, Losonczi Géza bebörtönzéséről, Szilágyi József és Gimes Miklós sorsáról. 1958. július 2-án Andersen melegen gratulált Jordannak és munkatársainak „a remek havi összefoglalókért” lásd Hédeváry Collection, OSA OSZK, Kézirattár Fond 523. 3tk /37.

74. Mód 1959. április 7-i látogatása során Hammarskjöld elmondta, hogy „az ENSZ Titkárság nem tulajdonít különösebb jelentőséget Munro megbízatásának”, és ennek megfelelően nem is támogatja munkáját. MOL, XIX-J-1-j 231. doboz. Lásd még az 1960. június 4-i jelentést („Külügyminisztériumi vezetők iratai”, Péter János) MOL, XIX-J-1-n 53d. doboz. 1959. május 20-án Dobrinyin jelezte Módnak, hogy az egyetlen embert, aki a magyar ügyön dolgozik, más területre irányította át. „A New York-i főkonzulátus iratai” MOL, XIX-J-24-a. 6. doboz.

tanulmány

ARANY ZSUZSANNA

Kosztolányi Dezső élete

FORRADALMAK KORA

4. RÉSZ

Újságírók az Astoriánál

Több forrás igazolja, hogy Kosztolányi Dezső személyesen is jelen volt a forradalmi eseményeknél. A *Pesti Napló* munkatársaként ez hivatali kötelessége volt. Hatvany Lajos politikai és személyes ügyének tekintette, hogy lapja föl vállálja az őszi-rózsás forradalom részbeni zászlóvivői szerepét. A munkatársaknak folyamatos (éjjel-nappali) ügyeletben kellett lenniük, mindvégig tudósítva az olvasókat az események alakulásáról. Az *Esztendő* 1918. decemberi számában Hatvany részletes beszámolót közölt a forradalmi napokról. E helyütt több ízben is utal a *Pesti Napló* gárdájának szerepére: „A *Pesti Napló* munkatársai állandóan ott voltak az Astoriában. Mint a lap jó sáfárja, állandóan elláttam őket a legfrissebb híryannyal. Telefonálgattam a zajos szobából direkt a nyomdába, ahol Lengyel Géza állította össze a lapot.”¹²⁸ Név szerint ugyan nem emel ki senkit, ám biztosak lehetünk benne, hogy a vezércikket is író, belső munkatárs Kosztolányi sem menthette föl magát a „forradalmi kötelezettségek” alól. Tehát még ha személyesen nem is akart volna szerepet vállalni, akkor is hivatalból jelen kellett lennie, és a Károlyi-palota, majd az Astoria környékéről tudósítania. Kosztolányi aktívabb részvételét igazolja továbbá a *Figárónak* egy 1918. novemberi cikke, mely arról számol be, hogyan vették ki részüket az írók az eseményekből: „Azok az írók, akik egyben újságírók is, már sokkal lázasabban és nemesebben dolgoztak és dolgoznak. Hatvany Lajos, Lakatos László, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső éjszakákat töltöttek el nemcsak agitáló cikkek írásával, hanem személyes tárgyalásokkal is. Az újságírók valamennyien az izgalmak frontjában voltak, ki az egyik, ki a másik oldalon.”¹²⁹

Hatvany leírásából tudjuk, hogy a munkatársak például akkor is éppen megjelentek, amikor őt Károlyi a népjóléti bizottságba kívánta beválasztani;¹³⁰ valamint azonnal odakéretett egy újságírót, mikor október 24-én megfogalmazták a Nemzeti Tanács határozatait. A szöveg leközlése miatt később el is kobozták a lapot. Károlyi a *Pesti Napló* autóján utazott a fegyvergyárba, mikor híre jött, hogy a munkások összeszedték a fegyvereket – a rendőrök is ekkor csatlakoztak a forradalomhoz. Magyar Lajosnak a katonákhoz szóló kiáltványát szintén a *Pesti Napló* nyomtatta ki. Azt, hogy maguk a munkatársak ugyancsak lelkesen üdvözölték a forradalmat, igazolja Hatvany beszámolója: „Károlyi mellé ülök, vele szemben. Megérkezik a Pesti Napló. Ijedten látom, hogy bár egész este telefonáltam az urak-

nak; tessék mérsékelten írni!... Ime [a] megmámorosodott köztársasági lapszám, mely detronizálást követel, s a királyt egyszerűen Habsburgi Károlynak nevezgeti. Mutatom Károlynak. Nem szól, kinéz az ablakon.”¹³¹ Ezenkívül a lap egy szűkebb – a sajtót is magában foglaló – bizottságba is bevásáztatott,¹³² valamint (a Nemzeti Tanács képviselőjében) Hatvany tagja volt annak a Károlyi-vezette belgrádi küldöttségnek (1918. nov. 7.), mely a november 13-i fegyverszünetet kívánta előkészíteni. Tárgyaltak az akkor épp a Balkánon állomásozó Franchet d'Esperey tábornokkal, aki az antant-szövetségesek keleti hadseregeinek parancsnoka volt, illetve átnyújtották neki azt a memorandumot, amelyet Jászi Oszkár fogalmazott. A szöveg franciára ültetésére – Hatvany szavaival élve – „egész fordítótanács” alakult, és az összes újságíró bement a szerkesztőségbe, hogy javítson a fogalmazványon.¹³³ Mivel Hatvany nem említ neveket, nem tudjuk, Kosztolányi jelen lehetett-e, mint ahogy az sem derül ki egyértelműen megfogalmazásából, vajon „az összes zurnaliszták” megjelölés csak a *Pesti Napló* gárdájára vonatkozik-e, vagy más lapok munkatársaira is. Mindenesetre Hatvany lapjának történelmi szerepe – és az általa foglalkoztatott szerzők (köztük Kosztolányi) szerepvállalása – nehezen vitatható.

A *diadalmas forradalom könyvében* közölt tárcájában Kosztolányi maga is vall jelenlétéről, miközben a matrózok (tengerészek) leírását adja: „Sohase felejttem el, milyen komor, biztos és nagyszerű hatást gyakoroltak reánk, szegény szárazföldi patkányokra a matrózok, az első bátor lázadók, akik sötétkék bluzukban, arcukon ezer viszontagság fanyar emlékével, kezükben egy zord forgópisztolylyal, ülték az Astoria egyik szobájában. A szálloda hallja és étterme ezen az éjszakán egy óceánjáróhoz hasonlított. [...] Azt lehetne mondani, hogy ebben a forradalmi hullámjárásban többé-kevésbé mindenki tengeri betegséget kapott, csak ők nem. Edzetten, sötéten nézték az eseményeket. Más viharokat is láttak.”¹³⁴ Kosztolányi szerepköre azonban ebben az elbeszélésszerű tárcában is, és föltehetően az eseményekkor is inkább a megfigyelőé, semmint az aktív résztvevőé lehetett.

Aktívabb szereplésről tanúskodik azonban Molnár Ferenc leírása, aki az október 31-i hajnalt eleveníti föl, amikor – Kosztolányival együtt – Gellért Oszkár, Lakatos László és Jákó János társaságában vonultak át Budára a Margit hídon, és maguk is részeseivé váltak az eseményeknek. A beszámolót – annak forrásértéke miatt – célszerű hosszabban idéznem: „A reggelnek ez az az órája, mikor a munkások csapata szokott a hidon átjönni. Olyasmit láttam, amit még soha: a hid tele volt. [...] Minden második ember katona volt. Már akkor alig egy-két katonának volt sapkarózsája. A forradalom még nem volt ötórás és már megjelent a fehér őszi rózsza a katonasapkákon. Harsogott a hid a kiáltásoktól, az éljenzéstől [...] csak utóbb konstatáltuk, hogy egy percre se hagytuk abba magunk se a kiáltozást; szinte öntudatlanul vettünk részt ebben az ordító, rövidmondatos társalgásban, amit ott akkor az egymással szembejövő emberek folytattak. A budai hidfőnél körülbelül egy félszázadnyi gyalogság állt a hidfő két oldalán. Mindnyáján sapkarózsza. Lábhoz tett fegyver. Egy főhadnagy az ut közepén. Ezek még császári és királyi osztrák-magyar katonák voltak. Tegnapi katonák. Megkérdeztük tőlük:

– Tudjátok, mi történt az éjszaka?

Kórusban feleltek:

– Nem tudjuk.

A főhadnagyuk idegesen mordult felénk, aztán mégis a helyén maradt. Ebben a pillanatban megláttuk azokat a jól ismert szegény asszonyokat, akik a hajnali órán újságsomagokat tolnak a gyerekkocsiban. Futva mentünk feléjük és nyaláb-számra vettünk tőlük újságot. [...] Egyikünk a főhadnaghyhoz lépett, köszönt neki. Emelt hangon mondta:

– Főhadnagy ur, ha nem akarja látni, hogy újságot adunk a katonáinak, forduljon el.

Kedves, fekete fiu volt, kissé izgatottan nézett szét, aztán megfordult. Egy percmulva hangosan olvasták fel egymásnak a katonák az éjszaka történetét. Köszöntünk s beültünk a Margit-park kávéházba, amelynek ablaka előtt ezek a katonák álltak. Dideregtünk; sáppadt, átfázott arcok hajoltak a forró tea fölé. Mire a teát megittuk, egyetlen egy katona nem volt látható a hidfőnél, az ablak előtt. És akkor már zugott és zengett az egész teli nagy hid, a munkások és katonák csizmakopogós reggeli korzója.”¹³⁵ Molnár visszaemlékezésének hitelességét Gellért Oszkár is igazolja, állítván: „Ez pontosan így történt. Aki a főhadnaghyhoz lépett, az én voltam.”¹³⁶

A *Színházi Életben* megjelent humoros összefoglaló szintén arról tanúskodik, hogy Kosztolányi az Astoriánál volt az őszirózsás forradalom napjaiban, és az éjszakákat is ott töltötte. A színházi lap éppen az első éjszaka eseményeiről beszámolván eleveníti föl azt az esetet, amikor a „magyar irodalom és sajtó jelesei” megijedtek egy kisebb lövöldözéstől, és futásnak eredtek. A cikkíró érdemes szó szerint idéz nem egyfelől eredetisége (és humora), másfelől forrásértéke miatt: „Negyed kettőkor aztán történt valami. [...] Egy köztársasági katonákkal zsufolásig megrakott teherautó felvirágozva fordult be az Astoria elől a Károly-körutra. Szembe jött egy másik autó szuronyos csendőrökkel. [...] Van, aki azt mondja, hogy a katonák egymás üdvözlésére a levegőbe lőttek és a tömeg ettől megijedt egy kicsit. Viszont van, aki azt mondja, hogy komoly utcai harc volt, gépfegyver söpörte a Kossuth Lajos-utcát, a golyók hallhatóan süvitettek. [...] ennél az eszeveszett lövöldözésnél példátlan pánik tört ki. Ekkor volt a nagy szaladás. [...] Kosztolányi Dezső a Károly-körútnak vette irányát a kis Balla társaságában. Nincs az a billikomos agár, aki utolérte volna őket.”¹³⁷ Kosztolányi Dezső tehát politikai szerepet nem vállalt ugyan az őszirózsás forradalomban, sőt nem igazán ragadta magával az az euforikus hangulat sem, ami sok író társát, ám újságírói minőségében jelen volt, a haladó szellemű és a változásokat üdvözlő orgánumban szerepelt, illetve forradalmár társaival együtt olyan kisebb szerepre is vállalkozott, mint amit Molnár Ferenc rögzített.

1919 januárjában azonban már sokkal nagyobb lelkesedést mutat, s meglehetősen idealista vágyait is megfogalmazza. Föltehetően Magyarország sorsa szintén aggasztja, hiszen az ország számára nem túl kedvező (és nem igazán partneri hozzáállásról tanúskodó) béketárgyalások ekkoriban kezdődtek: január 12-én volt első ülésük a békeszerzőknek, 18-án pedig az ünnepélyes megnyitó Versailles-ban. A nemzetiségek önállósodási törekvései – melyek területi igényekkel párosultak – teljesen egyértelműek voltak (ezekben a hónapokban tart a Vix-misszió időszaka is), illetve – mindezzel összefüggésben – a belpolitikai életet is egyre inkább megosztottság jellemzi. Már 1918 folyamán folyt a rivalizálás a pártok között –

melybe újonnan alakultak is bekapcsolódtak –, valamint Kun Bélák szintén ekkoriban kezdenek egyre jobban szerepet vállalni. Sőt, már ebben az időszakban is elmentések mutatkoznak szociáldemokraták és kommunisták között, melyek később aztán elhatalmasodnak. Kosztolányi szabályos kiáltványban fordul a magyarokhoz, s a következőket fogalmazza meg, lándzsát törve a szociáldemokraták és a polgári irányvonal mellett: „Magyarok! [...] amíg e hazának anyagi boldogulása már a háború előtt is csak gyöngén vonszolta vézna testét, most, immár a sírnak szélén, mikor a telhetetlen szomszédok kapzsisága gúnytól eltorzult arccal várja haldoklásának végvonaglását, most már-már összeroppanik súlyos keresztje alatt. Közben pedig a pártok vigyorogva cécóznak a nemzetnek már-már előkészített bús halotti torán. Fel, még egyszer, magyar nemzet, rázd le magadról az éretlen naplopók tunya seregét, és vesd börtönbe az elfajult rablók gyötrelmes fajzatát, amely boszorkány-nyomásként ült ziháló melledre. [...] Félre a gyatra pártütők nyavalyás hiúságával, félre a zugszónokok szadisztikus vagy rémuralmat kereső, beteges vágyával! Csak egy egységes, hatalmas lendületű szocialista párt és egyetlen polgári – de polgári! – párt legyen, amely az összes társadalmi rétegnek kivétel nélkül megadja a lehető legnagyobb egyéni és közös boldogulás lehetőségét.”¹³⁸

Az *Eszkendő*

Kosztolányi Dezsőnek az őszirózsás forradalom (tágabb értelemben vett) időszakában kifejtett irodalmi tevékenységét (ekkoriban megjelent szépirodalmi és műfordítás-köteteit nem számítva) egyrészt az *Eszkendő* című lap szerkesztőjeként végzett munkája, másrészt a különböző irodalmi társaságokban való részvétele és szerepvállalása bemutatásával lehet jellemezni. Jelen alfejezetben az *Eszkendő* és az ott végzett munka tárgyalását végzem el. Az irodalmi folyóirat (vagy „revü”) – mely a *Pesti Napló* különkiadványaként látott napvilágot – létrejöttével Kosztolányi régen dédelgetett óhaja teljesült: „saját lapja” lett. Mielőtt azonban részletesebben is bemutatnám az *Eszkendő* profilját – és abban Kosztolányi szerepét –, korábbi, részbeni „lapalapító ambícióiról” célszerű szót ejtenem.

Még a világháború kitörése előtt, 1914 januárjában *Koszorú* címen Kosztolányi 14 író-társával egyetemben ugyanis *önálló lapot* akart indítani, melyet Tevan Andor nyomdájában állítottak volna elő. A folyóirat 2000 példányban jelent volna meg, s elsősorban előfizetőkre számítottak. Amint arról egy levél is tanúskodik, a Koszorú-társaság, melyet Kosztolányiék e célra létrehoztak, valamennyi részt vállalt volna a nyomdaköltségből is, melyet a tagok készpénzben terveztek kifizetni. Tevan azonban olyan szerződést ajánlott, amely alapján ő és kiadója semmilyen rizikót nem akart vállalni, és csak a haszonból kívántak részesülni. Kosztolányiék tiltakoztak: „Ez a szerződés abszurdum. [...] Csakis a következő szerződési alapot fogadhatjuk el: Az összeget összekaparjuk, mégpedig hamarosan. Aztán minden számat külön készpénzzel fizetünk ki. Így mi vagyunk a lap teljes jogú kiadói.”¹³⁹ Tevan ezt követően az alábbi ajánlattal állt elő: „Legcélszerűbbnek úgy az Önök részéről, mint a mi részünkről azt a megoldást tartanám, hogy egy úgynevezett közkereseti társaságot alapítanánk, melynek tagjai a 15 író és a mi kiadóállalatunk volna. A lap megindulását attól tesszük függővé, hogy a gyűjtött előfizetők

száma biztosítja-e legalább egy és egynegyedévre a nyomda és expedíálási költségeket. Az összes befolyó pénzek ez esetben hozzánk irányítandók, amely pénzekről mi külön könyveket vezetünk és az év végétől a társaságnak az elszámolást megejtjük.”¹⁴⁰

A *Koszorú* megindítása tehát az előfizetők számától függött. Tevan ajánlatát minden bizonnyal elfogadta a társaság, mivel Kosztolányi egy hónappal később már a nyomtatott előfizetési íveket várja Tevantól.¹⁴¹ Miután a lap ötletéből végül nem lett semmi, így föltételezhetően nem akadt elég előfizető. Érdeemes megjegyeznünk, hogy Kosztolányi bizonyára vezető szerepben lépett volna föl e vállalkozásban, hiszen ő intézte a szerződést, az előzetes megállapodásokat, tehát ő volt a tárgyaló fél Tevanék előtt. Hasonló ambíciókat korábban is elárult már: Bárdos Artúr lapjában, a *Színjáték*ban szintén komolyabb szerepet töltött be – vállalva a kiadvány színházmegújító törekvésének programját –, Karinthy Friggyessel együtt, aki az *Eszkendő* gárdájának is oszlopos tagja lett.

A *Pesti Naplót* kísérő „irodalmi revü” alapításának ötlete már 1917 őszén fölvetődött. Kosztolányinak egy levele december eleji egyeztetési dátumot ad meg, amikor már a végleges szerkesztőbizottság ült össze, „megszakadt tárgyalásokról” szólva benne.¹⁴² Korábban utaltam arra, hogy amikor Hatvany megvásárolta a *Pesti Naplót*, és sorra csábította lapjához a nyugatosokat, lényegében afféle ellen-*Nyugat*ban gondolkodott. Ezt az igyekezetét legvilágosabban épp az *Eszkendő* létrehozása mutatja. „Első pillanatra úgy tűnik, hogy Hatvany Lajos a Nyugattól való megválása után ezzel a folyóirattal kísérletet tett a maga és baráti köre (mecénási támogatóitjai) részére, hogy egy ellen Nyugatot hozzon létre. Az Eszkendő sehol sem jelzi és vallja be, hogy a Nyugat versenytársa akar lenni, a Nyugatban pedig teljesen megjegyzés nélkül marad az Eszkendő minden közleménye, még a Kossuth-levelek sikeres publikálása is. Ez a fair tudomásul nem vétel nyilván e régebbi tartózkodást őrizi Hatvany és a Nyugat között és bizonyos, hogy Hatvanyban megvolt a Nyugatot túlnőni szándéka” – mutat rá Ilia Mihály.¹⁴³ Bármennyire is próbált azonban Hatvany elszakadni, mégis ugyanazon tábor megszólalási kísérletének kell tekintenünk az *Eszkendőt*, mint amelyiket a *Nyugat* is képviselt. Az alapítás részleteiről többek között Tóth Árpád számol be egyik levelében. Sorait idézem, forrásértékük miatt: „megtudtam, hogy a báró január 1-én revüt indít, csak arra vár, hogy papír legyen, s e revünél alkalmazni óhajt engem is –, aminélfogva nemsokára Pestre kell költöznöm. [...] Karinthyval még beszéltem a dologról, s ő közölte velem, hogy a mostani tervezetek stádiumában úgy van tippelve a revü vezetése, hogy Hatvany főszerkesztő lesz, szerkesztőbizottság pedig: Kosztolányi, Karinthy, Tóth –, az utóbbi felelős szerkesztői címmel. Az egész ügy az Est »Vasárnap« című új revüje ellen megy ki.”¹⁴⁴ Tóthnak azonban csalódnia kellett: felelős szerkesztő helyett „csak” segédszerkesztő lett, valamint neve is apróbetűkkel szerepelt végül az impresszumban.¹⁴⁵

Milyen volt a „szerepleosztás” a havilapnál? S mennyiben volt Kosztolányinak beleszólása az *Eszkendő* tartalmi részébe? Noha szerkesztője volt a kiadványnak, (telj)hatalmat csak részben kapott: Hatvany Lajos volt ugyanis a főszerkesztő, Karinthy Frigyes a társszerkesztő, Tóth Árpád pedig – mint jeleztem – segédszerkesztő maradt. Utóbbinak volt a legkevesebb szava (és – tegyük hozzá – a legtöbb fel-

adata),¹⁴⁶ illetve Karinthy sem „diszponált olyan mértékben”, mint szeretett volna. „Bár az *Eszkendő* ügyeiben nem diszponálok olyan mértékben, mint ahogy kívánatos volna, biztosra veszem, hogy az az úr, aki nálam jobban diszponál, osztani fogja nézetemet, hogy a két verset hamarosan le kell adni – addig is, míg beszélhetek vele, kérem türelmét” – fogalmaz egy Lenkei Henrikhez írt levelében.¹⁴⁷ Nem tudjuk, hogy az emlegetett „úr” vajon Kosztolányi-e vagy épp a kiadványt főszerkesztő báró.

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Hatvany Lajos – nem csak főszerkesztői, de tulajdonosi minőségében is – alaposan beleszólt a kiadvány tartalmába, nem utolsósorban (a *Pesti Napló*hoz hasonlóan) Károlyi Mihály melletti politikájának szócsöveként használva azt. Az *Új Nemzedék* című radikális hangvételű lapban Lendvai István a következő – föltehetően sarkított – véleményt fogalmazza meg Hatvany tevékenységével kapcsolatban: „a pénz uralma az irodalompolitika területein sem maradhatott el és Hatvany Lajos báró személyében [...] az irodalompolitikai vezér is megjelent [...] ő a legkiterjedtebb és legjellegzetesebb. Beavatottaknak nem kell bővebben magyarázni, hogy a Pesti Naplónál és az *Eszkendő*nél mennyire a báró ur legszemélyesebb despotiája dönt írásművek és írók értéke fölül.”¹⁴⁸ Ám Kosztolányi sem volt „elveszett ember” a szerkesztőségben, hiszen – mint arról Tóth Árpád tudósít – *Hatvany megkérdése nélkül is* elhelyezhetett anyagokat az *Eszkendő* hasábjain. Tóth Déry Tibor egyik írását kívánta beprotezsálni, miközben a nehézségekről is tájékoztatta barátját: „Egyelőre, kedves Tiborkám, úgy áll a dolog, hogy az »Eszkendő«-be *csak Kosztolányi tehet be*, aki H[atvany]. megkérdése nélkül is bármit megjelentethet! Nos, Pestre visszatérve, én minden ékesszóláso-mat fel fogom használni, hogy Kosztolányi *közlésre* vegye át a novelládat, s közben H[atvany].-nak is szólok, hasonló melegséggel. [...] számodra egy állandó közlési lehetőségnek volna csak komoly értelme... Ez már aztán igazán K[osztolányi]. és H[atvany]. tetszésétől fog függeni, s ők, tudod, nehéz emberek. H[atvany]. nem olvas szívesen, K[osztolányi]. pedig nem ismer el szívesen...”¹⁴⁹ Más levelében – hónapok múltán – szintén említi, hogy Kosztolányit „a közlés dolgában” *döntő* szó illeti.¹⁵⁰

Ugyancsak Kosztolányi befolyását igazolja egy, Csáthnak és feleségének, Jónás Olgának írt levél: „Józi miért nem ír nekünk, a *Pesti Napló*-nak és az *Eszkendő*-nek, melynek a szerkesztője vagyok? (Páratlanul érdekes lesz.) De a második számba tőle kellene novella.”¹⁵¹ Hasonló okból idézem az Áprily Lajoshoz írt sorokat: „Kedves uram, a Stefan George-versek igen szépek. Az *Eszkendő* egyik számában leközlöm.”¹⁵² Ilia Mihály cáfolja, hogy Kosztolányinak nagyobb befolyása lett volna az *Eszkendő* szerkesztésében – az idézett levelek azonban másról tanúskodnak –, ám abban mindenképp igazat kell adnunk neki: Kosztolányi és Karinthy rengeteget dolgozott a *Pesti Napló*nak – napi szinten szerepeltek írásaikkal, rovatot vezettek stb. –, kevesebb idejük maradhatott a revüre.¹⁵³

Mint az Tóth Árpád másik beszámolójából kiderül: a báró „seggre [...] esett] a beérkezett tekintélyek előtt”, ami az anyagi juttatásokban szintén megnyilvánult.¹⁵⁴ Mindez persze nem kis feszültséget szült. Nemcsak azért, mert Kosztolányiék jóval többet kerestek, mint Tóth,¹⁵⁵ hanem ráadásként még többszáz koronás felolvasásokat is szerveztek, amelyekből a segédszerkesztőt rendre kihagyták. A komo-

lyabb tarifát igazolja Kosztolányi egyik levele is, melyet Lenkey Henriknek írt: „Szívesen felolvasok az »Izraelita Irodalmi Társaságban«, felolvasásomhoz anyagom is van. Felolvasásomért hatszáz korona tiszteletdíjat kérek.”¹⁵⁶ Kosztolányi Dezsőné ugyancsak említést tesz erről az időszakról, amikor férje és Karinthy – aki ugyancsak kapcsolatban állt Lenkeyvel – közösen jártak vidéki városokba előadásokat tartani, valamint verseket szavalni. Említi azt is, milyen mókázások folytak a hazafelé úton, az éjszakai vonatozások alkalmával. Egyszer meg is tréfálták a két barátot: kicsalták őket a Keleti pályaudvarra – szintén egy felolvasás ürügyével –, s végül nem jött értük senki. „Szegedi vérmatiné” címen elhíresült játékkukat is ekkor találták ki: elképzelték, amint felkoncolja őket a közönség a sok ismétlés miatt.¹⁵⁷

„Kedves Uram, én mindig mesének tartottam az úgynevezett »intrikákat«, »klikk«-tempókat –, s íme mégis vannak ilyesmik: az írók féltve őrzik koszos kis pozícióikat, s világért előbbre nem eresztenék a másikat” – panaszkodik kollégáira Tóth Árpád Nagy Zoltánnak.¹⁵⁸ Az *Esztendő* is rendezett irodalmi matinékat, és a segédszerkesztőt ezeknél sem vették számításba. Az egyik ilyen alkalomkor (1918. október 7-én) az újonnan előkerült Kossuth-levelekről tartottak előadást az Uránia Színházban. Egy másik, hasonló esemény 1919 elején (január 19-én) lett volna a Vigadóban, ahol a föllépők között Kosztolányin és Karinthy mellett Hatvanyt, Harsányi Zsoltot és Jászai Marit említi a beharangozó hirdetés. Február hónapban szintén szerveztek irodalmi rendezvényt: egy olyan – az Újságkiadók Otthonában helyet kapó – Ady-estéről van tudomásunk, ahol „Hatvany Lajos Adyról érdekes intimításokat olvasott fel, Odry [!] Árpád néhány gyönyörű Ady-verset szavalt el, Kosztolányi Dezső pedig emlékbeszédet mondott.”¹⁵⁹

Az *Esztendő* első lapszáma az 1918. januári volt. A *Corvina* csak e hó 20-án közli a Pesti Napló Könyvkereskedésének reklámját, méghozzá „előzetes bejelentésről” szólva,¹⁶⁰ holott a szám már 10-én kapható volt.¹⁶¹ Az *Esztendőt* a *Pesti Napló* hasábjain „szépirodalmi és politikai havi folyóiratként” aposztrofálták, mely határozott programmal lépett olvasói elé. A lapnak – 1919 februárjáig – összesen 14 száma jelent meg, s a Tanácsköztársaság kikiáltása vetett véget rövid történetének: Hatvany lapjai ugyanis nem egy esetben élesen fölléptek Kun Béla és hívei ellen, már a kommün előtt is.¹⁶² Szépirodalmi, kritikai (*Könyvek*), valamint egy *Napló* című rovat szerepelt az egyes számokban. Nem egyszer dokumentumokat is közöltek, mint a már említett Kossuth-leveleket, melyeket Kossuth Lajos egy Nap-sugár nevű fiatal lányhoz – eredeti nevén Zeyk Saroltához – írt.¹⁶³ Míg a szépirodalmi termés inkább heterogénnek mondható – nem egyszer baráti kapcsolataik is befolyásolták a szerkesztők döntéseit –, addig a kritikai rész már átgondoltabb, határozottabb vonalat képviselt: „Ami a korai Nyugat kritikai hangját idézi, az egyrészt Hatvany tekintélyt nem tisztelő hivatalos-irodalomellenessége, másrészt a kritikai véleménynek szabad, gyakran végletes, de őszinte kimondása. (Kosztolányi, Halasi Andor.)”¹⁶⁴ A hivatalos irodalommal szembeni elutasító attitűd többek között abban nyilvánult meg, hogy élesen bírálták a konzervatív irodalom olyan elismert nagyságait, mint Berzeviczy Albert és Rákosi Jenő.

JEGYZETEK

128. Hatvany Lajos, *Egy hónap története*, Esztendő, 1918. dec., 75.
129. [Szerző nélkül], *Írók, művészek a politikában*, Figaró, 1918. nov. 6., 12.
130. „megkérdezt engem Károlyi, hogy be akarok-e lépni az ő népjóléti bizottságába. [...] E pillanatban léptek be a szerkesztőség tagjai. Károlyi újra belemelegedett, elmondta programját.” – Hatvany, 1918, 10–11.
131. Hatvany, 1918, 92.
132. „[Károlyiék, Jászival és Kunfival] kijelentették, hogy megalakult egy szűkebb bizottság s hogy abba a lapok közül a Magyarország, a Pesti Napló és a Világ benne van. Bevettek aztán pár szocialistát, pár Károlyi-pártit és radikálisokat megfelelő számarányban.” – Hatvany, 1918, 35.
133. Vö. Hatvany, 1918, 142.
134. Kosztolányi Dezső, *A vörös panoráma = A diadalmas forradalom könyve. A népkormány tagjainak, a forradalom szereplőinek és 75 magyar írónak önvallomása. A forradalmi napok biteles krónikája*, szerk. Gellért Oszkár, Légrády Testvérek, Bp., 1918, [a továbbiakban: *Diadalmas*] 65–66.
135. Molnár Ferenc, *A Margitid [!] forradalma = Diadalmas*, 89–90.
136. Gellért, *i. m.*, 344.
137. [Szerző nélkül], *Futottak még...*, Színházi Élet, 1918. nov. 10–17., 17.
138. I – i. [=Kosztolányi Dezső], *Munkaprogram*, A Hét, 1919. jan. 26., 54–56.
139. KD levele Tevan Andornak, Bp., 1914. jan. = *KDL-Réz*, 261.
140. Tevan Andor levele KD-nek, Békéscsaba, 1914. febr. 4. = *Tevan*, 138.
141. „A *Koszorú* előfizetési ívét várjuk. Nemkülönben a levelét is.” – KD levele Tevan Andornak, Bp., 1914. febr. 20. = *KDL-Réz*, 264.
142. „Kedves Tóth Árpád, a báró úr kérésére sietve juttatom el önhöz ezeket a sorokat. Nagyon nagyon kéri önt – és vele együtt Karinthy és én –, hogy találkozzon velünk a megszakadt tárgyalások folytatására.” – KD levele Tóth Árpádnak, Bp., 1917. dec. 7. = *KDL-Réz*, 407–408.
143. Ilia Mihály, *Hatvany Lajos folyóirata: az Esztendő*, Irodalomtörténeti Dolgozatok 38, Szeged, 1965, 17.
144. Tóth Árpád levele Nagy Zoltánnak, Svedlér, 1917. nov. 26. = *TÁLev*, 167.
145. „a báró kereken kijelentette, hogy az én nevem nem szerepelhet nagy betűkkel a címlapon, mint a Karinthyé meg a Kosztolányié, mert *még* nem elég jó név. Azt mondta, ne haragudjak, ő nagyon szeret és becsül engem, tán jobban is, mint a fenti urakat, de az üzlet az más: elégedjem meg azzal, hogy a lapnál félig-meddig *sine curá*-t adott nekem. Így aztán abban a sikertelen helyzetben vagyok, hogy hátul, kisbetűkkel szerepelek segédszerkesztő úr gyanánt, s még örülnöm kell.” – Tóth Árpád levele Nagy Zoltánnak, Bp., 1918. jan. 9. = *TÁLev*, 170.
146. „Tóth Árpád nem túlzott, valóban a legnagyobb feladat hárult rá az Esztendőnél. Az a megjegyzés, hogy a kéziratok a segédszerkesztőhöz küldendők, azt is jelentette, hogy a segédszerkesztő olvasta át a beérkező anyagot, válogatta ki a közölhetőket a szerkesztőség, a főszerkesztő keze alá.” – Ilia, 1965, 18.
147. Karinthy Frigyes levele Lenkei Henriknek, Bp., 1918. aug. 18. = *Uő., Naplóm, életem, vál.*, előszó Szalay Károly, Magvető, Bp., 1964, 565.
148. Hungarus. [=Lendvai István], *Ady Endre: „Halottak élén”*. Némely megjegyzések a magyar irodalompolitikáról, Új Nemzedék, 1918. szept. 28., 3–8.
149. Tóth Árpád levele Déry Tibornak, [Svedlér], 1918. aug. 8. = *TÁLev*, 186.
150. Vö. Tóth Árpád levele Főthy Jánosnak, Bp., 1918. okt. 18. = *TÁLev*, 191.
151. KD levele Csáth Gézának és feleségének, [Bp.], 1918. jan. [21.] = *KDL-Réz*, 409–410.
152. KD levele Áprily Lajosnak, Bp., 1918. [szept. végén] = *KDL-Réz*, 425.
153. Vö. Ilia, 1965, 18.
154. Vö. Tóth Árpád levele Nagy Zoltánnak, Bp., 1918. jan. 9. = *TÁLev*, 170–171.
155. Hatvany Lajosnak például így panaszkodik 1918 végén: „az *Esztendő* honorárium-lába [...] szintén nem tart lépést a korral. Legutóbbi Musset-fordításomért, mely pedig, becsületszavamra, elsőrangú munka volt (másfél hétig dolgoztam rajta; Lengyel Menyhért a legnagyobb elragadtatás hangján dicsérte), s mely oldalszámra nézve is jelentékeny hosszúságú volt, összesen 80 koronát folyósított a lelkesen spóroló Vári igazgató! [...] Így aztán nem csoda, ha az ember nem lelkesedik az *Esztendő*-ért.” – Tóth Árpád levele Hatvany Lajosnak, Bp., 1918. nov. 15. = *Levelek Hatvanyhoz*, 253.

156. KD levele Lenkey Henriknek, Bp., 1918 = *KDL-Réz*, 427.
157. Vö. Kosztolányiné, 220. Nincs rá bizonyíték, melyik – nyilván szegedi – út adhatta az apropót a viccelődésre. Egy korábbi híradást tudok csak e ponton említeni, mely a szegedi Korzó Színházban tartott matinéről számol be: [Szerző nélkül], *Irodalmi délelőtti Szegeden*, Budapesti Hírlap, 1917. febr. 13., 13.
158. Tóth Árpád levele Nagy Zoltánnak, Bp., 1918. jan. 9. = *TÁLev*, 171.
159. Vö. [Szerző nélkül], *Eszterd-est*, Pesti Napló, 1919. jan. 11., 10. A híradásra Ilia Mihály tanulmánya hívta föl a figyelmem. Ezenkívül a Színházi Életben is hirdették az eseményt, vö. [Szerző nélkül], *Halló, mi ujság? Hatvány, Harsányi, Jászai Mari, Karinty, Kosztolányi*, Színházi Élet, 1919. jan. 19–26., 43; [Szerző nélkül], *Ady-est*, Pesti Napló, 1919. febr. 14., 5.
160. [Szerző nélkül], *Előzetes bejelentés egy új folyóiratról*, Corvina, 1918. jan. 20., 12.
161. „Január tizedikén jelenik meg a *Pesti Napló* kiadásában az *Eszterd* szépirodalmi és politikai havi folyóirat. Első száma már teljes képet ad ennek a folyóiratról a programjáról, a szelleméről.” – [Szerző nélkül], *Eszterd*, Pesti Napló, 1918. jan. 1., 9.
162. Bővebben lásd a *Tanácsköztársaság és vörösteror* című alfejezetet.
163. Kossuth Lajos Napsugárhoz [Zeyk Sarolta], s. a. r. Jaulusz Ilona, *Eszterd*, 1918/szept., 5–113; 1918/okt., 5–88.
164. Ilia, 1965, 22.

PATAKY ADRIENN

Mediális átfordíthatóság

AKUSZTIKUS ÉS VIZUÁLIS MOTÍVUMOK SZILÁGYI DOMOKOS (NÉGY SZONETT)JÉBEN

„– Én játszom ugyan, / de ti / vegyetek komolyan.”
(Szilágyi Domokos)

A *(négy szonett)* című versnégyes *A láz enciklopédiája (Emeletek avagy a láz enciklopédiája)* című 1967-es Szilágyi Domokos-verseskötetben jelent meg.¹ Ezt, illetve a *Búcsú a trópusoktól* (1969) című kötetet szokták az életmű legkiemelkedőbb darabjai közé sorolni, megváltozik bennük a korábbi költői hang és világkép. A hatvanas évek végére kialakul egy eredeti verseszmény, amely „visszaperelte a líra ősi személyességét”,² „egy személyesebb hangnemű vallomáslírai alakzatot tett formakultúra és artisztikus jelhasználattal tekintetében is alkalmassá a korszerűbb létszemléleti tartalmak kifejezésére.”³

Kántor Lajos és Láng Gusztáv József Attila, illetve Szabó Lőrinc költészetében kereste a líra forrását, de a nyelvi játékosság okán Weöres Sándorhoz, a szintézis-teremtő program miatt Juhász Ferenc és Nagy László pályájához, az erdélyiség miatt pedig Áprily, Dsida, Bartalis lírájához is hasonlítják Szilágyi költészetét.⁴ Később Kántor Lajos árnyalta e költészettörténeti hely kijelölését, 1993-as könyvében így fogalmazott: Szilágyi Domokos „[a] József Attila-i indítást azzal is tudta sajátjává formálni, hogy összeötvözi a Szabó Lőrinc-i és Weöres Sándor-i (egymástól egyébként meglehetősen különböző) könnyedséggel-játékossággal; a verssor fellazítását, előbeszédhez közelítését pedig Illyés Gyulától lesi el”.⁵ Talán a fenti életművek egyikének folytatásaként sem gondolható el a Szilágyi-líra, ezek mind legfel-

jebb eredőként, hatásként és kiindulási alapként értelmezhetők Szilágyi költészetében. A Szilágyi-líra szintézisét adja a *Bartók Amerikában* című vers, amely szinte minden strófájában más hangot üt meg, folyamatosan tempót és ritmust vált, egymásra következnek benne a hosszabb, kötetlenebb, élőbeszédszerűbb, majd a szabályos szótagú sorokból felépülő versszakok, amelyeket ismét fellazult szerkezetek követnek. A pregnánsabb, szabályos ritmusú versszakok ráolvasásokra, rigmusokra s a weöresi játékosságra emlékeztetők, ugyanakkor ezzel párhuzamosan egy szakrális versbeszéd is megszólal, s számtalan más réteget is megmozdít a szöveg, miközben a művészet legprimérből kérdéseit is felveti.⁶ A *Bartók Amerikában* polifonikus-kollázsszerű kompozíciós nívója valódi újításnak számított megjelenésekor. A *láz enciklopédiájában* ehhez képest még nagyobb feladatra, kalandra kap meghívást az olvasó: darabokból kell összeraknia egy széttöredezett egészt, azonban itt már nincs akkora kohéziós kapocs az egymás mögé helyezett versek között, mint az egységesebb, s több ritmikus részt jegyző *Bartók Amerikában* című versfolyamban. Talán ezért is kerülnek e kötetbe rövid, prózai összekötő szövegek a versek közé, amelyek elválasztják s mintegy össze is kötik azokat a verseket, amelyeknek formáját és funkcióját is (újra)értelmezni kényszerül olvasás közben a befogadó. A (*négy szonett*) értelmezésekor szinte megkerülhetetlen számba venni annak kötetbeli helyét, funkcióját, ugyanis nemcsak a vers, hanem maga a gyűjtemény is egy kidolgozott kompozíció szerint épül fel. Egyes interpretációk szerint a kötet „költői szimfónia” (Pomogáts Béla)⁷ vagy „költői oratórium” (Széles Klára),⁸ mások szerint „verskatedrális” (Bogdán László)⁹ vagy „költemény-montázs” (Cs. Gyimesi Éva).¹⁰ Alig ötvenoldalnnyi szöveget tartalmaz, az egyes részeket egymástól éppen csak különválasztva, nem mindig egyértelműen. Nincsen tartalomjegyzéke, szinte egyetlen versfolyam az egész, amelynek minden részegysége ennek alárendelt szegmense, alcímmel ellátva vagy vízszintes vonallal elhatárolva egymástól (oldaltörések nélkül). A kötet verseinek csaknem fele megjelent korábban már önálló alkotásként is folyóiratokban, gyakorlatilag ezek közé ékelődtek be a kiegészítésként, összekötő elemként szolgáló sorok. Pécsi Györgyi hívja fel a figyelmet erre, s egy levélre, amelyben Szilágyi Domokos a nagyszabású barokk líra-folyam felszabadító hatásának üdvözlése közben írt gondolatai értelmezhetők saját kötetének felépítésére is: „a gondosan megmunkált apró részletek olyan egésszé állnak össze, melyhez voltaképpen semmi közük: a rész mindig konkrét, az egésznek a jelentése mindig átvitt; e kettősség nélkül nincs költészet”.¹¹ A *láz enciklopédiája* értelmezhető egy olyan metanarratívaként, amely a formák újraírására, imitálására tesz kísérletet, már írásuk közben rombolja azokat, bemutatásuk csupán jelzésszerű, parafrazeálásra törekvő. Szilágyi poétikájának legfőbb eszköze ebben a ciklusban a formabontás (folyamatának bemutatása), sok rejtett intertextuális elem felbukkanásával, de az összekötő szövegek által egy – bár elsősorban eklektikusnak és kuszának tűnő – világosan kirajzolódó, fegyvermezett, egy irányba tartó céllal: enciklopédikus és ontologikus igénnyel szervezett (irodalom)történeti és történelem-filozófiai bemutatón veszünk részt, amely ekképp reflektál az európai költészeti hagyományra, s a költészet lényegiségére is. A vendég-szövegek alkalmazása is ezt a szándékot támogató mnemotechnikai eljárásként értékelhető – példaként lásd most csak a kötet befogadói instrukciójával is szolgáló mottóját: „Becsüld, halandó,

amíg élek, / szavaim halandó becsét. / Két ember közt legrövidebb / út az egyenes beszéd.” (*Ismeretlen költő a XX. századból*) –, amely egy konstruált pretextusra utal, az eredetiség megkérdőjelezését kinyilvánító viszonyba helyezve magát. Ez a mottó ironikus válaszként is értelmezhető arra a sokszor feltett irodalomtörténeti kérdésre, kit tekinthetünk a szerző költői elődjének.

Szilágyi életművének legtöbbször megverselt témái minden bizonnyal az évszokok voltak, posztumusz látott napvilágot a Demény Péter által válogatott *Leltár az évszakokról* című Szilágyi-kötet, s a halála után íródott emlékkersek-kötet is az *Ismeretlen évszak* címet kapta. Az évszakok váltakozása és ciklikussága az örök körforgás és a világ, a természet halhatatlanságának jelképeként, a folyamatos újjászületésben gyökeredző létként nyilvánul meg Szilágyi zenei ihletettséggű költészetében.¹² Szilágyi sok más zeneszerző (pl. Bartók, Mozart, Honegger) mellett Vivaldit is megnevezi egy versében: *Lírai panoptikumában* egy Lászlóffy Aladár stílusában írt imitációja Lászlóffy önmagának tulajdonított európaiságán ironizál: „A görög elmék még hol se voltak, amikor én. [...] Én már kétezerhatszáz éve vagyok érzékeny, / és tudom, addig is gammasugár¹³ folyik ereimben, amíg az / emberiség kikészíti bennem magát. // Vivaldiak, Vivaldiak / muzsikálnak egy szív miatt”. Szilágyi (*négy szonett*) című ciklusával s annak mottójával – In memoriam Antonio Vivaldi – már nemcsak Vivaldi nevét idézi meg,¹⁴ hanem a *Négy évszak* című hegedűverseny-sorozatát és ahhoz írt szonettjeit is, mind kompozíció, mind tartalom szempontjából. Vivaldi négy szonettje (amelyek az instrumentális zene előzményéül, a kidolgozást segítő partitúraalapként szolgálhattak) és zenéje tehát különleges előképe a Szilágyi-verseknek. Pintér Tibor hívja fel a figyelmet arra, hogy a kompozícióból nem derül ki, hogy a szövegek a zene előtt vagy után készültek-e, mégis, az utólagos megzenésítés felé hajlik, s e dolgot is e szerint tekint a szonettek.¹⁵ A zenemű először *A harmónia és a találékonyosság erőpróbája*¹⁶ című, tizenkét hegedűversenyből álló sorozatban jelent meg, de valószínűleg jóval előbb keletkezhetett, a Václav Morzin grófnak szóló ajánlás szerint ugyanis a sorozat e darabja nem új. Az ajánlásból kiderül, hogy a szonettek szerzősége nem egészen tisztázott, ugyanis, bár Vivaldi darabjának szerves részei (a partitúrába is belekerült mind az ötvenhat sor), Vivaldi sosem jelöli meg őket nevével, felvállalva a szerzőséget, ugyanakkor ellenkezőjét sem állítja. Mindenesetre a sorozatban és Vivaldi teljes életművében is egyedülálló a *Négy évszak*, mert ez az egyetlen darab, amelyhez egyedi szöveg, ráadásul lírai alkotás, költemény társul (több száz versenyműve közül). A vers azonban csak kommentárként, betűként van jelen, ugyanis nem kerül sor a szavak hangalakjának megszólaltatására: Pintér szerint „énekszólam nélküli *kantátaként* fogható fel. *Cantata senza cantare*. Ez a sajátosan barokk zenefelfogás tükröződik a Johann Mattheson által használt zenei kifejezésben is: *Klangrede* »hangzó beszéd« (*A tökéletes karmester*, 1739). A barokk zenefelfogás egyik alapeleme ez. A kifejezés az artikuláció által válik megragadóvá, az ábrázolás éles kontúrokkal láttatja a képi elemeket és/vagy lélekállapotokat.”¹⁷ A barokk előtt a zene szinte egyet jelentett a vokális zenével, csupán a XVI. század második felében változott ez meg, ekkor kezdtek létrejönni azok a zeneretorikai kézikönyvek és zeneszerzői szótárak, amelyek leírták, hogyan kell ábrázolni például az alvilágra való alászállást, a pásztori világot, a vihart vagy a hullámok csobogását,¹⁸ tehát

bizonyos hangulatokat. A barokktól jellemző a zenében, hogy azonos szócsoporthoz mindig hasonló dallamok és ritmikai figurák kapcsolódnak, amelyek legfőbb feladata, hogy a szavak, a kifejezendő szöveg ismerete nélkül is képesek legyenek ugyanazt a gondolati tartalmat, hangulatot előidézni, mint előző előfordulásukkor. Vivaldi a versként lejegyzett gondolati tartalom hangszeres zenei darabba konvertálását végzi el – a verseket *sonnetti dimostrativi* megjelöléssel látja el –, s megadja hozzá a kulcsot is, ugyanis a partitúrában sorról sorra, sőt szóról szóra követhető, hogy a szerző például melyik zenei egységgel fejezi ki a „kedves szelőcskék puhán lengedeznek”¹⁹ sort vagy épp a pásztorok és nimfák táncát. Tehát a *Négy évszak* olyan programzene, amely azzal a céllal helyez körültekintően a kompozícióba egy-egy témát, hogy elérje: a befogadó a zene hallgatása közben képeket, szituációkat, hangulatokat lásson,²⁰ egyfajta összhangzattal, dallammal irányított asszociációs tevékenység folyamányaképp. Ez már az abszolút zene felé vezet, amelynek kialakulásában fontos szerepe volt a nyelvhez való viszonynak, s amely a vokális zenével szembeállított hangszeres zeneként elhagyott minden „zenén kívüli” elemet, a szöveget, a nyelvi programot stb., azaz a „külsőségektől” mentesen nyilatkozott meg. Az abszolút zene fogalmát Wagner vezette be, s Hanslick nyomán terjedt el,²¹ ám Hegel zenéről adott definíciójához enged minket visszatérni: „a tökéletes visszahúzóódást a szubjektivitásba a benső és a megnyilatkozás tekintetében viszi véghez a második romantikus művészet – a zene.”²² A XVIII. századi instrumentális zene, csakúgy, mint a többi művészet, az emberi érzelmek utánzására hivatott, s ez a mimézis-elv kapcsolódik lényegéhez. A vokális zene jelentését ugyanis elsősorban szövege adja, a barokk hangszeres zenének azonban képesnek kell lennie közölni szöveg nélkül is, itt válik problémássá a mimézis-elv, hiszen hangszerekkel nem képezhető le minden. „Míg a hangszeres zenét kezdetben, a XVIII. században a *common sense* esztétái mintegy a nyelv *alatti*, »kellemes zöreinek« tartották, addig a művészet romantikus metafizikája már a nyelv *fölötti* nyelvvé nyilvánítja.”²³ A klasszikus mimézis-felfogáshoz képest Hanslick azt írja a zenéről, hogy annak nincs akusztikus imitáló vagy ábrázoló funkciója, legfeljebb a dinamikája kelthet érzelmeket: „A zene valójában csak az egyikkel rendelkezik, a másikkal nem; képes suttozni, viharzani, zúgni, – a szeretetet és haragot csak a mi szívünk teszi hozzá.”²⁴ Zolnai Béla szerint azonban a hangokhoz hangulatok tapadnak: „a művelt beszélő tudatában az egymással asszociált hangcsoport és jelentés, valamint a kettőnek kísérő hangulatai mellett bármikor fölidézhető az illető hangcsoport szimbolikus ábrázolásának, leírásának képe is [...] Ha valamelyes érzelmi hangulat tapad a hangokhoz és a jelentéshez, eleve föl kell tennünk, hogy az írásnak is van egy – mindenesetre domináló – értelmi eleme, jelentése, emellett azonban nyomoizhatunk érzelmi velejárók után is, kereshetjük, hogy van-e az írásnak (nyomtatásnak) hangulata, érzelmi hatása.”²⁵

A szonettciklus, amelyből a versenymű keletkezett, az emberi sorsot jeleníti meg, a ciklikus időjárás és a táj metamorfózisának tükrében. Egy korabeli francia méltatás szerint a zeneműben „a Tavaszban a természet újjászületését s a fellélegző állatok örömet érezni, a Nyárban az eljövendő dús aratás ígétét; az Őszben szinte a vonó érintésére hullanak le a fákról a lombok, a Télben pedig valósággal vacog a hallgató a hidegtől!” – idézi Pándi Marianne.²⁶ A *Négy évszak* már 1728-as

párizsi bemutatóján sikert aratott, Vivaldi akkor még „maga sem tudhatta, mily távoli nemzedékek fognak tőle nyelvet és formát, szabadságot és merészséget tanulni.” (Vivaldit a XX. században a Bachra gyakorolt hatása miatt fedezték fel újra), ugyanis Vivaldi formái „voltaképp irreális mozgásokból rakódnak össze; ismétlései, kifejlései és visszatérései sosem oly reálisak és »indokoltak«, mint Bach, Händel vagy Rameau-éi. S az álomnak ezt az irreális hangját alighanem épp Vivaldi szólalattja meg először az európai zenében.”²⁷ – írja Szabolcsi Bence az *Európai virradat*-ban, s így folytatja: „Vivaldinak a félhomály, a derengés, a *chiaroscuro* jutott. Itt és így lett belőle egy új világ felfedezője, a »modern életérzés meghirdetője« [...] A nagy lassú-tételeiben így annál megejtőbb a metamorfózis varázsa: mert a lágy, oldott, páraszerű anyagból itt sokszor súlyos és sötét, nemegyszer tragikus boltozat támad, anélkül, hogy érzéki fényét elveszítené”.²⁸ A *chiaroscuro*, azaz a fényviszonyok és effektusaik ábrázolása a reneszánsz és barokk festészetben, észlelhető Marco Ricci évszakokat ábrázoló festményein, de a Vivaldi-sonettekben, s ezáltal magában a zenei műben is.

Míg a reneszánsz komponálók célja inkább a statikus, nyugalmat árasztó zene volt (főként a Palestrina-stílusban alkotóknál), a barokké a dinamikus, feszültséget teremtő, díszítettséget, pompát ábrázoló. Mint ahogy a barokk zene²⁹ és a klasszika nagy részére, a Vivaldi-zenére is a dúr-moll hangnem használata jellemző, csak a romantika táján kezdték visszahozni a komponisták a régebbi modális skálákat, amelyek Európa középkori műzenéjének hangrendszeri alapját jelentették. Vivaldi emphatikus darabja végig a két fő diatonikus elemből, a dúr és moll hangsorok váltakozásából áll: E-dúr, g-moll, F-dúr, f-moll (nemcsak a concertóra, a ritornello formára is jellemző, hogy a dúr témák a tétel folyamán folyton felbukkannak mollban is vagy fordítva). A dúr skálák általában tisztább és világosabb, illetve vidámabb hangsorok, míg a moll skálák sötétebb, komorabb, olykor gyászosabb jellegűek.³⁰ Az F-dúrban írt *Ősz*, mint Bacchus ünnepének évszaka, a legzeneibb, legharmonikusabb évszak, a használt skála hangulatára az előzékenység és a nyugodtság jellemző. „Paraszt ünnepli táncsal, cimbalommal / vidám szüretjét” – a zene is karakterisztikus témával kezdődik, majd a részeg dülöngélések és komikum ábrázolására kerül sor. Ezután az álom motívuma, majd *A vadász* című finálé monumentális tablója zárja a darab e részét.

Vivaldi az apróbb eltérésektől eltekintve alapvetően a gyors-lassú-gyors és A-B-A zenei formájú, ritornello³¹ szerkezettel, azaz háromtagú, visszatéréses szerkezettel dolgozik minden szonett zenei megfogalmazásakor, ugyanakkor e forma sokszor az eredetinelől specifikusabb módon jelenik meg nála. A *Négy évszak* lassú részei inkább statikus tablók, míg a gyors részek mozgalmassabbak a történések leírása tekintetében: a *Tavaszb*an például egyszerre jelenik meg az alvó pásztor (szólóhegedűvel), a csörgedező patak (zenekari hegedűkkel) és az örökdő pászortorkutya (brácsával, azaz mélyhegedűvel).³² Az E-dúrban született *Tavas* hangneme az öröm, a nevetés zajai jellemzőek.

Míg a *Négy évszak* zenéje a hangulatok zenei ábrázoló erejével játszik, addig szövege a képesség teremtő erejével támogatja meg mindezt: a *chiaroscuro* elve szerint a sötét és világos élesen elkülönül egymástól, s szerepel a versben a fekete, illetve a piros, mint a vér és tűz színe is. A Vivaldi-sonettekben a sötét é a *ta-*

vaszban tisztul, majd *A nyárban* a fényes, meleg színű nap után újabb vihar (fényesség, villámlás) várható, *Az őszben* aztán vadászkürtök és puskák zajonganak a vihar helyett, *A télben* pedig ismét sötét, fekete felhős vihar jön: itt a kinti sötét, fagy ellentétéként értelmeződik a benti meleg. Tehát az eredeti szöveg inkább a fény-árnyék, világosság-sötétség ellentéppárral játszik, mintsem különféle színek megjelenítésével, s ezzel előlegzi meg a zenei hangulatokat. A *Nyár* című darabra, amely g-mollban íródott, a nyugalanság, az aggodalom és némi ellenszenv jellemző, s az f-mollról, amely a *Tél* hangneme, hasonlók mondhatók el, azonban mindezek mellett jelen van a szenvedély és a komorság is. Vivaldi az első két évszak szövegezése esetén nagyjából támaszkodott a szonettek tagolásának tartalmi elveire is, tehát igazodott a petrarcai szonett szerkezetéhez (4+4+3+3), ugyanis ezekben 8+3+3-as felosztással élt. Az elsőben a zenei tempók tekintetében az alábbi instrukciók követik egymást: Allegro – Largo – Allegro (gyorsan – szélesen – gyorsan), a másodikban pedig Allegro non molto – Allegro + Adagio e piano – Presto e forte + Presto (nem nagyon gyors – gyors + lassú és halk – sebes, harsány + erős zárás) a sorrend. Az őszi és téli részekben már kevésbé választja külön a tercínákat, de az ősziben Vivaldi még így is egybefüggő szextettként (2 tercina = 1 szextett) bányik komponáláskor az utolsó hat sorral (4+4+6), a telet ábrázoló vershez jutva azonban már nem látszik figyelembe venni az eredeti szonett szerkezetből szinte semmit: 4+2+8 a kompozíció. Míg *Az ősz* (*L'autunno*) gyorsan kezdődik, lassan folytatódik, és ismét gyors tempóra vált (a szöveggönyvként funkcionáló szonett mozgást jelentő igéi felől nézve),³³ a *Tél* zenei tempó tekintetében ugyanezt utánozza, csak kisebb intenzitással: kevésbé gyorsan indul, majd lassul (rövidebb ideig), a végére pedig ismét szapora tempóra vált, s nagyjából abban a tempóban zárul, mint ahogy a *Tavaszi* elkezdődött. Vivaldi zenei szerkezete gyors tempóval nyit és azzal is zár, amely szerkezettel körforgásként, egymásba fonódó, s így folyton ismételhető darabként is értelmezhető a mű, s amely azt mutatja, hogy az elmúlásban mindig benne rejlik az újjászületés, újrakezdés lehetősége.³⁴

Szilágyi (*négy szonett*)je imitálja a szonettformát: képileg (az azonos szótagszámokat mellőzve), a strófatagolás tekintetében, illetve a mottóként értelmezhető hommage által. A sorok szótagszáma és a rímelés eltér a megszokottól, nem követ szabályt, a tartalom nem rendelődik tehát alá a forma kényszerítő erejének, szinte szabadon áramolhat, azonban a strófatagolás mégiscsak ad a műnek egyfajta formai keretet. A versnégyes nem mindig az elsődlegesen hozzájuk tartozó érzékszervek felől közelíti meg az érzéki ingereket. Szilágyi sokszor alkalmazza a szinesztézia trópusát – ilyen névátvitel a versben *a könnyes mosoly, kékre sül az ég, orgonáló tenger, szigorú liliom, tejút-bideg gyolcs* stb. –, azonban tágabb értelemben véve beszélhetünk szinesztézikus vagy inkább multiszenzoros látásmódról is, ami kiterjeszthető arra a vers mögött működhető neurológiai kondícióra, amely szerint a biológia felől értelmezhető a fogalom. A (*négy szonett*)ben egymásból bomlanak ki a képek, nem mindig pusztán szemantikai, sokszor akusztikai asszociáción alapulva. A sorok ugyanakkor a betűk felől is értelmezhetőek, strukturalista módon a hangsorok, a belső rímek vagy a magánhangzók irányából, amelyek által felfedezhetjük egyes szavak egymással való szemantikai rokonságát, versbeli szerepét. Továbbá az efféle elemzési mód, a szógyökök, vagyis törímek (*Stabreim*) technikája

Wagnerhez is visszavezethető, aki – ugyan nem tudósként, csak művészként, de feljegyzéseivel hatva az utána alkotókra – azt fejtegette, hogy a mai nyelv elfedi, eltorzítja a szógyökök rokonságát, pedig azok nemcsak etimologikusan, hanem szemantikai szinten is rokonságot mutatnak egymással, s ezáltal az általuk keltett érzéki tapasztalat is hasonló egymáshoz. Wagner szerint – fejti ki előbb *A jövő műalkotása* (*Das Kunstwerk der Zukunft*, 1850), majd az *Opera és dráma* (*Oper und Drama*, 1851) című műveiben – mindennapi beszédünk prózájából olyan emelkedett kifejezési formát kell nyernünk, melyben a költői szándék ellenállhatatlanul elevenedik meg az érzélem számára”.³⁵

A korabeli köznap nyelv Wagner szerint olyan, amellyel „a szavak eredeti gyökereihez, eredeti értelméhez már jóformán nincs is közük, ezért a mai nyelvnek a legkülönfélébb bonyolult tekervénnyel és fordulattal kell élnie, hogy körülírja az eredeti vagy más nyelvből átvett szótövek újfajta társadalmi viszonyaink és nézeteink miatt megváltoztatott, összehangolatlan vagy átértelmezett, de mindenesetre érzésünktől idegen jelentéseit, és így konvencionális megértésüket lehetővé tegye.”³⁶ Wagner szerint a költészet a szógyökök révén képes érzéki tartalmat közvetíteni, sőt, odáig megy, hogy azok a gyökök, amelyek rokonságban állnak egymással, azonos dolgokat is fejeztek ki eredetileg.³⁷

Szilágyinál a B betűhöz és a barna színhez például a (gyerek- vagy bárány)sírás és a mély hangok kapcsolódnak, s ezzel együtt valamiféle komorság – amely a *gyerek* és a *bárány* vallásos konnotációit is magában foglalja –, míg az SZ-C-CS betűkhöz a magasabb, finomabb, csilingelő hanghatások és az ezüstösfehér színek kötődnek (cinkelábak, jég-xilofon, csont, ezüst, liliom), s ezek által a könnyedebb, kecsesebb jelenlét. Mindezek a hangutánzó szavak terén is megnyilvánulnak (brummog, csetten), illetve az alliterációk által létrejövő belső ritmus közvetítettség révén: „mellbimbó barna [...] elbőgi magát egy bárány [...] Barázdában barna magvak. / Boronálják isten barmocskáit. / Búzát, békességet.” (*tavas*) (Kiemelés: P. A.), s visszatér a harmadik versszakban, ahol a bőgésből már a hangszerre is asszociálhatunk a szó homonim alakja okán: „A bőgő is borral brummog,” (*ősz*) (Kiemelés: P. A.) Ez a sor különösen jól példázza a Szilágyi Domokossal kapcsolatban gyakran emlegetett zeneiséget, ám e versekben nemcsak a hangok, a színek is jelentéssé válnak: az őszben például a vörös, a bor színe dominál. Szilágyi Domokos *Táncol a sárga* című verse hasonlóképp játszik a színesztéziával és az alliterációval mint hangzással is, a nyolcsoros versben két helyen, ekképp: „brummog a barna, [...] fenyeged a fekete,”. A versben az alliteráció szerint kapcsolódik az ígéhez tartozó szín, miközben hangutánzó és hangulateltő hatása is van, az F mint fenyegető hang és a fekete mint fenyegető szín incidenciáját érzékelhetjük. A bőgő brummogása ismerős lehet Juhász Gyulától, a *Tápai lagzi* című 1928-as versből, amely így indul: „Brummog a bőgő, jaj, be furcsa hang, / Beléjekondul a repedt harang [...] Az ember medve, alszik és morog. / Benn emberek és künn komondorok.” – amely gyakori iskolapélda a hanghatások és hangulat versbeli elemezhetőségének demonstrálására. A vers hangutánzó szavai és ismétlődő verssorai révén a népies rigmushoz hasonlítja magát, az alliterációk funkciója azonban nem csupán innen közelíthető meg. A XX. század első felében Kassák Lajos szintén használta a szógyökök vagy törímek versbeli szuggesztív technikáját, wag-

neri ihletettségre, ugyanis az *Eposz Wagner maszkjában* című 1912-es kötetben – amelyet a deszemiotizáció szempontjából szokás a magyar avantgárd első kötetének tartani – találhatunk erre példát a *Brrr... bum... bumbum... bum...* kezdősorú versben (a vers a kötet előtt már megjelent német fordításban!), amely próbálja minél inkább kiaknázni a hanghatások versbeli ábrázolásának lehetőségét. Wagner követve e versben is elsősorban az alliteráció mint hangutánzó effektus hozza létre az affektivitást: „*Brrr... bum... bumbum... bum... / zokog az ég és zokog a föld / s a katonák táncolnak a halállal. / Ssssi...brrrum pa-pa-pa, bum bumm, / kerge kánkánt zenél a pokol tarackja.*” (Kiemelés: P. A.) – sűrített képekkel, metaforával dolgozva az esztéta allegorizmusok helyett. Ez az alliterációs vers mégis ki-lóg az avantgárd felé mutató kötet többi Kassák-verse közül, éppen a fenti tulajdonsága miatt, hiszen ez alapján inkább expresszionistának vagy legfeljebb futuristának volna titulálható.

Wagner szerint az eltorzulásokat a hagyományos alliterációs verselési móddal, az ógermán töríntechnikával vagyunk képesek visszafejteni, erről Nagy Dániel hosszabban ír, épp egy B-alliterációs példát hozva a *Das Alte Atilied*-ből („*Bhut gab mit dem Schwerte / sie dem Bett zu trinken.*”). (Kiemelés: P. A.) Nagy kifejti Wagner kapcsán, hogy a vezérmotívum (*Leitmotiv*) technika a *Stabreim* ideájából ered, s hogy maga Wagner is összekapcsolta a beszédhangok és a zenei hangnemek ösro-konságát: „valaminek a hangzása, mint pusztá érzéki tapasztalat, szorosan össze-kapcsolódik egy személy, tárgy vagy cselekvés ideájával, melyet egyrészt annak távollétében is képes felidézni, másrészt az érzékek számára hozzáférhető formá-ban fedi fel a szereplők, tárgyak vagy cselekményes szituációk közötti rejtett viszonyokat. Ezek a személyek, dolgok és cselekvések közötti kapcsolatok (hasonlósá-gok és ellentétek) végül egész hálózatba rendeződnek és a monumentális *Ring*-tetralógia teljes szemantikai univerzumát ezek támasztják alá, másszóval *a mű-alkotás kifejezősségének valamennyi elemét tartalmilag motiválttá teszik.*”³⁸

A paronómázia Szilágyi versnégyesének végig az egyik fő, adjekciós alakzata, a folytonos ismétlődés jelentésképző effektussal bíró sajátossága. A versnégyesben a szavak, szókapcsolatok legtöbbször apró változtatásokkal térnek vissza, ezáltal fi-nomítva az eredeti konnotáción. Az is előfordul, hogy az ismétlődő egység szó szerint megegyező az első előfordulással, azonban új kontextusa által újraértékel-hetővé, új jelentéssel felruházhatóvá válik. Ilyen a ciklust nyitó és egyben záró mondat: „Megjöttél, kicsike? De meg ám.” Az ismétlés Vivaldira is jellemző, a dallam variálódva iterálódik, önmagának felelget. A *Tavas* és az *Ősz* dúrban szólal meg, mint már előkerült, az *Ősz* F-dúrba íródott Vivaldinál, ami az egyik legelőzékenyebb (*complaisance*) és nyugodtabb (*calm*) hangnem. Szilágyinál ugyanazt figyelhetjük meg a b hangok által, ami a Vivaldi-darabra is jellemző: a modális hangsorokhoz kötődő hangulat „átfolyik” *A tavasz* szonettjéből (E-dúr) *Az ősz* szonettjébe (F-dúr).

Vivaldinál folytonosan visszatérő ritornell-muzsika hallható, Szilágyinál pedig az ismétlődés a sor kancsal (belső) rímmel történő variálásával („szelíd, ami heves volt, / szelíd, ami havas lesz,”) és a párhuzamos–ellentételező szerkesztés által je-lentkezik („szín születik, hal a fény. // A nap már esőben, / az eső esetlen.”).

Az *ősz* lassú brummogással indul, majd a második versszakban egészen álom-szerűvé, lépéssé lassul a tempó a szemantika terén („Álmaimból virággá lépik / az

őszirózsa.”), ez a kvartina Vivaldinál is rendkívül lassú zenei tételben bontakozik ki (adagio molto), s itt is az álom motívuma szerepel e sorokban: „a vad nyárnak ki-ki nyugalommal álom- / adóját adogatja vissza”. Majd a versbeli mozgás sietőssé válik, az ábrázolt temporalitás felgyorsul: az idő fogy, a must gyorsan forr (ritmikusán, rövid és hosszú verslábak jambikus lejtésével: „a rövid időre, / amíg / a must s a csók kiforr.”). Vivaldinál szintén gyorsulást érzékelünk, nála a két tercina már egészében a gyors tétel része, így indul: „De a vadász kél, kerekedik reggel”, a szonett végére aztán nyugvópontra kerül a zaklatott vadászat: „lankad a vad már, páráját kiadja.” – a vadászat zenei toposzként általánosan gyors ritmussal, tempóval ábrázolódik.³⁹

Szilágyinál a tavasz vontatott, cirógatva, kérlelgetve érkezik, Vivaldi *Tavaszával* ellentétben, amely ujjongó madárdallal robban be, s az eső utáni frissesség, szellő, édes suttagás hozza, ami – zajos vidámság, életöröm – jellemző az E-dúrra.⁴⁰ Szilágyinál lassan melegszik az idő, lassan törli le könnyét a „kicsike”, így itt az első tizenegy sor Vivaldi művéhez képest lassabb hatást kelt (ez alól kivételt képez a hatodik sor: „vizek világgá vándorolnak, mint a szerelem,”), de az utolsó versszak itt is gyors: a fecskék szopránjával zárul, amely rögtön polifonikussá válik az erre kontrázó gólyák által: „Fecskék szopránja – nyitni-nyitni / Fállabas, kontrázó gólyák. / Nyakuk íve, mint a gordonkái.” – a hangutánzó *nyitni két* idéződik itt fel (s Szabó Lőrinc tavaszi gyerekverse, a *Nyitnikék*), s azáltal, hogy ez a szókapcsolat a magas hangrendű I-É-keket szerepelteti, egy magasabb hangra asszociálhatunk (itt a Vivaldi-zenében egy magasabb hangfekvésű, szapora ritmusú rész szerepel), erre kontráznak, felelnek a gólyák kecsesebben, mélyebben. Másrészt ez a részlet az alaki hasonlóságra mutat rá az állat és a hangszer íve, nyaka között, s ezzel együtt arra, hogy a hangszernek is „teste” van, s értelmezhető, leírható a korporális metaforika tükrében. Továbbá szembelyezhető egymással a két, hasonló alakú, hangot kiadni képes entitás lényegiségük és keletkezésük felől, hiszen az egyik a természet szülötte (gólya), a másik pedig mesterséges, ember alkotta tárgy, amely direkt módon hang kiadására, zenélésre készült (gordonka). A madarakra utalás többször megjelenik az olasz szonettekben, konkrét madárfaj azonban nincs mindig megnevezve (ekkor csak *Augei*, *Augelletti* formában szerepel, *A nyár* szonettben viszont ott a *Cucco* – ’kakukk’ és a *Tortorella* – ’gerle’), a fecskék a Rónai Mihály András által készített magyar fordításba kerülnek csupán bele: a nyarat „fecskék köszöntik vígan énekelve”, „s fecskéknek megjő friss zenére kedve.”, így itt Szilágyi vagy a fordításokra támaszkodott, vagy szabad asszociáció útján nevezte meg ő is az egyik versbeli madarát épp fecskéként. (Miután e tájegységen a tavasznak a fecske mindenki által ismert „hírnöke”, elterjedt szimbóluma, mindkettő elképzelhető.) A nyarat ábrázoló Szilágyi-versben a tempó „kaptatás”: ütemes, szaggatott haladást ír le a vers, a versbeli narratíva nőalakja levegőt kapkodva indul el: „kaptat / pufók madonna” – ez leképezi a Vivaldi-építkezést, ahol a zenében kifejezetten instruált, szaggatott sóhajok hangzanak fel, a tikkasztó nyári meleget imitálva: „tikkad a nyáj, az ember, ég a cserje, csak / a kakukk szól újra-újra olykor”. Ebből a fenti, dombról letekintő nézőpontból szemlélve Szilágyinál kitágul, s ezzel együtt felgyorsul a kép: a búzamezőket távolabbról, mint orgonáló tengereket látjuk: mind a mezők keresztjei – amelyek nyilván elgondolhatók a madonnával

együtt egy vallásszimbolikai értelmezés szerint is –, mind a tenger hullámai egy szabályos ritmikai ismétlődést ábrázolnak (ez kapcsolatba hozható azzal, ahogy Szabolcsi írja Vivaldiról: zenéje „faltban fogamzott forma és a hullámban felfogott dallam”).⁴¹ A Szilágyi-vers az első tercinában csendesül le, ahol nyugodt, kimért állóképeket látunk, szintén ismétlődő sorszerkesztéssel, az „egy véka arany” hullása háromszor jelenik meg, három igeidőben: múlt, jelen, jövő képében, ami a folytonosságot erősíti.

A *Télben*, amely itt a *Nyár* komplementere (de nem dūr-moll párja), ismét a gyors-lassú-gyors tételek egymásutánisága jellemző, azonban ez a másik három Vivaldi-sonettől eltérően, nem követi a sonett 8+6-os (vagy azon belül tagolódó) felosztását, itt kivételesen 4+2+8-as szerkezet szerepel. Az első kvartina mozgalmassága után az ötödik és hatodik sor megállásra, lassulásra készítet: „Húzódni tűzhöz, terített víg asztal mellé, / míg ott künn csak úgy szakad, délben –”, majd a hetedik sortól ismét felgyorsul s az utolsó nyolc sor összefüggő egységet alkot. Ez Szilágyinál megismétlődik: az első négy sor mutat valamiféle folyamatot, mozgást, de a fagyasztás által kimerevítődik a kép, majd az ötödik és hatodik sor már teljesen statikus: „A fák büszkén viselik / angóra lombjaikat.” s utolsó nyolc sor itt is értelmezhető mozgalmasságként, ugyanis a kimerevített havas tájba belehelyeződnek az élőlények és a természet hangjai: szapora cinkelábak, csettenő xilofon, végül pedig megérkezik a várva várt „kicsike”.

Babits Mihály hasonlóképp ír a múlt őszi, azt a zenével és a borral összekapcsolva: „Elzengett az őszi boros ének.” (*Ősz és tavasz között*), s a tél (végé)ről pedig ez a vers is könnyedségre asszociál: „Pehely vagyok, olvadok a hóval, / Mely elfoly, mint a könny, elszáll, mint a sóhaj.” A fluiditás Szilágyinál (is) elsősorban a tavasz képében jelenik meg, amikor a víz körforgása során a szilárd halmazállapotból ismét folyékonnyá válik: a „vizek világgá vándorolnak”, s ezen kívül természetként az eső, emberiként a sírás, könny formájában van jelen. A könny a tél szakaszában gyönggyé fagy, a természet ciklikus halmazállapot-változását pedig a tájleíró képek és a tél zajai jelenítik meg (angóra lombok, jég-xilofon, ezüst jég, hópihe-szirom). Vivaldinál a *Tél* f-moll hegedűversenyének második tétele nyugalmat áraszt (elégikus szólóhegedű hallható), majd a hangszerek az eső hangját imitálják: az esőcseppek kopogását, a természet zaját a húrok pengetése érzékelteti. Az asszociatív építkezés Szilágyinál, mint már kiderült, nemcsak szemantikai, hanem fonetikai szinten is működik: *esőben* (mint esés közben) – *eső* (leesik / csapadék) – *esetlen*; *szem* – *szerelem*; *heves* – *havas*; *világgá* – *virággá* stb. Ilyen a sírás motívuma is, amely a szem mint látás, tisztánlátás képével, s ezáltal a kék színnel végigvonul a cikluson: a *bőg(ő)*ben benne van a *bőg*, továbbá ott a *könny* – *víz* – *tenger* – *eső* – *csecsemő* – *sírás* – *szem* motívumrendszere, s a *bárány* is elbőgi magát (ahelyett, hogy bégetne). A könnyek gyönggyé fagytak, ami nemcsak alaki hasonlóság (a leeső könnycsepp formájából gyöngy válik), hanem hangzásbeli is: a *könny* – *gyöngy* egymás asszonánc rímpárjai.

Az alliterációk nemcsak a b hangoknál jelennek meg, s gyakoriak a paronómázia vagy figura etimologica alakzatok is: a *vizek világgá vándorolnak* – *virággá lépik* és a *szagtalan-szigorú-szép liliom* szöveghelyeken is visszatérnek. Utóbbi kiegészítő sor, amely zárójeles közbeékelés a (*tél*) című sonettben, nem a versből

kiszólásért vagy a versegység megszakításának okáért van jelen, inkább az akusztikai hatás támogatásáért és az antropomorfként ábrázolt nőalak (?) minél pontosabb körülhatárolásaképp szerepel.

A tél bezárkózásként, az emberi élet egyes periódusainak zárásaképp és az alkotás csúcsaként is felfogható, ám Szilágyinál az évszakok folyamatos egymásba fonódása mint a természet körforgása, az öröklét jelképe jelenik meg. Szilágyi ennek érzékeltetésére keretes szerkezetet hoz létre azáltal, hogy a (*négy szonett*) első versmondatát megismétli, ugyanez lesz az utolsó szonett zárósora is, emiatt folyamatosan egymásba olvashatóvá, ciklikussá válik a vers (épp úgy, mint a Vivaldimű a tempó felől): „Megjöttél kicsike. De meg ám.” Az első sorban a megérkezés egy várva várt örömhír, amely könnyel, mosollyal, cirógatással – azaz a taktilis észlelésre gyakorolt, szándékolt hatással történik, a „kicsike” megszólítás és e tapintásra vonatkozó érintkezés által nyilvánvalóvá válik, hogy a megszólított megszemélyesített: teste van, amely tapintható, simogatható, ám mind a megszólító, mind a megszólított kiléte ismeretlen. A nyitó sor a becézés által ugyanakkor személyes, intim viszonyba helyezi magát a megszólítottal, de ez a személyesség nem bomlik ki pontosabban behatárolt viszonyra sem az első, sem a többi szonettben.⁴²

Az első Szilágyi-szonett elején még kevésbé érvényesülnek a hangeffektusok, inkább a vizualitás dominál. A vers kezdetekor nem tudjuk, hogy a természet csendjét megtörő sírás báránytól vagy csecsemőtől származik-e, csak azt érzékeljük, hogy a natúra csendes növényvilágához hozzárendelődött lakója: az ember/állat is. Az utolsó versszak megtelik zenével, a természet a zárótercinára telítődött az élőlények hangjával: a költöző madarakéval, akik a tavasz első hírnökei: gólyák és fecskék. Az alkonyat, azaz a naplemente során „Lassan kékre sül az ég,” – bár elsőre annak tűnhet, ez nem oximoron, itt ugyanis nem a kék színre, hanem inkább a vöröses, nyers hússzínre kell gondolnunk (a kékre sütés a véresre sütéshez hasonlót jelent a gasztronómiai szaknyelvben). Mivel tehát itt a piros egy árnyalata idéződik meg, nem minősül ismétlésnek a második kvartina első sorában, az „ég kék” kijelentés, más színre utal, talán épp ezért kap magyarázatot is (mintha az előző ellenében rászorulna): kék, azaz „mint a szeme valakinek”. A szem elsősorban szoláris jelkép, a kék szem pedig egyszerre metaforizálja a hideg és a meleg színeket, mindemellett a kék a végtelenség szimbóluma, a tenger és víz színe is – a víz mindegyik versben szerepet kap, összekapcsolódva a sírás motívumával. Az ég az első szonettben a rózsaszínes, mellbimbó-barna alkonyatból bomlik ki, így jutunk el a második szonetthez, amelyben a sárga vagy arany és a fekete dominál, majd az őszi és a tél következik, ami a szonettekben is színtelenebb, fénytelenebb lesz. Az őszi és a tél jelen van a vörös vagy a barna, hiszen ez a bor, a rózsza, a nap és a szerelem színe, de már halványodik, fehér (*havas*) lesz: „szelíd, ami havas lesz, / szín születik, hal a fény.” Az utolsó versszakban, a télen pedig már csak a *fehér* és az *átlátszó* szerepel: *fehér könny, fényes gyöngy, bótakaró, jég, ezüst, csont, tejút* stb. A sárga vagy arany szín Vivaldinál csupán a villámok és a búza kapcsán merül fel, Szilágyinál azonban a (*nyár*) című szonettben a domb, a búzaföld és a véka arany szemben áll a szurokkal. Az arany lehullása, mint valami maradandó, dicső elmúlása az élőlények mulandóságát s az idő múlását, körforgását jelképezi (továbbá a naponta felkelő és lenyugvó nap szimbólumaként is értel-

mezhető s ezáltal a szurok pedig az éjszaka sötétjét jelképezné), de az utolsó tercina tekintetében elszalasztást is jelenthet: „sorbaállunk / szurokért”, miközben az aranyat elveszejtjük. A szurokról a szurokra mint gyógyfűre is asszociálhatunk (vadmajoránna, oregano, fekete gyopár), ez a festőnövény – amelyet a középkori bőr- és textilfestők is használtak már – önmagában narancsvörös színre fest: a feketéből képes narancsvöröset csinálni, ahogy az éjszaka is képes átadni a helyét a narancsvörös nap(pal)nak a nyári pirkadatkor.

A színek és a világos-sötét árnyalatok érzékelése a látásért felelős érzékszervünkhöz, a szemhez, illetve az agyhoz kapcsolódik: a vers elején a szem nyitva van, s kék, azaz nyitott, érdeklődő és végtelen, a versciklus utolsó darabjában viszont már a nemlátás, a szem lefogása ábrázolódik, ahogy az előző három versben megjelenített színek is teljesen kifakulnak téli átlátszó-fehérré.

A vizuális és auditív elemek mellett eltörpül a többi érzékeléshez kapcsolódó nyelvi példák jelenléte a versekben, az olfaktív elemek például hiányoznak, kizárólag negatív kontextusban jelennek meg: a lilium „szagtalan-szigorú-szép”. A gusztatív (íz)érezékelés is ilyen: az egyetlen helyen, ahol szóba kerülhetne, az evés, ízérezékelés helyett a falás – mint az ízleléssel nem törődő, gyors, állati táplálkozás metaforája – szerepel. A taktilis érzékelés ezeknél kicsit erőteljesebb, hangsúlyossá válik ugyanis a kéz gesztikulációja a cirógatás, a szem lefogása stb. által, amelyek révén egy intim viszony is kirajzolódhat a ciklusban szereplő megszólított és megszólító között, amennyiben a verset az antropomorfizáció felől, az emberi viszonyokra vetítve próbáljuk értelmezni. Az öt érzékszervünk közül viszont összeségében a vizualitás és a hanghatások kerülnek túlsúlyba Szilágyi (*négy szonett*)jében. A Szilágyi-életműben egyébként is kiemelkedőnek látszik a zenei hatás, a hangok gyakran természeti képekkel összekapcsolódva képződnek meg: „a természet zenévé szerveződik / figyeljetek / hangjaira” – szól a *Bartók Amerikában* című vers néhány sora.

A (*négy szonett*) tehát megidézi a mottójául választott Vivaldi-kompozíciót mind tartalmilag, mind a forma szempontjából, sőt olyan fokú korrespondencia érzékelhető, hogy a Vivaldi-sonettek és hegedűversenyek újraírása egyfajta mediális transzformációként is értelmezhetővé válik, hiszen ez a mű felveti nemcsak a nyelvek, de a médiumok közötti fordíthatóság kérdését is. A hanghatások és hangulatok költészetbeli színrevitele egyúttal nemcsak a hallószervünket, de a vizuális érzékelésünket is igénybe veszi, folytonos színesztéziás komponenseivel. Mint ahogy Vivaldi a barokk hangulat komponistájaként „hű marad a nagy formákhoz [...] nem teremt új, apró formát, hanem más értelmet ad a meglévő nagynak”⁴³ – Szilágyi is új jelentéssel ruházza fel a régi formá(ka)t. S mindeközben lírájában a minuciózus, jelentéktelennek tűnő részletek is meghatározóvá válnak, miként a *Hétmértő földes csizmában* olvasható: „Külön szem kellett minden színre, / külön fül minden neszre-zajra”, ugyanakkor a zene „érzékiséggé oldódott festészet”-ként és költészetként is értelmezhetővé válik.

JEGYZETEK

Az írás az MTA–ELTE Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport *Kultúraalkotó médiumok, gyakorlatok és technikák (TKI01241)* projektjének keretében jött létre.

1. Szilágyi Domokos, *A láz enciklopédiája*, Irodalmi Kiadó, Bukarest, 1967.
2. Pomogáts Béla, *Lázadás és tragikum. Szilágyi Domokos verseiről*, Parnasszus, 2003/4, 76.
3. Kulcsár Szabó Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Argumentum, Bp., 1993, 130.
4. Kántor Lajos – Láng Gusztáv, *Romániai magyar irodalom 1944–1970*, Kriterion, Bukarest, 1973. 150–152.
5. Kántor Lajos, *Ki vagy te, Szilágyi Domokos?*, Balassi, Bp., 1993, 57.
6. Mit ér az alkotás, ha „– pucér füleknek szól,”; „Komponálni? lehet még? / de hát az ember dolgozik.”; „megértik-e, mennyire megérte / kimondani az óriás keserűséget úgy, / hogy a legtörpébb is értse?!”; „Vigasztal-e, ha szükségszerűen pazarlod magad?” stb.
7. Pomogáts Béla, *Nyugtalanságok egyensúlya* = Uő., *Noé bárkája*, Széphalom, Bp., 1991, 202.
8. Széles Klára, *A versszerkesztés rendbágyásai* = Uő., *Szeged–Kolozsvár 1955–1992*, Pesti Szalon, Bp., 1993, 50.
9. Bogdán László [Bogdán László – Tömör Péter], *Tanúskodás. Párbeszéd Sz. D. Sajtóértekezlet című kötetéről*, Igaz Szó, 1972/8, 293.
10. Cs. Gyimesi Éva, *Álom és értelem. Szilágyi Domokos lírai értelmezése*, Kriterion, Bukarest, 1990, 45.
11. *Visszavont remény. Sz. D. levelei Méliusz Józsefhez*, szerk. Ágoston Vilmos, Szépirodalmi, Bp., 1990, 170.
12. Szilágyi költészetét foglalkoztatta a líra határvonalának kiterjeszthetősége, experimentalizmusának lehetőség, azaz a hagyományos értelemben vett művészeti ágak (újra)összekapcsolásának megteremtetősége a költészet vizualitáshoz (vizuális költészet, kalligram stb.) és hang(zás)hoz (hangköltészet, fonikus líra stb.) történő közelítése révén. A vizualitás a lejegyzett verseknél könnyebben nyomon követhető (ismerjük például Szilágyi betűkollázsát, Vörösmarty-palimpszesztjét vagy a *Haláltánc-szvitet*), de költészetének legalább ennyi helyén észlelhető a zeneiség is, a hang vagy a zenei utalásrendszer direkt/bújtott feltűnése. Művei között találhatók egészen explicit példák is: zsoltárok, balladák, rekviem, szvit, ekloga és egyéb kevert műfajú „hangzó” lírai szövegek, sőt, külön kötet is: a *Pimp-pimp-páré (Vers és muzsika gyermekeknek)*, amely Vermes Péterrel közösen készült. A *Mese a vadászó királyfihoz* című meseátírat megzenésítésén pedig Szalay Zoltán zeneszerzővel dolgozott együtt. Szilágyi T. S. Eliot versfordításainak lektora és a költő tisztelője volt, Eliot többször értekezett a költészet hangzóságáról, például *A költészet zenéje* című esszéjében (1942).
13. A vers, a Szilágyi-líra más darabjaira is jellemzően, a technikai fejlődést ábrázoló szavakat is használ, lásd „gőzturbinás fotonrakéta”, máskor biológiai szakszavakat említ (mikróba, lizozim, demencia stb.).
14. Lásd a hasonló című verset: Tandori Dezső, *In memoriam Antonio Vivaldi*.
15. Pintér Tibor, *Sonnetto és concerto. A négy évszak öt olvasata*, Muzsika, 1998/2, 23. <http://epa.oszk.hu/00800/00835/00002/1480.html>
16. *Il Cimento dell' Armonia e dell' Invention*e címen, 8-as opus számmal jelent meg a tizenkét zeneművet tartalmazó sorozat Amszterdamban, 1725-ben. Ennek első darabja *A négy évszak* címen ismert hegedűciklus. (A „cimento” jelentése: küzdelem, kísérlet, próba, vizsgálat.)
17. Pintér Tibor, *Sonnetto és concerto*, 23.
18. Walter Kolneder, *Vivaldi*, Gondolat, Bp., 1982, 159–161.
19. A Vivaldi-szonettek fordítását minden esetben Rónai Mihály Andrásról idézem.
20. A mű keletkezéstörténetéhez hozzátartozik még egy médium: a versek ugyanis festmények inspirálására készültek, Marco Ricci négy, évszakokat ábrázoló képének hatására. Továbbá megemlítendő az olasz költészeti hatás (és az akkor Velencében jelenlévő keleti hatás) is.
21. Maga az *abszolút zene* fogalom viszonylag későn alakult ki – mint Dahlhaus kimutatja, 1846-ban, Wagnernél olvashatunk róla, s nem Eduard Hanslick 1854-es, *A zenei szép* című művében, mint az korábban köztudottá vált. Erről lásd Carl Dahlhaus, *Az abszolút zene eszméje*, ford. Zoltai Dénes, Typotex, Bp., 2004.
22. G. W. F. Hegel, *Esztétikai előadások III*, ford. Szemere Samu, Akadémiai, Bp., 103.
23. Carl Dahlhaus, *Az abszolút zene eszméje*, ford. Zoltai Dénes, Typotex, Bp., 2004, 15.

24. Eduard Hanslick, *A zenei szép. Javaslat a zene esztétikájának újragondolására*, ford. Csobó Péter György, Typotex, Bp., 2007, 28.
25. Zolnai Béla, *A látható nyelv* (Eredeti megjelenés: Minerva Könyvtár 3., 1926), Replika, <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/3334/24zolna.htm>
26. Pándi Marianne, *Hangversenykalauz. II. Versenyművek*, Zeneműkiadó, Bp., 1973, 302.
27. Szabolcsi Bence, *Európai virradat. A klasszikus zene kialakulása Vivalditól Mozartig*, Zeneműkiadó, Bp., 1982, 38. és 42.
28. Szabolcsi, *Európai virradat*, 43.
29. Berger szerint a barokk zene középkori eredetű, ciklikus gondolkodást ábrázoló zene, amelyet majd a bécsi klasszika vált fel: szerinte Bach zenéje polifon és ciklikus, míg Mozarté szonátaelvű és lineáris. Az évszázok váltakozása mint ciklikus téma tehát kézenfekvő barokk zenei alapanyagnak mutatkozik. A barokk zene kapcsán lásd Karol Berger *Bach's Cycle, Mozart's Arrow. An Essay on the Origins of Musical Modernity*. (University of California Press, Berkeley, 2007) című könyvét, amelyre Nagy Dániel hívta fel a figyelmemet.
30. Az egyes hangnemek karakterének affektivitása Christian Schubart *Ideen zu einer Aesthetik der Tonkunst* (1806) című művének leírásaiban is megtalálható. Ennek egy kivonata érhető itt el Rita Steblin fordításában (*History of Key Characteristics in the 18th and Early 19th Centuries*, UMI Research Press, 1983): <http://www.wmich.edu/mus-theo/courses/keys.html>. A következőkben erre utalok a hangnemek kapcsán.
31. Olasz eredetű strófaforma: három sorból áll, *axa* rímképlettel.
32. Michael Talbot, *Olasz barokk mesterek*, Editio musica, Bp., 1990, 108–110.
33. „Paraszt ünnepli tánccal, cimbalommal / vidám szüretjét – és nyakalva cifra / kedvébe' Bacchus kelyhét, bizalommal / ki-ki magát már asztal alá issza.” – szól az első versszak Rónai Mihály fordításában.
34. A *Négy évszázak* zenei ritmusa, tempója felől tehát így írható le: I. Allegro (8) + Largo (3) + Allegro (3); II. Allegro non molto – Allegro (8) + Adagio e piano – Presto e forte (3) + Presto (3); III. Allegro (4) + Adagio molto (4) + Allegro (6); IV. Allegro non molto (4) + Largo (2) + Allegro (8).
35. Richard Wagner, *Költészet és Zene a jövő drámájában. Opera és Dráma III rész*, ford. Fischer Sándor, Zeneműkiadó, Bp., 1983, 51.
36. *Uo.*, 51–52.
37. *Uo.*, 72.
38. Nagy Dániel, *Saussure kontra Wagner. Arbitralitás és motiváció a nyelvben és a poétikában*. Lásd jelen lapszámunkat. 78–89.
39. A motívumról részletesen lásd Raymond Monelle, *The Musical Topic, Hunt, Military and Pastoral*, Indiana University Press, Bloomington, 2006.
40. „Noisy shouts of joy, laughing pleasure and not yet complete, full delight lies in E Major.” Lásd Christian Schubart *Ideen zu einer Aesthetik der Tonkunst* (1806) című művének leírásaiban. Ennek egy kivonata érhető itt el Rita Steblin fordításában (*History of Key Characteristics in the 18th and Early 19th Centuries*, UMI Research Press, 1983), <http://www.wmich.edu/mus-theo/courses/keys.html>
41. Szabolcsi, *Európai virradat*, 47.
42. A „Kitalálta a halált”-sorhoz lásd Juhász Ferenc: *A titokderengés bajnala* („nem tudja Isten mit csinál, minek csinálta az egészet, / ha kitalálta a halált mért e rohadt bolygó-enyészet”). A *kicsikém* kifejezés pedig megjelenik Szilágyi *Két idilljében* is (*Őszi idill, Tavaszi idill*, 1968) ekképp: „Jöjj ki a rétre, Chloé”, s így zárul a második egy pentameter sorral: „[...] Bársonyos est születik, / bíborban születik, minekünk, kicsikém – no, babusgasd / hercegi, szép csecsemőnk. – ◡ ◡ / – ◡ ◡ / –”.
43. Szabolcsi, *Európai virradat*, 44.

NAGY DÁNIEL

Saussure kontra Wagner?

ARBITRALITÁS ÉS MOTIVÁCIÓ A NYELVBEN ÉS A POÉTIKÁBAN

1. Saussure: nyelv – jel – önkényesség

Ma, csaknem száz évvel a megjelenése (1916) után minden kétség nélkül kijelenthető, hogy Ferdinand de Saussure *Bevezetés az általános nyelvészetbe* (*Cours de linguistique générale*) című könyve mérföldkőnek tekinthető, nem csupán a nyelvtudomány, de tulajdonképpen valamennyi humántudományi diszciplína történetében. Saussure megközelítése egyrészt, a nyugati kultúrában legalábbis, radikálisan új megvilágításba helyezte a nyelvről való gondolkodást, másrészt kiterjesztette a nyelv határait, azáltal, hogy a nyelvhez hasonló felépítésűként, így potenciálisan nyelvként elemezhető jelenségeként tekintett az emberi kultúra szinte valamennyi aspektusára. A svájci nyelvész munkássága nélkül olyan alapvető fontosságú tudományterületek és megközelítésmódok, mint a generatív grammatika, a strukturalizmus vagy a szemiotika (melyet ő szemiológiának nevezett) valószínűleg nem jöhettek volna létre. A fő művének megjelenése óta eltelt majdnem egy évszázad során az ún. humántudományokban a nyelv szerepének vizsgálata talán még a korábbiaknál is fontosabbá vált. A nyugati filozófiát például valósággal eluralta a nyelv szerepéről való elmélkedés, és az irodalomtudományban is alapvető jelentőségre tett szert az irodalmi műalkotások fő médiumának, az irodalmi nyelvnek az analízise.¹

Saussure nyelvszemléletéről elmondható, hogy a maga korábban radikálisan szakított a 19. századi tradíciókra támaszkodó, a történeti-etimológiai megközelítést középpontba helyező nyelvtudomány számos alapvető tézisével, például szerint a nyelv elsődlegesen nem diakronikus, hanem szinkronikus rendszerként vizsgálándó.² Továbbá „formaként és nem szubsztanciaként” tekint a nyelvre, vagyis olyan bonyolult, autonóm rendszerként írja le, amiben minden elem értékét a rendszerben elfoglalt pozíciója határozza meg.³ Saussure számára tehát a nyelv mindenekelőtt „különbségek rendszere”, valamint (a nyelvfilozófia antikvitásban gyökerező hagyományainak megfelelően) jelekből álló rendszer.⁴ Ennek megfelelően Saussure művének egyik legfontosabb és legnagyobb hatású része a nyelvi jel természetével foglalkozik. A svájci tudós itt mindenekelőtt szakít a bizonyos értelemben naiv felfogással, mely szerint a nyelv alapvetően nómenklatúra, „dolgoknak megfelelő nevek jegyzéke” volna.⁵ Egyrészt, mert ez azt feltételezi, hogy léteznek kész, a nyelvhez képest preegzisztens fogalmak, másrészt nem tisztázza, hogy a neveket elsősorban hangzó vagy pszichikai entitásként kell-e felfognunk, végső soron pedig azért, mert a dolgokat és a neveket összekötő kapcsolatot egyszerűnek tételezi.⁶ A „dolgok és a nevek” kapcsolata persze egyike a nyelvvel kapcsolatos legősiabb filozófiai problémáknak – például Platón a *Kratülosz* című dialógust szentelte a kérdésnek, melyben Szókratész és vitapartnerei (Hermogenész és Kratülosz) arra a kérdésre keresik a választ, hogy a dolgok helyes elnevezése természettől fogva hozzájuk tartozik, avagy az emberek közti megegyezés

alapján jön létre.⁷ A dialógus különös érdekessége, hogy bár Szókratész mindkét álláspont ellen hoz fel érveket, a végén mégsem kapunk megnyugtató választ az eredeti kérdésre, a vita abbamarad, de nem igazán zárul le, noha „tanulmányként” Szókratész leszögezi, hogy mivel a dolgokat meg lehet ismerni a nevek nélkül is, ezért a dolgokból kiinduló megismerés a jobb megismerés⁸ – azaz a nevek természetéről talán felesleges is annyit elmélkedni, hiszen nem annyira fontosak.

Saussure ismerhette ugyan Platón dialógusát, ám a kérdést nagyon más szempontból közelíti meg, noha bizonyos szempontból ugyanúgy adós marad a válaszzal. Ő ugyanis a nyelvi jelet (*signe linguistique*) úgy definiálja, hogy az nem egy név (*nom*) és egy dolog (*chose*), hanem egy fogalom (*concept*) és egy hangkép (*image acoustique*) összekapcsolásával jön létre⁹ – mely kapcsolat elemei közül sem a *fogalom* nem egy fizikailag létező tárgy, sem a *hangkép* nem azonos magával a fizikailag megszólaló hangrezgéssel, csupán annak pszichikai lenyomata.¹⁰ Vagyis Saussure a nyelvi jel mindkét alkotóelemét elméleti entitásnak tételezi – s ezzel elegánsan kitér Platón több mint kétezer éves kérdése elől. Természetesen Saussure könyvének nem is volt célja ennek a problémának a tisztázása, hiszen deklaráltan nyelvtudománnyal foglalkozik, nem pedig filozófiával, a nyelv belső működéséről óhajt számot adni, ehhez pedig az ő nézőpontjából nem szükséges a referencia jelenségéről elmélkednie, nyugodt szívvel minősítheti a *nyelvi jelek* és a *világ dolgai* közötti kapcsolatot „nyelven kívüli”, a nyelv határain túlra vezető problémának, ami nem tartozik a nyelvtudomány által vizsgálendő kérdések körébe.

Saussure tehát élesen elkülöníti a nyelvi jelet bármiféle általa reprezentált dologtól, és kizárólag a nyelv mint autonóm rendszer elemeként foglalkozik vele. Talán ennek is köszönhetően a *nyelvi jel* két alkotóelemére az ebből a szempontból némileg zavaróan ható *hangkép* és *fogalom* szavak helyett rögtön bevezeti a *jelölő* (*signifiant*) és a *jelölt* (*signifié*) terminusokat.¹¹ Az ily módon definiált nyelvi jelnek Saussure két alapvető tulajdonságát írja le, melyek a mai napig alapvető fontossággal bírnak a nyelvtudomány (és a szemiotika) számára. A svájci tudós szerint a nyelvi jel mindenekelőtt *önkényes* (*arbitraire*) és *lineáris* (*linéaire*).¹² Önkényes azért, mert a *fogalom* és a *hangkép*, azaz a *jelölt* és a *jelölő* közti kötelék önkényes – az egyes ideáknak semmi közük a hangsorhoz, amivel jelöljük őket, vagyis tulajdonképpen bármilyen más hangsort is használhatnánk ugyanarra a fogalomra.¹³ Saussure szerint ezt bizonyítja például, hogy az egyes nyelvek által használt jelek különböznek egymástól, például az *ökör* szót (amit a magyar az ö-k-ö-r hangsorral ír le) a francia *boeuf*-nek (b-ö-f) a német pedig *ochs*-nak (o-k-sz) nevezi.¹⁴ Saussure érvelése tökéletesen világos, ám ha mindenáron bele akarunk kötni, azért felfedezhetünk benne egy kisebb csapdát. Ugyanis egészen pontosan azt állítja, hogy az *ökör* (*boeuf*) jelöltet az egyik nyelv ezzel, a másik amazzal a hangsorral fejezi ki. Csakhogy magától Saussure-től tudjuk, hogy a *jelöltként* szolgáló *fogalom* szintén a *nyelvi jel* (és ezáltal a *nyelvi rendszer*) részeként fogható fel. A példában a francia és a német viszont két *különböző* nyelvi rendszer (hiszen *különböző jelek-ből, különböző szabályok* szerint épül fel), vagyis a *boeuf* jelölthöz tartozó jelölő a b-ö-f hangsor, míg az *ochs* jelölthöz tartozó az o-k-sz. Tehát Saussure-nek ahhoz, hogy a *jelölő* és *jelölt* közti viszony arbitralitására vonatkozó érve, miszerint *egyetlen jelölthöz* a különböző nyelvek *különböző jelölőket* társítanak, érvényes legyen,

posztulálnia kellene, hogy a különböző nyelvekben található *jelöltek* viszont *tökéletesen megegyeznek* egymással. Hiszen, ellenkező esetben, nem ugyanarra a jelöltre alkalmaznak több különböző jelölőt, vagyis az érvelés üressé válik. Ez azonban csak kétféleképpen lehetséges – egyrészt Saussure nyilván érvelhetne a két nyelvet beszélő közösség tagjainak azonos érzékszervi tapasztalatával (vagyis azzal, hogy mind a franciák, mind a németek láttak már ökröt) azonban ehhez muszáj lenne tárgyalnia a nyelvi jeleket a nyelven kívüli entitásokkal összekapcsoló *referencia* jelenségét, amit viszont nyilvánvalóan a nyelv (és a nyelvtudomány) területén kívüli problémaként fog fel. A nyelvi rendszeren belül maradva csupán egyféleképpen lehetne Saussure érvét biztosan alátámasztani, ha feltételezzük, hogy két különböző nyelv fogalmi rendszere – valamiféle emberi, vagy akár isteni eredetű állandónak köszönhetően – tökéletesen megegyezik. Vagyis létezik a *jelöltek* egyfajta absztrakt, „tisztá nyelve” (valami olyasmi, mint a Walter Benjamin-féle *reine Sprache*),¹⁵ egy olyan fogalmi mélystruktúra, ami mindkét nyelvben (vagy akár valamennyi emberi nyelvben) közös, és a különböző nyelvek *jelölői* csupán ennek a fogalmaira véletlenszerűen ráhúzott változatok. Bár erre vonatkozóan nem találtam explicit állásfoglalást Saussure-nél, annak fényében, amit *jelölő* és *jelölt* viszonyáról ír, kevésbé tartom valószínűnek, hogy így gondolta volna.

Annál is inkább, mivel Saussure szerint minden társadalom által használt kifejezőeszköz „kollektív szokáson”, vagyis *konvención* alapul.¹⁶ A jelek használatára szabály (*règle*) kényszeríti az embert, nem pedig a jel belső értéke (*valeur intrinsèque*).¹⁷ Saussure szemében tehát az *önkényesség* egyben *motiválatlanságot* jelent, bár az egyes beszélő nem változtathatja szabadon a nyelvi jelek használatát (például nem kezdheti el egyszerre a kutyát macskának nevezni és vice versa), ami a jelek értelem szerinti használatára kényszeríti, az valójában nem egy a nyelvi jelben inherensen benne rejlő tulajdonság, hanem egy hozzá képest külsődleges imperatívusz.¹⁸ Bár Saussure kimondottan sehol sem állítja, hogy a szabály szerinti jelhasználatra vonatkozó konvenció a jelhez képest külsődleges volna, a *motiválatlanság* (*immutabilité*) fogalmát ebben a kontextusban csakis úgy értelmezhetjük, hogy a *motiváció nem magában a jelben rejlik* (hiszen igenis van rá motivációnk, hogy egyes jeleket bizonyos módon használjunk – például annak a vágya, hogy megértsenek minket, vagy legalább ne utaljanak be a pszichiátriára), hanem egy külső tényezőben, ami nem más, mint a jelhasználatot szabályozó konvenció.

Saussure a *jel* ellentétpárjaként a *szimbólum* fogalmát hozza fel – ugyanis ez utóbbi esetében szerinte természetes a kapcsolat jelölő és jelölt között, a *szimbólum* tehát sosem lehet teljesen önkényes (*n'être jamais tout à fait arbitraire*) és nem is üres (*vide*).¹⁹ Ez persze felveti a kérdést, hogy ezek szerint a *nyelvi jel*, ami viszont önkényes, vajon Saussure szerint üres lenne-e – erre vonatkozóan azonban a szöveg nem szolgál további támpontokkal. A *nyelvi jel* azért *önkényes*, mert az egy bizonyos jelölthöz tartozó jelölőt nyugodtan helyettesíthetnénk bármi mással, csupán a társadalmi konvenciót kellene megváltoztatnunk (vagyis lényegében elég, ha sok embert meggyőzünk, hogy egy bizonyos hangsor helyett egy másikat használjon ugyanarra a fogalomra). A *szimbólum* viszont éppen azért *nem önkényes*, mert a jelölő és jelölt közti tartami kapcsolat miatt jelöltje nem helyettesíthető tetszőlegesen bármi mással.²⁰ A *szimbólum* és a *jel* között tehát ebből a néző-

pontból az a különbség, hogy míg előbbinek a kiválasztása sosem teljesen önkényes, így nem is változtatható meg tetszőlegesen, addig az utóbbi használatát kizárólag a konvenció szabályozza, ennek keretein belül elvileg bármilyen formát ölthet. Ez ellen persze fel lehetne hozni, hogy a szimbólumok használata, ha nem is olyan mértékben, mint például a nyelvi jeleké, szintén erősen eltérhet a különböző kultúrákban, vagyis végső soron a szimbólum alapjául szolgáló „természetes kapcsolat” szintén igen jelentős részben függ az adott kultúrára/kultúrkörre jellemző konvencióktól (például a gyász színe Európában mindenütt a fekete, a hagyományos kínai kultúrában viszont a fehér).

A distinkció csak úgy tartható fenn, hogy saussure-i értelemben akkor tekinthető *jelnek* valami, ha a *jelölő* és *jelölt* közötti tartalom teljes mértékben önkényes, egyébként az adott kifejezőeszköz *szimbólumnak*, vagy valami másnak kell, hogy minősüljön. Ez viszont felveti a kérdést, hogy ezek szerint nem csak a *jel* áll jelölőből és jelöltből, hanem például a *szimbólum* is. Vagyis a *jel* jelölő és jelölt *arbitráris* kapcsolatán alapuló entitás, míg a jelölő és jelölt *valamilyen részben motivált* kapcsolatán alapuló entitást nevezhetjük *szimbólumnak*. Avagy a teljes önkényesség csak a *nyelvi jelre* lenne igaz? Ez esetben nehéz lenne elkülöníteni a *nem-nyelvi jelet* a szimbólumtól. A másik kérdés, hogy ha van *nem-nyelvi jel*, létezik-e *nyelvi szimbólum*? Ez utóbbi felvetés azt a kérdést is implicálja, hogy válhat-e egy nyelvi jel adott kontextusban szimbólummá, vagyis létrejöhet-e bizonyos mértékű természetes kapcsolat jelölő és jelölt között egy eredetileg teljesen önkényes nyelvi jel esetében? Az utóbbi probléma nyilvánvalóan a művészet, különösen a verbális, illetve a nyelvet médiumként használó művészet formájában jelenik meg legmarkánsabban, így a továbbiakban egy művészetből vett példán vizsgálom az önkényességet, illetve motiváltságot problémáját.²¹

2. Önkényesség – motiváció – irodalmi nyelv

Mindenkinek, aki e tanulmány szerzőjéhez hasonlóan művészetekkel, azon belül is (többek között) irodalommal foglalkozik, talán éppen ez jelenti a legnagyobb kihívást Saussure korszakalkotó munkásságában – vajon hogyan és miként vonatkoznak megállapításai a művészi nyelvhasználatra. Persze amennyiben érvényesek rá egyáltalán. Hiszen még az ismételten felbukkanó ellenérvek dacára is hajlamosak vagyunk elfogadni, hogy a hétköznapi nyelvben használt nyelvi jelek valóban önkényesek, és használatuk, jelentésük csupán az adott nyelvet használók közössége által hallgatólagosan elfogadott konvención alapszik.²² Ám amilyen vonakodva vagyunk csupán hajlandók ennek ellenkezőjét számításba venni a hétköznapi nyelv esetében, éppolyan nehezünkre esik teljes mértékben arbitrárisnak tekinteni a jeleket a művészi nyelvhasználatban. Hiszen az irodalom mégiscsak azért izgatja a fantáziánkat, mert úgy véljük, valamilyen (titokzatos vagy kevésbé titokzatos) módon olyan igazságokat fogalmaz meg, amelyek másképp kimondhatatlanok volnának – egy mesterművet és egy általunk középszerűnek tartott alkotást általában nem az alapján különböztetünk meg, hogy *miről* szólnak, hanem hogy *milyen formában*, mennyire szuggesztíven fejezik ki akár ugyanazt a tartalmat. Ebből viszont az következik, hogy bármilyen nyelvi jelekkel operáló műalkotás esetében

mégiscsak különös jelentőséget kell tulajdonítanunk a konkrét szavaknak, amelyekkel egy bizonyos szöveg éppen az adott hatást váltja ki belőlünk. Vagyis, bizonyos értelemben, mégis *motiváltak* érezzük a művészi szöveg nyelvhasználatát, hiszen nyilvánvalóan oka van annak, hogy a szerző *éppen azt* a szót használja egy adott helyen és nem egy másikat, ezáltal viszont úgy tűnik, a művészi invenció valamilyen módon képes *motiválttá* változtatni az általa használt nyelvi jelek *jelölője* és *jelöltje* között eredetileg fennálló *önkéntes* viszonyt.²³

A kérdés élességét jól jelzi, hogy az elmúlt száz év irodalomtudományi vizsgálódásainak nem elhanyagolható százaléka foglalkozik a művészi nyelvhasználat alapvető jellemzőinek felderítésével, valamint az irodalmi és a hétköznapi nyelv közötti esszenciális különbség meghatározásával. A sor talán 1910-es években felépő orosz formalistáktól indítható, akiknek a híres tézise szerint az irodalom nyelvének feladata és egyben legfontosabb jellemzője az „érzékelés automatizmusának feloldása”, a „különössé tétel” (*osztranyenyije*) – annak elérése, hogy a befogadó képes legyen másként tekinteni az általa érzékelt valóságra, és ezáltal új ismeretekre tehessen szert –, melyet a hétköznapi nyelven történő „szervezett erőszaktétel” útján valósít meg.²⁴ Vagyis a „gyakorlati nyelvvel” szemben, amelynek elemei a közlés *eszközei* – léteznek más nyelvi rendszerek (amelyek közé az irodalom is tartozik) melyekben a „nyelvi képzetek” önértékre tesznek szert,²⁵ vagyis jelentésük motiválttá válik. A kérdés azonban a formalisták munkássága után sem hagyta nyugodni az irodalomtudományt, az amerikai *New Criticism* ismét elővette a kérdést, az iskola egyik kulcsfigurája, W. K. Wimsatt szerint a nyelv hang és jelentés viszonyában bizonyos analógiák szabályszerűségeit követi – a „poétikus szituációban” pedig a nyelvi jel rendszerszerű tulajdonságai a dolgok (valós vagy nagy valószínűséggel feltételezhető) tulajdonságaira utalnak.²⁶ Tehát a nyelv „nyitott totalitásában” a verbális minták és valós jelentésük közti viszony az *ikonicitás* fogalmával írható le.²⁷ Jurij Lotman és az ún. *Tartui-iskola* elmélete szerint az irodalmi nyelv a természetes nyelvre mint elsődleges modelláló rendszerre épülő *másodlagos modelláló rendszer*, mely minden esetében a szöveg egész struktúrájával hordoz információt (még hozzá minden potenciális befogadó számára különbözőt), vagyis az irodalmi műalkotás nyelvének valamennyi eleme szemantikailag motiváltnak tekinthető.²⁸ Sőt Martin Heidegger nézőpontja felől úgy is megközelíthető a kérdés, hogy a nyelv egzisztenciális alapja a *jelenlét* (*Dasein*) leleplezettségében gyökerezik.²⁹ Tehát a költői nyelv sem más Heidegger szerint, mint „az igazság történésének” (*Geschehen der Wahrheit*) helye, vagyis a poétikai nyelv csak az emberi létezés és a diskurzus ontologiko-egzisztenciális egészének analízisének keresztül írható le adekvát módon.³⁰ Az amerikai filozófus és szemiotikus, Charles Sanders Peirce terminológiájával kifejezve az irodalmi nyelv és a létezés között fennálló *kauzális* kapcsolat miatt az irodalmi nyelv jelei *indexikusak*, vagyis a köztük és a létezés között fennálló ok-okozati kapcsolat teszi őket motiválttá.³¹

Bármelyik legyen is szimpatikus számunkra a fent (a teljesség igénye nélkül) felsorolt elméletek közül, annyi biztos, hogy a műalkotások nyelvhasználatára ilyen vagy olyan formában mindenképpen a nyelvi jel önkényességének megszüntetésére törekszik, vagy valamilyen módon eleve magában foglalja jelölői és az általuk jelölt tartalmak közötti szoros, motivált kapcsolatot.³² Ennek a ténynek számos al-

kotó, gyakorló művész már Saussure híres tételének megfogalmazása előtt is tudatában volt, Richard Wagner például több mint fél évszázaddal a svájci tudós munkásságát megelőzően legfontosabb művészetelméleti munkájában, az *Opera és dráma*ban egy valóságos nyelvelméletet dolgoz ki a zenedrámák szövegének verseselése kapcsán, melyet aztán jórészt meg is valósít főművében, *A Nibelung gyűrűje* (*Der Ring des Nibelungen*) tetralógiában. Tanulmányom utolsó részében ennek az elméletnek az értelmezésére, illetve a műalkotás gyakorlatában való megvalósulásának bemutatására teszek kísérletet.

3. Wagner: szöveg – zene – jelentés – motiváció

Az *Opera és dráma* (*Oper und Drama*) megírása mindenképpen kulcsfontosságú momentumnak számít Wagner művészi pályáján, hiszen ebben a nagyszabású elméleti munkában fogalmazza meg azokat a kompozíciós és esztétikai elveket, melyekre érett korszakának „zenedrámái” alapulnak. Wagner utolsó romantikus operája, a *Lohengrin* után, 1850-ben (a mű terve a források szerint először 1848 őszén merült fel benne) kezdett bele újabb nagyszabású műbe, a *Siegfried halála* (*Siegfrieds Tod*) kidolgozásába – azonban a kompozíciós munka hamar elakadt.³³ Egyrészt mert a komponista felismerte, hogy a dráma érthetőségének érdekében elkerülhetetlen, hogy Siegfried történetének előzményeit is színre vigye (így bővült a *Siegfried halála* végül a négy estés *Ring*-tetralógiává), másrészt mert szükségesnek érezte, hogy a „jövő műalkotásának” létrehozása előtt átgondolja és rendszerezze annak elméleti alapjait.³⁴ Végül tehát egy könyv terjedelmű esszében dolgozta ki a művészetével kapcsolatban máig emlegetett alapelvek túlnyomó többségét, bár megjegyzendő, hogy ezek leginkább csak a *Ringre* (sőt bizonyos elemek szinte kizárólag a tetralógia előestéjére, *A Rajna kincsére*) érvényesek, néhányat későbbi elméleti írásaiban nyíltan revideált, másokhoz a kompozíciós gyakorlatban nem mindig ragaszkodott.³⁵

Wagner munkássága kapcsán az egyik leggyakrabban emlegetett fogalom minden bizonnyal az „összművészeti alkotás” (*Gesamtkunstwerk*) terminus. Kétségtelen tény, hogy Wagner már alkotói pályája kezdetén is azzal az ambíciózus igény-nel lépett fel, hogy egy személyben (természetesen önmagában) egyesítse a *drámaíró* és a *zeneszerző* szerepét (sőt karmesterként akár még az *előadásból* is kivegye a részét). Azonban csak a *Lohengrin* megírása (1848) utánra érlelődött meg benne végleg egy olyan átfogó művészeti reform gondolata, mely az antik görög dráma mintájára egyetlen monumentális műalkotásban egyesítené az európai kultúrában mesterségesen szétválasztott művészeti ágakat, elsősorban persze a költészetet és a zenét. Erre vonatkozó gondolatait Wagner előbb *A jövő műalkotása* (*Das Kunstwerk der Zukunft*) majd a *Opera és dráma* lapjain összegezte – röviden összefoglalva, Wagner szerint a jövő műalkotása magában egyesíti mind a prózai színház, mind a Beethoven korára autonóm művészeti ággá vált szimfonikus muzsika valamennyi erényét, és ezáltal mintegy „megszüntette megőrizi” a két műfajt.³⁶ Természetesen ebben az új „összművészeti alkotásban” minden művészeti ágnak, ma úgy mondanánk médiumnak, megvan a maga jól körülhatárolható szerepe – mindegyiknek ugyanazon drámai/költői idea kifejezését kell szolgálnia.³⁷

Ennek megvalósításában Wagner kulcsfontosságú kérdésnek látja a vershangsúly és a dallamritmus összeegyeztetését a kifejezés érdekében.³⁸ Az ideálnak tekintett antik görög metrikában Wagner leginkább „a táncmozdulat és az énekelt szöveg elválaszthatatlan, élő együttműködését” csodálja – és megállapítja, hogy az ebből eredő valamennyi versforma, ami annak a nyelvnek a függvénye, a másként fejlődött német nyelvben fel sem fogható.³⁹ Így aztán az antik versmértékek, melyek a görögben Wagner szerint megteremtették a költői szöveg és az énekelt dallam ideális egységét, a németben erőltetetten hatnak.⁴⁰ A „latin népeknél” ezzel szemben Wagner szerint a vers elengedhetetlen feltétele a sorvégi rím lett, melyben a „keresztény dallam nyelvi maradványai” fedezhetők fel.⁴¹ Azonban Wagner szerint ez a fajta verselés is elsősorban a „latin nyelvek” karakterének felel meg, a zenében pedig az lett a következménye, hogy az egyetlen fennmaradó kapocs szöveg és dallam között a beszédhangsúly lett, ezáltal viszont a komponistának meg kellett szüntetnie a vers jellegét, ezáltal a verset és a dallamot is egyfajta prózában oldva fel.⁴² Wagner tehát úgy véli, a „mindennapi beszédünk prózájából olyan emelkedett kifejezési formát kell nyernünk, melyben a költői szándék ellenállhatatlanul elevenedik meg az érzelm számára”.⁴³ A modern hétköznapi nyelv azonban abban különbözik a régebbi költői nyelvtől, hogy az érthetőség kedvéért több szóra és tagoltabb mondatokra van szüksége: „Nyelvünk segítségével mindennapi életünkben ma olyan dolgokról beszélünk, amiknek a szavak eredeti gyökereihez, eredeti értelméhez már jóformán nincs is közük, ezért a mai nyelvnek a legkülönbélebb bonyolult tekervénnyel és fordulattal kell élnie, hogy körülírja az eredeti vagy más nyelvből átvett szótövek újfajta társadalmi viszonyaink és nézeteink miatt megváltoztatott, összehangolatlan vagy átértelmezett, de mindenesetre érzésünktől idegen jelentéseit, és így konvencionális megértésüket lehetővé tegye.”⁴⁴

Tehát Wagner itt nyíltan kimondja, úgy véli a szavak eredeti gyökeréhez, eredeti értelméhez kell visszanyúlni, melytől a *konvencionális megértésen* alapuló modern nyelv eltávolodott. A „jövő műalkotásában” alkalmazott költői nyelvnek olyannak kell lennie, aminek a kifejezései nem konvenciókon alapulnak, hanem a befogadó számára közvetlenül és plasztikusan teszik megragadhatóvá a költői szándékot, tehát a *jelölő* valamilyen módon motiváltan kapcsolódik bennük a *jelölthöz*. Ehhez elsősorban az szükséges, hogy a költő a nyelvből a „hangsúlyos kifejezéseket” tartsa meg – hiszen tárgyát nem csupán az *értelemmel* (*Verstand*), de közvetlenül az *érzelemmel* (*Gefühl*) is próbálja közölni.⁴⁵ Így a költői szándék által kidolgozott mondatoknak a hangsúlyai viszont már csak olyan mondatrészekre eshetnek, „amelyben a tisztán emberi, az érzelmet megragadó tartalom a leghatározottabban fejeződik ki; mindig olyan jelentős szótövekre fognak ezáltal esni, melyekben eredetileg nemcsak az érzelm számára megragadható tárgyat fejeztünk ki, hanem azt az érzést is, amelyet ez a tárgy keltett bennünk.”⁴⁶ A költészetnek a szavak gyökerei révén kell az érzéki tartalmat megragadhatóvá tennie – a költőt tehát Wagner szerint az *érzés*, amit közölni akar, megtanítja a kifejezésre, melyet használnia kell, az *értelme* pedig megmutatja a kifejezés szükségességét.⁴⁷ Vagyis lényegében a költő, amikor a kényszerítő erőt kutatja, ami miatt egy bizonyos kifejezést kell használnia, nem pedig egy másikat, „akkor a szó gyökerében

ismeri fel ezt a kényszerítő akaratot, abban a gyökérben, melyet az ember őseredet-i érzéskényszere kitalált vagy megtalált.”⁴⁸

A német mester tehát úgy véli, a szógyökök hangzó valósága által keltett érzés, illetve az az érzés, ami az általuk jelölt dolgok érzéki tapasztalásából ered, fundamentálisan hasonló egymáshoz. A *gyökök rokonsága* tehát, amit Wagner elmélete szerint a modern nyelv eltorzít, valójában a bennük testet öltött érzetek, s így közvetve *az általuk kifejezett dolgok rokonságára utal*.⁴⁹ A költői beszédmód ezeket a modern, hétköznapi nyelv által eltorzított, elrejtett kapcsolatokat az *alliteráció* révén képes kifejezésre juttatni.⁵⁰ Az alliterációra épülő hagyományos verselési mód pedig nem más, mint az ógermán költészetben gyakran alkalmazott *törím* (*Stabreim*) technikája.

A *törím* „ragozó nyelvekben a szavak nyelvtani tövének összezsengésén alapuló rím. Leggyakrabban a tövek a hangzót nem záródásuk, hanem kezdetük alapján kapcsolják össze, ily módon az alliteráció több hangra kiterjedő eseteit is ide soroljuk.”⁵¹ Több nyelvben is előfordul, legismertebb példája azonban minden bizonnyal az ógermán *Stabreim*, melyet Wagner is ismert, és *A Nibelung gyűrűjéről* kezdődően több művében is alkalmazott. Az ógermán költészetben általában a szavak első szótagja hangsúlyos, így a kezdőhangzók rímelnek.⁵² Az ősi germán epikus költészetben sokszor félsorokat (*An-* és *Abvers*) köt össze egy-egy *Stabreim-pár* például: „Blut gab mit dem Schwerte / sie dem Bett zu trinken.”⁵³ Wagnernél ebből esetenként valósággal túlburjánzó alliterációhalmozás lesz (amit kritikusai nem is mulasztottak el gúny tárgyává tenni), mint például Siegmund jól ismert *Tavaszi dalában* (*Lenzlied*) *A walkür* első felvonásából: „Winterstürme wichen dem Wonnemond, – in mildem Lichte leuchtet der Lenz / auf linden Lüften leicht und lieblich, Wunder weben der sich wiegt”⁵⁴

Több kutató felvetette azt is, hogy ez az igen ősi költészet eredetileg nagyon szoros kapcsolatot ápolhatott más élettevékenységekkel, például bizonyos szertartásos keretek között a zenével és a táncsal – sőt a verselési mód maga is bírhatott kultikus-mágikus jelentőséggel.⁵⁵ Wagnernél a *Stabreim* használatának mintája minden bizonnyal Ettmüller 1837-ben Zürichben megjelent *Edda*-fordítása volt (amelyből saját példánnyal is rendelkezett), bár mind a fogalmat, mind a verselési módot egyáltalán nem autentikus értelemben, ráadásul meglehetősen önkényesen használta.⁵⁶ Wagner számára a *Stabreim* ugyanis a *Ring*-ben több volt, mint egy verselési mód, amelyet a korábbi rímes technika helyett használt a „zenedrámák” szövegének megírásánál, elsősorban azért, mert a mitikus témához jobban illett ez az archaikusabb hangzó versforma. Éppen ellenkezőleg – a *Stabreim* nagyon szorosan kapcsolódik a zenei és drámai összefüggéseket megjelenítő *vezérmotívum* (*Leitmotiv*) technikához,⁵⁷ sőt bizonyos értelemben akár azt is mondhatnánk, ez a világhírűvé vált technika a *Stabreim* ideájából ered. Az *Opera és drámában* Wagner maga is összekapcsolja a beszédhangok és a zenei hangnemek ősrökonságának (*Urverwandschaft*) kérdését, ami *A Nibelung gyűrűjében* egy egészen egyedülálló és zseniális kompozíciós technika alapja lesz.⁵⁸ A *vezérmotívum-technika* voltaképpen pontosan ugyanazon az elven működik, mint a *Stabreim* – valaminek a hangzása, mint puszta érzéki tapasztalat, szorosan összekapcsolódik egy személy, tárgy vagy cselekvés ideájával, melyet egyrészt annak távollétében is képes felidézni, másrészt az érzékek számára hozzáférhető formában fedi fel a szereplők,

tárgyak vagy cselekményes szituációk közötti rejtett viszonyokat. Ezek a szemé-
lyek, dolgok és cselekvések közötti kapcsolatok (hasonlóságok és ellentétek) vé-
gül egész hálózatba rendeződnek, és a monumentális *Ring*-tetralógia teljes sze-
mantikai univerzumát ezek támasztják alá, más szóval *a műalkotás kifejezőessé-
jének valamennyi elemét tartalmilag motiválttá teszik*.⁵⁹

Természetesen le kell szögezni, hogy Wagner nem tudós volt, aki a nyelv mű-
ködésének törvényszerűségeit igyekezett feltárni (mint Saussure) és nem is az
ógermán epikus költészetben található versformákat kutató filológus. Wagner *mű-
vész* volt, így mindent, amit mondott, vagy írt, az általa létrehozott műalkotások fé-
nyében célszerű értelmezni. A törímgig mint ideális költészeti formáig eljutó teljes
nyelvelmélete – amelyben a hangzók és szótövek ősrökonságának kérdését fejte-
geti, nem tudományos teória, hanem olyan, némileg miszticizmusba hajló ideoló-
gia, amellyel saját alkotói gyakorlatának próbált egyfajta metafizikai megalapozást
biztosítani. Az *Opera és dráma* lapjain megfogalmazott elméleti fejtegetései tehát
kizárólag a saját műveire nézve relevánsak, és azok közül is leginkább csak a
Ring-tetralógiára (a későbbi művek szövegében például helyenként teljesen szakít a
*Stabreim*mal is).⁶⁰ Wagner teóriái tehát közvetlenül nem állíthatók szembe Saussure,
vagy akár más nyelvészek, filozófusok tudományos megalapozottságú elméletei-
vel, arra viszont remek példával szolgálnak, hogy az alkotó művészek legtöbbször
nem csupán felismerik a hétköznapi nyelv jeleinek arbitrális és konvenciók által
meghatározott jellegét, hanem műveikben egyszersmind ennek meghaladására is
törekcsenek. Talán a művészi nyelvhasználat egyik legfontosabb jellemzője, hogy
célul tűzi ki a *jelölők* és *jelöltek* között a közmegegyezésen alapuló *önkényesség*
helyett valamilyen értelemben *motivált* kapcsolatok kialakítását, ezáltal el- vagy
visszavezetve a nyelvet egy olyan állapotba, melyben az alkalmassá válik a dolgok
„valódi lényegének” felfedésére.

JEGYZETEK

1. Igaz, ezt valójában már az orosz formalista iskola megkezdte, Saussure munkásságával csaknem
párhuzamosan.

2. Ferdinand de Saussure, *Cours de linguistique générale*. Publié par Charles Bailly et Albert Séchehay
avec la collaboration de Albert Riedlinger. Éditions critique préparée par Tullio de Mauro, Éditions
Payot & Rivages, Paris, 1995, 117.

3. *Uo.*, 157., ill. 166.

4. *Uo.*, „dans la langue il n'y a que des différences”

5. „Pour certaines personnes la langue, ramenée á son principe essentiel, est un nomenclature,
c'est-á-dire une liste de terms correspodant á autant de chausés.” Saussure, 97.

6. *Uo.*

7. Platón, *Kratülosz*, ford. Böröczki Tamás, Atlantisz, Budapest, 2008, 11–12, 383a.

8. *Uo.*, 438e–439b.

9. Saussure, 98.

10. *Uo.*

11. *Uo.*, 99.

12. *Uo.*, 100–103.

13. *Uo.*, 100. Saussure példája a francia soeur (nővér) szó, amelyben szerinte a nőnemű testvér fo-
galma és az öt jelölő sz-ö-r hangsor között semmilyen „belső kapcsolat” (*rapport intérieure*) nem
tétélezhető fel.

14. Uo. Természetesen a hangsorok leírásai csupán illusztrációk, a valóságban a különböző európai nyelvek nem pontosan azonos fonémákat ejtenek a latin ábécé egyes betűire, tehát a magyar fonetikájú átírás nem pontosan adja vissza az eredeti német és francia szavak hangzását, ám Saussure érvelése szempontjából csupán a különbség megléte lényeges.

15. Ld. Walter Benjamin, *A műfordító feladata = Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*, szerk. Józán Ildikó – Jeney Éva – Hajdu Péter, Balassi, Budapest, 2007, 193.

16. Saussure, *i. m.*, 100–101. „En effet tout moyen d'expression reçu dans une société repose en principe sur une habitude collective ou, ce qui revient au même, sur la convention.”

17. Uo., 101.

18. Uo.

19. Uo.

20. Saussure példája szerint az igazság szimbóluma nem lehetne például a mérleg helyett egy kocs, ld. 101.

21. Saussure maga is a nyelvtudomány tárgyát képező problémák közé sorolja az írott és beszélt nyelv viszonyát, igaz hozzáteszi, hogy az irodalmi nyelv egy idő után szükségszerűen elválik a beszélt nyelvtől. Ld. *Saussure*, 41.

22. A fent felhozott ellenvetések sem *cáfolják* Saussure tételét, csupán arra világítanak rá, hogy az azt alátámasztó érvelés logikái szempontból korántsem támadhatatlan.

23. Vö. Charles Eric Reeves, „*Conveniency to Nature*”. *Literary Art and Arbitrariness*, PMLA Vol. 101 No. 5 (Oct 1986), 798–810. Reeves szerint az irodalmi szövegek minden része okkal szerepel ott, ahol, és okkal néz ki úgy, ahogy – a *szöveg egésze* tehát teljes mértékben motivált, még ha az eredeti alkotóelemei arbitrárisak is. (799.) Hans-Georg Gadamer pedig minden megértés előfeltételének tartja annak feltételezését, hogy a megérteni kívánt dolog tökéletes jelentéssel bíró egységet alkot, ezt a német filozófus „a tökéletesség előfeltételezésének” (*Vorgriff der Vollkommenheit*) nevezi. Ld. Hans-Georg Gadamer, *Wahrheit und Methode*, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1993, 61–62.

24. Borisz Eichenbaum, *A „formális módszer” elmélete = Uő., Az irodalmi elemzés*, Gondolat, Budapest, 1974, 17.

25. Uo., 12. Eichenbaum itt Jakubinszkij elméletére is hivatkozik.

26. W. K. Wimsatt, *The Verbal Icon. Studies in the Meaning of Poetry*, University Press of Kentucky, Lexington, 1954, 214–216. Wimsatt szerint a „költészet” olyan komplex verbális konstrukció, amely képes a valósággal szimbolikus vagy analogikus kapcsolatba álló „extra dimenzió” létrehozására (241.). A szövegből úgy tűnik, Wimsatt, a legtöbb modern irodalomelméleti fejtegetéssel ellenétben, nem tulajdonít különösebb jelentőséget a *jelentés és referencia* közötti distinkciónak.

27. Uo., ld. még Donald G. Marshall, *The Ontology of the Literary Sign. Notes Toward a Heideggerian Revision of Semiology*, boundary 2 Vol. 4 No. 2 *Martin Heidegger and Literature* (Winter 1976), 618. Az *ikonicitás* fogalmát mind Wimsatt, mind Marshall peirce-i értelemben használja – vagyis az *ikon* olyan jel, amelynek saját tárgyához fűződő kapcsolata valamilyen formában *izomorfizmuson* alapul. Ld. Charles Sanders Peirce, *Collected Papers. Volume 2 Elements of Logic*, ed. Charles Hartshorne – Paul Weiss, Thoemess Press, Bristol, 1998, 2.247. Amellett is meggyőző érvek szólnak, hogy az *ikonicitás* a nyelv esetében általában a hang és jel konvencionális viszonyára mintegy ráakódó jelenség. Ld. Linda R. Waugh, *Against Arbitrariness. Imitation and Motivation Revived with Consequences for Textual Meaning*, Diacritics Vol. 23 No. 2. (Summer 1993), 72. Peirce az *ikonok* három fajtáját különbözteti meg: *kép*, *diagram* és *metafora* (Peirce, 2.277). Míg a *kép* (*image*) érzéki kvalitásaiban hasonlít a tárgyhöz (pl. a nyelv esetében hangutánzó szavak), addig a *diagram* saját részeinek viszonya hasonló a tárgy részeinek egymáshoz való viszonyához, Waugh szerint ez nevezhető a nyelvben *motivációnak*. Ld. Waugh, 73.

28. Jurij Lotman, *Szöveg, modell, típus*, Gondolat, Budapest, 1973, 17–19.

29. Martin Heidegger, *Lét és idő*, második, javított kiadás, ford. Vajda Mihály – Angyalosi Gergely – Bacsó Béla – Kardos András – Orosz István, Osiris, Budapest, 2001, 191.

30. Marshall, 627.

31. Uo. Marshall szerint Heidegger elmélete a költő nyelvről peirce-iánus fogalmakkal leginkább a rématikus index-jellegű törvényjel (*rhematic indexical legisign*) kategóriájával írható körül. Vagyis olyan általános törvény, aminek valamennyi esetére ténylegesen hatást kell gyakorolnia a tárgyának oly módon, hogy erre a tárgyra irányítsa a figyelmet. (Peirce maga nem említi az irodalmat, ellenben

nyelvből vett példával él, a mutató névmásokat hozza fel a rématikus index-jellegű törvényjel tipikus eseteként). „A Rhematic Indexical Legisign [e.g. a demonstrative pronoun] is any general type or law, however established, which requires each instance of it to be really affected by its Object in such a manner as merely to draw attention to that Object.” Peirce, 2.259

32. Tehát az irodalmi/művészi nyelvhasználat saussure-i értelemben szimbolikusnak tekinthető.

33. Barry Millington, *Richard Wagner. Bayreuth varázslója*, ford. Garai Attila, Rózsavölgyi és tsá, 2013, 81.

34. Kroó György, *Bevezető* = Richard Wagner, *Költészet és zene a jövő drámájában. Opera és dráma III rész*, ford. Fischer Sándor, Zeneműkiadó, Budapest, 1983, 6.

35. *Uo.*, 29.

36. John Deathridge – Carl Dahlhaus, *Wagner*, ford. Tallián Tibor, Zeneműkiadó, Budapest, 1984,

73–74. Wagner tehát a jövő műalkotását a szimfónia és a dráma (illetve az opera) hegeli értelemben vett szintéziseként fogta fel.

37. Az esszé első részében Wagner kifejti, hogy az operaműfaj szerinte éppen azért jutott zsákutcába, mert a kifejezés eszközéből (zene) célt, céljából (dráma) pedig eszközt csináltak. Richard Wagner, *Oper und Drama*, zweite, durchgesehene Auflage, Verlagsbuchhandlung von J. J. Weber, Leipzig, 1869, 9. „[...] der Irrtum in der Kunstgenre Oper bestand darin, daß ein Mittel des Ausdrucks (Musik) zum Zwecke, der Zweck des Ausdrucks (das Drama) aber zum Mittel gemacht war [...]” A Wagner saját szövegéből vett idézeteket eredeti helyesírás szerint közlöm. Másképp fogalmazva, Wagner a költészetet tartja a férfi (nemző), míg a zenét női (befogadó) princípiumnak. Ebből egyenesen következik, hogy Wagner szerint a költői ideának kell „megtermékenyítenie” a zenei kifejezést is. „Die Musik ist ein Weib. Die Natur der Weib ist die Liebe: aber diese Liebe ist die empfangende, und in der Empfängnis rückhaltlos sich hingebende.” *Uo.*, 102.

38. *Ld. Kroó*, 7.

39. Wagner, *Oper und Drama*, 220, *ld. még Költészet és zene*, 32.

40. Wagner, *Oper und Drama*, 221–222, *ld. még Költészet és zene*, 34–35.

41. Wagner, *Oper und Drama*, 223–224, *ld. még Költészet és zene*, 38–39. Wagner „latin népek” (*romantischen Völker*) alatt elsősorban a franciákra gondol – a rímnek és a „keresztény dallamnak” ezt a sorvégek felé való irányultságát pedig az „istenfélelem és halálvágy” érzéséből vezeti le.

42. Wagner, *Oper und Drama*, 229, *ld. még Költészet és zene*, 45–46.

43. Wagner, *Oper und Drama*, 233, *ld. még Költészet és zene*, 51. „Wir haben [...] aus der Prosa unserer gewöhnlichen Sprache den erhöhten Ausdruck zu gewinnen, in welchem die dichterische Absicht allvermögend an das Gefühl sich kundgeben soll.”

44. Wagner, *Oper und Drama*, 233–234, *ld. még Költészet és zene*, 51–52. „Unsere Sprache, in der wir uns im gewöhnlichen Leben über Dinge verständigen, die – wie sie von der Natur überhaupt fernab liegen – von der Bedeutung unserer eigentlichen Sprachwurzeln gar nicht mehr berührt werden, hat sich der mannigfaltigsten, verwickeltsten Windungen und Wendungen zu bedienen, um die, mit Bezug auf unsere gesellschaftlichen Verhältnisse und Anschauungen abgeänderten, umgestimmten oder neu vermittelten, jedenfalls unserem Gefühle entfremdeten Bedeutungen ursprünglichen oder von fremdher angenommener Sprachwurzeln zu umschreiben, und ihr conventionelles Verständnis zu ermöglichen.” (kiemelés tőlem N. D.)

45. Wagner, *Oper und Drama*, 235–236, *ld. még Költészet és zene*, 54–56.

46. Wagner, *Oper und Drama*, 243, *ld. még Költészet és zene*, 65. „Die Accente der so bestimmten Phrase können nur nicht anders als auf Sprachbestandtheile fallen, in welchen der rein menschliche, dem Gefühle faßbare Inhalt am Entschiedensten sich ausdrückt; sie werden daher stets auf diejenigen bedeutsamen Sprachwurzelsylben fallen, in welchen ursprünglich nicht nur ein bestimmter, dem Gefühle faßlicher Gegenstand, sondern auch die Empfindung, die dem Eindrücke dieses Gegenstandes auf uns entspricht, von uns ausgedrückt wurde.”

47. Wagner, *Oper und Drama*, 244, *ld. még Költészet és zene*, 67. „das Gefühl, das er dem Mitgefühle kundgeben will, lehrt ihn den Ausdruck, dessen er sich bedienen muß: sein Verstand aber zeigt ihm die Nothwendigkeit dieses Ausdrucks.”

48. Wagner, *Oper und Drama*, 245, *ld. még Költészet és zene*, 67–68. „so erkennt er diese zwingende Kraft in der Wurzel dieses Wortes, die aus der Nothwendigkeit des ursprünglichen Empfindungszwanges des Menschen erfunden oder gefunden ward.”

49. Ld. Wagner, *Oper und Drama*, 247, ld. még *Költészet és zene*, 72. Természetesen Wagner azt sem állja meg, hogy egy későbbi ponton meg ne jegyezze, a zenei dráma fejlődésében tevékenyen részt vevő nemzetek közül (olasz, francia, német) csak a németeknek van olyan nyelve, mely még közvetlenül és felismerhetően összefügg a gyökereivel. *Oper und Drama*, 331, ld. még *Költészet és zene*, 189.

50. Ld. Wagner, *Oper und Drama*, 248, ld. még *Költészet és zene*, 73.

51. Voigt Vilmos, *Törím = Világirodalmi Lexikon 15.*, szerk. Király István – Szerdahelyi István, Akadémiai, Budapest 1993, 674.

52. Ewald Erb, *Geschichte der Deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart. Erster Halbband – von den Anfängen bis 1160*, hrsg. Klaus von Gysi – Kurt Böttcher – Günther Albrecht – Paul Günter Krohn, Volk und Wissen Volkseigener Vlg, Berlin, 1963, 58.

53. Uo., 59. A példában szereplő idézet az *Atilla-énekből* (*Altes Attilied*) származik.

54. <http://www.rwagner.net/libretti/walkure/e-walk-a1s3.html> (utolsó letöltés: 2016. 02. 18.)

55. Uo., 59–60. „Die Reimung verlieh den Zauberformeln und der Kultsprache eine geheimnisvoll konzentrierte Kraft und steigerte so die Wirkung des Rituals und der Feierlichkeit”

56. Stanley R. Hauer, *Wagner and the „Völospá”*, 19th Century Music Vol. 15, No. 1 (Summer 1991)

54. Ld. még J. P. E Harper-Scott, *Medieval Romance and Wagner's Musical Narrative in the Ring*, 19th Century Music Vol. 32, No. 3 (Spring 2009), 213.

57. *Stabreim* = Martin Gregor-Dellin – Michael von Soden, *Richard Wagner. Leben – Werk – Wirkung*, Hermes Handlexikon, ECON Taschenbuch Verlag, Düsseldorf, 1983, 217.

58. Uo., 218. Ld. Wagner, *Oper und Drama*, 268, ld. még *Költészet és zene*, 87–88.

59. Például *A Rajna kincse* elején gyakorlatilag a szemünk előtt/a fülünk hallatára alakul át a gyűrű-motívum a *Walhalla*-motívumává, vagyis a két objektum valamilyen módon hasonló funkciót tölt be a drámában (aminek egyik lehetséges interpretációja, hogy Alberich és Wotan ugyanazt a hübriszt követik el, erőszakot tesznek a természetben a hatalom megszerzése érdekében, az arany elrablása és a gyűrű megkővácslása, illetve a vár felépítése által). Természetesen egy ilyen szerteágazó műalkotás esetében minden konkrét interpretáció vitatható, abban viszont valamennyi *Ring*-értelmezés megegyezik, hogy valamiféle szemantikai értéket tulajdonítanak a motívumok közötti szisztematikus hasonlóságoknak és különbségeknek.

60. Kroó, 29.

szemle

A szívben az aggodalom

RADNÓTI MIKLÓSNÉ GYARMATI FANNI: *NAPLÓ. 1935–1946*

„Olyan gyerekek vagyunk.” – ezzel az ártatlan mondattal kezdődnek Gyarmati Fanni naplóbejegyzései 1935 februárjában, amelyek hol napi rendszerességgel, hol kisebb-nagyobb kihagyásokkal, heti vagy még ritkább, egy-egy időszakra visszatekintő összefoglalásokkal tizenegy éven át íródtak, s végül az 1946. szeptember 9-i bejegyzéssel, immár egyes szám első személyben ily módon zárultak: „Belefojtom magam egy jelentéktelen, szellemeskedő Paul Morand-regénybe, amit már régen elkezdtem, aztán abbahagytam.” Radnóti Miklósné naplója kétségkívül a második világháborút megelőző korszak legnagyobb, legjelentősebb kordokumentuma, amely az utóbbi években, hetven-nyolcvan év után napvilágra került erről az időszakról, ennek kulturális, művészeti, irodalmi közegéről, és tanúskodik 20. századi líránk kényszerű félbeszakítottságában is, vagy épp ezért, egyik legnagyobb életművének születéséről.

A *Napló* irodalomtörténeti jelentőségének evidenciáját bárki könnyen beláthatja, ám naplóolvasóként többféle szándékkal, attitűddel, a kíváncsiság, a tudásvágy különféle irányaival vehetjük kézbe ezt a gigantikus és éppen ezért sokféle igényt kielégíthető anyagot. Kereshetünk benne tényeket, személyeket, irodalmi eseményeket, nyomon követhetjük az antiszemitizmus, majd a zsidóüldözés gettóig, halálig szorító prését, egy zsidó származású, hitét levetkőző pár szerelmének és házasságának történetét, egy értelmiségi nő helyzetét, szerepvállalását, szexualitáshoz, testéhez való viszonyát a korabeli társadalomban, bogarászhatjuk a mindennapi élet apróságait, vagy akár ráfeküdhetünk elejétől végéig a szövegfolyamra, mindenestül, együtt élhetünk, haldokolhatunk vele. Számomra mégis az a kettősség tűnik izgalmasnak, ami naplóíró és naplóolvasó eltérő pozíciójából adódik. Ebben az esetben ugyanis nem az (el)beszélő és a befogadó szokásos dialogicitásáról, a befogadás, megértés, visszakérdezés hagyományos hermeneutikai körtancáról van szó. A hangsúlyok, nyomatékok itt máshol vannak, a folyamatok némileg másként működnek; naplóíró és olvasó eltérő tudáskerete, a megírás és az olvasás erősen különböző helyzete jelentősen hozzájárul az érdeklődés fenntartásához. Nemcsak arról, a szubjektív elbeszélőformák esetében vonzó szűk metszetről van szó, amelyből a személyes megszólaló látja és láttatja önmagát, az eseményeket, a világot, és amely a napló intimitása mellett már egy eleve szelektáló, értelmező, a dolgokat csupán pillanatnyiségükben, aktualitásukban megragadó nézőpontot, szemléletet közvetít. Gyarmati Fanni naplója esetében ez a helyzet azáltal élesedik ki még erősebben, hogy a Radnóti-életmű és a történelmi események jelentőségének köszönhetően az olvasó többnyire széles ismeretekkel, átfő-

gó tudással, az utókor által többszörösen reflektált rálátással, vagy legalább jó néhány sztereotípiával rendelkezik a pár életével, szerelmével, sorsával, az egész korszakkal és mindennek végkimenetelével kapcsolatban, miközben a napló írója nem lát előre, nem látja a jövőt, nem tudja, mi fog történni a következő napon, és még az előrelapozás, a folyamatos, hosszabb időszakot egyvégtében olvasás lehetősége sem adatik meg számára. Író és olvasó pozíciója, léptéke között nagy a távolság, mintha a gyalog sakktáblán való lépegetését a sakkjátszma elemzőjének rálátásával állítanánk szembe. E távolságot kell tehát áthidalni, e nézőpontokat, horizontokat kell összeegyeztetni a befogadás folyamán, és ez más naplókkal ellentétben itt azért kiemelendő, mert Gyarmati Fanni naplójának súlypontja nem a szubjektív önfeltárulásban, önelemzésben van, hanem a tények, a valóságvonatkozások végtelen sokaságában, mely a korszakról és a költői életműről meglévő ismereteinket folyamatos kiegészítésre, korrekcióra készíti. Mindez szerencsére egyáltalán nem lehetetlen, sőt nagyon izgalmas olvasói tapasztalatot eredményezhet.

A feleség feljegyzései erőteljesen rajzolják át a Radnótiról, a költőről a házaspár életéről, a szerelmükről és a „hitvesről” kialakított képünket; egy részletesebb, kevésbé idealizált, az egyik „résztvevő” nézőpontjából láttatott dimenzió nyílik meg a napló által, melynek őszintesége, keresetlen, nyers egyenessége egyrészt a költő átesztétizált, jóval „irodalmibb” formájú naplóival való összevetésre ösztönöz, másrészt érthetővé teszi, hogy ezeknek a naplóknak miért kellett megvárniuk Radnóti Miklósné halálát, miért kellett hetven-nyolcvan évet nyugodniuk, noha írójuk a 70-es évektől kezdődően hosszú éveken át készítette elő jövőbeli megjelenésüket, amikor gyorsírással füzetekbe gépiratba tette át.

A két vaskos kötetben megjelent *Napló* egyes darabjai is más-más élményt adnak; Gyarmati Fanni és az élet önkéntelenül és bizarr módon tökéletes rendezőnek bizonyultak: az első kötet éveit (1935–1940) inkább a nap napot követő, a házaspár életének, mindennapjainak apróságait is rögzítő, már-már unalomig ismételt szövegei, sokszor leltárszerű bejegyzései határozzák meg. A külvilág változása, a zsidóság számára egyre szűkülő létlehetőségek, az egyre közeledő és fenyegető vész természetesen jól érzékelhető, ám mégis egyfajta lassúság, a békebeli idők szakmai-baráti és színes művészkegében, mindennapi életében zajló egymásra figyelés, a kapcsolat részleteinek megragadása, a hétköznapi gondjainak, sokszor az ellenszenvenességig felnagyított anyagi, emberi, társadalmi ügyeinek rögzítése jellemzi ezt az időszakot. Ezzel szemben az 1940-nel kezdődő második kötet jóval mozgalmasabb, drámaibb a munkaszolgálatok feszült izgalmaival, a háború eseményeivel: a német megszállás életveszélyén, a szovjet csapatok érkezésén, Budapest ostromán, a romba döntött város képén át egészen a költő haláláig. A bejegyzések a körülmények miatt is ritkábbak, hosszabb időszakok is kiesnek a megörökített időből; az adott napra vonatkozó reflexiókat felváltják a hosszú, sűrű szöveges összefoglalók, az egymásra torlódó, a sorsfordulatokkal, iszonyattal, vértel, rettenettel, veszéllyel jellemezhető történéseknek halál torkában fuldokló hónapjai. Mindez egészen közelről láttatva, a test, a tudat, a lélek éppen meg- és túlélő, jelenlévő tapasztalatain keresztül. Ezekben a történelmi tablóknak válik Gyarmati Fanni igazán íróvá, ahogy ezt Ferencz Győző is több helyen hangsúlyozza, de

nemcsak a történelmi eseményeket, folyamatokat összefüggéseiben látó és jó arányérzéssel összefoglaló panorámák miatt, hanem azért is, mert mintha Fanni a naplórás utolsó éveiben ismerné fel tevékenységének jelentőségét, a kortárs értelmiségi, az eseményeket dokumentáló költőfeleség tekintetének súlyát. A *Napló* mégis így, ebben a kettősségben teljes. Úgy vélem, stílusában, attitűdjében, írásmódjában és történelem szabta kétféleségében is kerek egésznek alkot. Az első kötet lassúsága, monotonitása, ismétlődő szövegei szükségesek ahhoz, hogy a második rész, a háborús évek drámaisága, tragédiája még erősebb hatást keltsen, hogy e hosszú folyamatban megláthassuk egy házaspár, két ember, de főleg Gyarmati Fanni jellemének változását, a háborúra, az üldözésre és az egyes emberek viselkedésére adott reakcióit, hogy megérthessük karakterének, indulatainak, motivációinak egészét, s főként, későbbi életének alakulását, elzárkózásának, magányának okait.

A naplórás műfajában az is mindig érdekes, hogy ki miért és miről ír naplót, életének milyen területei, személyiségének mely részei kapnak felületet, tükröződést a bejegyzésekben. Gyarmati Fanni a napló terjedelméhez képest keveset reflektál a naplórás életében betöltött szerepére, saját naplójához fűződő viszonyára, és ezek a megjegyzések is inkább a háború éveiből valók, amikor a körülmények lehetetlenségére vagy az időhiányra utal a heteket, hónapokat összegző, a közelmúltat már retrospektíve felidéző bejegyzések esetén. A naplóvezetés céljáról épp a *Napló* kezdete igazít el, ám az erre vonatkozó későbbi reflexiók csekély száma miatt sem az eredeti célkitűzések következetes megőrzésében, sem a megfogalmazott vagy önkéntelenül alakuló újabb késztetésekben nem lehetünk teljesen bizonyosak. Ráadásul Fanni a napló elején is csak nagy általánosságban fogalmazza meg naplóírói szerepét, amelynek leglényegesebb eleme talán, hogy a naplóírást a szerelmesek egyezménye indította el, „bizalmi” feladat: kettőjük életét, minden napjait – beleértve, hogy kikkel, hol találkoznak, mivel foglalkoznak, milyen családi és művészeti ügyek, irodalmi megjelenések érintik épp őket – rögzítse a felejtéssel szemben: „Én kapom a megbízást vezetésére.” S jól láthatóan a pajkos hangvétellel megfogalmazott feladatnak a költő szerelme éveken át próbál becsülettel megfelelni, bejegyzéseit sokkal inkább jellemzik a napjaikat érintő magánéleti és szakmai tények, apró történetek rögzítése, mint az általánosabb, érzelmi-gondolati eszmefuttatások. Ám ez a hatalmas anyag természetesen nem merül ki a tények rögzítésében, kezdetektől fogva helyet kap benne az események és az emberek minősítése, morális megítélése, az időben előrehaladva pedig egyre hangsúlyosabbá válik a naplóíró alakja, belső világa, megszorodnak az érzéseire, jellemére adott reflexiói is. A Miklós nélkül töltött időszakok pedig mintha felerősítenék Gyarmati Fanni naplóírói kötelezettségét, felelősségét, sőt a megszállás és az ostrom idején felismeri önnön tanú-szerepét, a naplónak mint kordokumentumnak a jelentőségét is, ezért a legnagyobb pusztítás és a legembertelenebb körülmények között is próbál, legalább időről időre, összefoglalókat készíteni. Ennek ellenére a *Napló* mégsem lép túl kettőjük kapcsolatán: a házasságkötés előtti hónapokban kezdődik és a költő újratemetésével zárul. Radnóti Miklósné saját személynét, saját életét nem tartotta arra érdemesnek, hogy férjének elvesztése után, félemberként megnyújtsa közös életüket saját sorsával. Nem akart ő más, több lenni,

ahogy számos bejegyzése is igazolja, mint költőfeleség, egy rendkívüli tehetség támogatója, társa, ihletője. „De hát nem élet ez igazában. Hát nem vagyok én ilyen felemás: hol önállóan a sarat álló, keményen nekifekvő dolgozó, hol meg aggodalmasan evickélő társadalmi figura, vigyázva, hogy ki ne essem a régi kapcsolatokból. Hát nem ez az én életem. Költőfeleség akarok lenni megint, és boldogan hazajönni az újonnan született vershez, és órákat beszélni Mikkel egy-egy kötőszó vagy kép felett” (1945. május 28.).

A naplórészben, főleg egy ilyen hatalmas anyag esetében, nem feltétlenül az egyes bejegyzéseknek, meglátásoknak van igazán súlya. Mindenkinek lehetnek rossz napjai, negatív vagy éppen felszínes benyomásai, meglátásai, bármilyen irányú elfogultságai. A bejegyzések sokaságából, összességéből mégis kibontakozik egy kép, ami keresetlenül őszinte, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a feljegyzések sokszor esténként, sebtében készültek, az ismétlődő ítéletek, megjegyzések, a vesszőparipaszerűen visszatérő kérdések, a hasonló módon kifuttatott gondolatok rajzolnak ki igazán egy szemléletmódot, egy saját attitűdöt, egy jellemet, és mindezeknek szép lassú, az évek múlásának és a külső körülmények hatására történő formálódását, színeváltozását. Az ismétlődő szólamokból nem csak az derül ki, hogy mik foglalkoztatják rendszeresen, hanem az is, hogy milyen típusú naplóíró. Tehát nemcsak az tűnik ki, hogy Gyarmati Fanni másokkal és különösen önmagával szemben szigorú („Kegyetlen és szigorú vagyok magunkhoz is, és az emberekhez még inkább.” [1936. március 7.]), morális, kulturális, művészi ítéleteiben határozott, ám önbizalomhiánnyal küzdő alkat volt, hogy az élet sok területével és fontos emberi kapcsolataival szemben tele volt szorongással, aggodással, amelyek közül kiemelkedik a Miklósért, az „anyuskáért” vagy unokahúgáért, Hermiért való folyamatos nyugtalankodás. De ugyanígy visszatérő futamokat kapunk arról is, hogy Miklós nem ír (elé) verset, keveset dolgozik, hogy nem vigyáz az egészségére, hogy a gyorsíróiskolában kevés a növendék, hogy a sok munka ellenére nehezen élnek meg. Különösen érdekes a huszoneves lány, majd fiatalasszony folyamatos félelme az öregedéstől, a ráncok megjelenésétől, a vonások megereszkedésétől, az izmok petyhüdésétől, és ebben egy külön szólamot kap, már-már szimbolikusan, Radnóti kopaszodása, dús – és imádott – hajának fogyatkozása. („Csak egész napon át gyötört a nyugtalanság, az elégedetlenség és a fix ideám, hogy Miklós ha elveszti a haját, fogom-e tudni úgy szeretni, mint eddig.” [1937. január 12.]) Ez a téma a munkaszolgálatok idején, a leborotvált fejek láttán tovább gyűrűzik, új jelentéseket kap. Az is kiderül, hogy a feleség érzéseit, indulatait, természetének negatívumait sosem rejtette el sem férje, sem a külvilág elől, őszintén beszámol Miklóssal szembeni rossz érzéseiről, nehezteléseiről, a veszekedéseiről, béküléseiről, érzelmi viharairól, szexuális életük feszültségeiről, ahogy a családjával és barátaikkal adódó konfliktusairól, szóváltásokról és sértésekről is. (Külön részt érdemelne a *Napló* gender-szemponitú megközelítése, hiszen az rendkívül közeli és részletes tablót nyújt az értelmiségi, alkotó- és előadóművész nők korabeli világáról, életéről, a nők testhez, fittséghez, szexualitáshoz való viszonyáról, a fogamzásgátlás, az abortusz és a gyermekvállalás kérdéseiről. A téma részletes kifejtésére itt most nem vállalkozhatunk, Földes Györgyi járta körül ezt a témát *Ki a Másik? – Zsidó sztereotípiák és testprezentációk Radnótiné Gyarmati Fanni naplójában* [Szombat,

2016/4, 29–34.] című írásában és a Bálint Házban [2016. február 23.] tartott, megjelenés előtt álló előadásában [*Nőiség, modernitás, gender-kérdések, női traumák*.])

Mindezekén túl Gyarmati Fanni naplóiírói alkatának még egy rétege kibomlik az olvasó előtt. Ahogy erről már szó esett, elsősorban közös életük eseményeinek rögzítésére vállalkozott, és nem saját lelki szükségleteit élte ki naplójában, a napló és az írás számára nem önkifejezési forma, nem az önfeltár(ul)ás eszköze. Ugyanakkor mégis érdekes, hogy ki hogyan éli meg az életet, mit lát meg, mit lát feljegyzésre méltónak a napi vagy heti történésekből, mit emel ki (rendszeresen) az életéből, melyik arcát, hangulatát – bizakodását vagy elkeseredettségét – mutatja gyakrabban az írás során. A *Napló* e tekintetben is érdekes, megmutatkozik benne, hogy a hangulati átcsapások, érzelmi végletek közül egyes időszakokban, korszakokban melyik dominál, melyik érvényesül igazán. A harmincas években kétféle hang váltakozik, nagy amplitúdóval, nem egyszer hirtelen, napi, de akár bejegyzésen belüli váltásokkal. Az egyik az áradó, magasztos, vallásosan imaszerű regiszter, amit elsősorban szerettei, Miklós, elhunyt nővére, Rózsi, unokahúga, Hermi vagy saját édesanyja vonatkozásában hallhatunk az odafordulás, a szeretet, a hála és az aggodalom elragadtatásaiként. De az „Édes Mindenségem”, „Egyetlenem”, „Egyetlen Szívem” mellett a harag és a dühös csalódottság, a keserűség is gyakran jelen van, például ilyen módon: „Miklós olyan igazságtalan, ostoba vádakkal jön, hogy egész kihoz a sodromból, és ilyenkor úgy tudom gyűlölni, legszívesebben megverném jól, de ez elmúlik pillanatok alatt, viszont ő tartja a haragot soká, és némán kell néznem, ahogy a beteg torkával egyre-másra cigarettázik. Nem teremnek így versek. Sem a munka, sem a hangulat nem termi meg őket, és ez sehogy sincs jól.” (1936. február 18.) De hasonló kirohanásait olvashatjuk az apjával vagy a bátyjával kapcsolatban is, sőt az elragadtatás másik, ijesztő végleteként átkozódásait Hermi apai nagyanyjával, Milchnével, az akkori Fifi nénivel szemben. A korholás, veszekedés vagy a mások, körülmények feletti méltatlankodás nagyon sokszor önváddal, önostorozással is társul, utózőngéként amikor a szerző rendszerint saját gyenge képességeit, tehetségtelenségét, személyének, külsejének jelentéktelenségét hangoztatja, vagy önmaga jellemével, „szerencsétlen természetével”, rossz tulajdonságaival, külső megítélésével is szembenéz: „Nem vagyok ártatlan, mert nem szabad ilyen terrorisztikusan viselkednem, de nem vagyok hibátlan én semmilyen tekintetben sem, jól tudom. Hát miért nem tud Mik dolgozni, ha nem miattam.” (1936. július 10.); „Rémes. Azt mondják, veszekedés hárpia vagyok...” (1937. január 5.)

A háborús évektől az egyre fenyegetőbb külső nyomás növekedésével az erős impulzusokkal bíró, kettős hangvétel megváltozik. Nemcsak a tematikus hangsúlyok helyeződnek át a magánéletről, a kapcsolat alakulásáról a történelmi eseményekre, a zsidóüldözés és a nélkülözés életüket érintő kérdéseire, de az indulatok, az érzelmi kitörések is átalakulnak, a keserűség, az aggodalom állandósul. A feleség betöltött szerepe a világban, a kapcsolatban is módosul: a támogató, létfenntartó, ihletadó hitves alakját egyfajta „szenvédésesztétika” váltja fel, az üldöztetés, az éhezés, a szenvedés tűrése, sőt boldog vállalása Miklós életben maradásáért. Az a fajta vallásos, emelkedett rajongás, ami a *Napló* első felét jellemezte, ebben az egységben, a katolizálás hatására, s bizonyára a hittel kapcsolatos kételyeinek el-

nyomására is, egy újfajta transzcendens érzületté és naplószólamná formálódott át. Az évek múlásával Fanni önmagával és környezetével szembeni keménysége, szigorúsága is enyhült, hisz érezte, látta már, mit és kiket veszíthet el; utolsó éveit az aggodalom szötte át, Miklós távolsága, majd a háborút követően férje bizonytalan sorsa a félelmet és a magányérzetet növesztette hatalmassá. Ennek az állapotnak talán legmegrendítőbb részlete az 1945. október 1-ji „előnekrológ”, amelyben együtt áll belső gyötrelmeinek, félelmeinek minden szegmense a kínzó önvádtól a végső magány víziójáig: „Tudom, hogy ezt nem lehet kibírni, és tudom, hogy ki lehet bírni. [...] Csak háttérben volt bennem rettegés Miklós felé, valahogy mindig inkább biztonságban éreztem őt, mint bennünket, akiket a nagy, ismeretlen szörnyűségek szorongattak állandóan. Nem koncentráltam rá, arra, hogy elsősorban rajta kell segíteni, [...] De lehet, hogy egyszerűen nem is gondoltam végig, nem volt fantáziám elképzelni, ami vele történhetett. Ez a fantáziátlanság volt mindenek az oka. Annak, hogy elengedtem őt menni. Drága kis vékonyka alakját az óriási hátizsák, pokróc, csajka alatt görnyedve, amikor kiment az ajtón, mint egy kis erőd [...] és nem gondoltam rá, hogy utoljára látom. Most már biztosan nincs meg. Le merem írni, mert így van. Az Isten elhagyott engem, le merem írni, mert így van. [...] Másfél éve élek már a csókja, a gyöngédsége, a sugárzó, melegítő, boldogító közelsége nélkül, és soha többé nem érezhetem. [...] Nyomorult kis ökörnyal a nagy világűrben, aki vagyok, senkihez sem tartozom, semmihez sem kapcsolódón.”

Radnóti Miklósné 2014-ben közreadott naplójáról szólva nem mellőzhetjük az antiszemitizmus magyarországi erőre kapásának, a zsidótörvények következményeinek, a munkaszolgálat időszakainak tárgyalását sem, főleg, hogy ezekről az éppen zajló események jelenvalóságából, testközelből értesülünk, olyan közvetlen közelségből, ami szinte átélhetővé teszi az olvasó számára is a félelmet, a szenvedéseket. Fájó és idegfeszítő látni, hogyan észlelték Radnótiék a kirekesztést, a szűkítő lehetőségeket, miként vélekedtek menekülésről és maradásról, milyen előérzeteik voltak, mennyire hagyatkoztak ezekre, és milyen remények és érvek tartották vissza őket a haza elhagyásától, miben tudtak bizakodni, miközben egyre mélyebbre húzta őket a történelem örvénye. Minden részlet önmagáért beszél.

Ahogy Miklós élete felfoghatatlanul megszakadt, halálával abbamaradt a napló is. Olvastán sokféle színt, új árnyalatot kap az az idealizált kép, ami kettőjük szerelméről, kapcsolatáról él a köztudatban. A hitvesi szerelem eddig vélt szent építményéről, mely a költő verseiből és az idő mindent megszépítő, sorsok felett megrendülő áhítatából épült, talán csak a cserepeket fújja le a szél, talán néhány ablakot is megtépáz, de esetleg porig omlasztja a falakat bizonyos olvasók szemében. Ám a *Napló* ceruzával vésett végtelen soraiból egy új építmény emelkedik, talán nem olyan magasztos, mint a korábbi, de őszinte és emberi, hétköznapi esendő, nagyon is szerethető. Egy olyan asszony keze által, aki mindvégig tudatában volt Radnóti Miklós nagyságának, rendkívüli tehetségének, és nem akart ő más, több lenni, mint költőfeleség. Küldetéstudatát sosem feledve követte férje minden lépését, és rózsa sorait, majd elhallgatott ez az „életen túli halott élet”. Mintegy hetven évre. Mert nem tudott ő meghalni se, élni se nélküle immár. (*Jaffa*)

Sal Hungaricum avagy a mesemondás sója

NÁDAS PÉTER: *AZ ÉLET SÓJA*; FORGÁCH ANDRÁS RAJZAIVAL

Kénytelen vagyok röviden mellébeszélni a mesélős kedvű Nádas Péter megejtően karcsú, Forgách András kedves vonalvezetésű rajzaival ékesített esszékötetének, *Az élet sójának*. Mivelhogy nem tudom nem szóvá tenni a szerző kétezres években született esszéinek jellegzetes hanghordozását, a jellegzetesen hordozott hang témakezelésének néhány jellemző példáját.

Horthy István özvegye, vagy ha úgy jobban tetszik, a kormányzó Horthy Miklós menyé, született Edelsheim Gyulai Ilona emlékiratairól szóló, szellemesen és jogosan gonosz kritikájában (*Önkéntelen vallomás*) beszél Nádas az íráshoz szükséges készségről, nevezetesen „az ember spirituális, történeti, antropológiai és mentális realitásával szemben tanúsított folyamatos megfigyelői alázatról”, illetve annak bántó hiányáról. És nem véletlenül lesz érzékeny a részben személyes, részben történelmi tárgyú visszaemlékezés „megfigyelői alázatának” fogyatékoságaira a *Párbuzamos történetek* című regény, a *Szürénének* című dráma és a *Világló részletek* címen készülő önéletírás szerzője, aki esszéiben is rendszeresen gyakorolja kérlelhetetlenül „alázatos”, egyfajta – ahogyan ő maga mondta – „semleges látásról” árulkodó embertani és történelembölcseleti leírószövegét. Legyen szó akár a New York-i ikertornyok összeomlásának korszakos körülményeiről: „Évszázadvagy évezredváltástól nem lehet remélni, hogy az ember antropológiai adottságai megváltozzanak, vagy az emberek nagy tömegei lemondjanak a legkedveltebb gonosztetteikről.” (*Csendes háttérnapló*) Akár a haláltáborok borzalmán álságosan elérzékenyülő nemzetiszocialista filmrendező, Leni Riefenstahl „hisztérikus sírásában” megnyilvánuló „antropológiai jellegű adottságról”, miszerint „az ember többnyire olyan nyereségre vágyik és olyan nyereségre törekszik, aminek nincsen fedezete”. (*Leni sír*) Akár arról a korszakos érvényű belátásról, hogy aki a második világháború után még azt hiszi, „tisztá lapot lehet kezdeni, új aranykor helyett bárgyú humanista illúzióinak légüres terébe ér”, amennyiben „a háborús fajgyűlölet praxisa jórészt reflektálatlanul élte túl a háborút”. (*A rasszizmus titkos trezorjai*) Akár a faji alapú népi történelmi traumájára épülő emlékezéskultúra mentális háttérjének fájó megművelhetlenségéről: „Emlékműveivel a társadalom olyan tetekért kér bűnbocsánatot, amelyeket ma is elkövet és holnap is el fog követni.” (*Emlékmű*) Akár a közelmúlt magyarországi demokráciagyakorlatainak tartós torzulásaiban is csak megerősödni kénytelen tudásról, hogy mindig is „előbb van az animális, aztán a humánus”. (*Kalandozás a bizalom forrásvidékein*) A sort még folytathatnám...

A huszadik századi történelmi eseményekre és közelmúltbeli kulturális-társadalmi fejleményekre irányuló „megfigyelői alázathoz” vagy „semleges látáshoz” talán legközelebb álló pályatárs, a holokauszt túlélő Kertész Imre tragikus ironiájáról írja Nádas az alábbiakat: „Kínos felismerés kontinuitást látni ott, ahol mások legfel-

jobb civilizációs rövidzárlatot, a gonosz megmagyarázhatatlan művét vagy a véletlen munkáját szeretnék látni. A történelmi realitásnak, az ember adottságainak és alkatának ez a [Kertész-féle] felfogása se visszafelé, se a jövőre nézve nem hagy semmiféle érzelmes illúziót.” (*Kertész munkája és témája*) Az „ember adottságai-
ból” fakadó „történelmi realitás” hátborzongató tényegyüttese: megválthatatlan, de legalábbis megoldhatatlan; minderre csakis nyelvi (látszat)megoldás lehetséges. A valójában megoldhatatlan helyzet látszólagos megoldását nevezzük iróniának. Kertész és Nádas esetenként megbotránkoztatónak tűnő látás- és beszédmódjai ebben lesznek rokonai egymásnak: ahogyan a *Sorstalanság* Köves Gyurija beszél a „koncentrációs táborok boldogságáról”; és ahogyan a *Párbuzamos történetek* tudósít minket szenvtelen hangfekvésben a szélsőséges testi tapasztalatok közösségi léptékű förtelmeiről. Vagy ahogyan *Az élet sójának* elbeszélője mesél nekünk egy „sójáról híres”, meg nem nevezett (ugyanakkor az utalásokból pontosan kinyomozható) délnémet városka történetéről, a kelta kori kezdetektől Luther idejéig – alkalmi kitekintésekkel, pontosabban modoros kiszólásokkal a szerző saját jelenére, jelenünkre.

Az irónia retorikai alakzatával rokon attikai szellemességet neveztek a régiek *sal Atticum*nak, attikai sónak, vagyis olyan nyelvi-szemléleti fűszernek, amelytől megízesül, élvezetessé válik a beszéd. Márpedig az olvasó úgy áhítja a szellem sóját, mint a valóságot a mesebeli király legkisebbik lánya, akinek cicomátlanul őszinte vallomását („Úgy szeretlek, mint az emberek a sót.”) a cifra hízelgésekhez szokott apa, Lear király népmeserokona, már-már végzetesen félreismerte. Persze a legtöbb mesében, szemben Shakespeare tragikus színpadával, nem a végzet könyörtelen törvénye uralkodik. Többször nem ez, nem a végzetszerűség adja a mese sóját. Ugyanakkor Nádas esszéisztikus mesemondásának tárgya, a sváb kisvároska története mögött mindvégig ott érezzük a történelem teljes körű iszonyatát. De hát éppen ez volna most a beszédmód összetett bája: a kivételesen idilli várostörténet mögött megbúvó komor embertani és történelmi tudás leplezésének, jobban mondva leplezve sejtetésének ironikus szövegmutatványa. Az édes mesemondás borzongató sója.

Az elbeszélő szépen-fokozatosan halad előre a meséjében, hónapról hónapra egy teljes évnyi távon, áprilistól márciusig (a *litera.hu* felkérése szerint, emlékeztetve egyúttal az 1989-ben megjelent *Évkönyv* szerkezetére). Minden egyes fejezet végén méltó módon elbúcsúzik olvasóitól, és zengzetes szavakkal megígéri nekik, hol folytatja majd legközelebb. A retorikus ígéretet pedig vagy betartja, vagy nem. Ahogyan az előbeszédszerű mesegombolyítás mozgékony és hajlékony logikája, előre- és visszautalásokban, elhalasztásokban és kitérőkben bővelkedő retorikája éppen kívánja. Így például a város történetének korai időszakairól szóló egységek után, a *Július* fejezet végén hiába tesz elbeszélőnk ígéretet arra, hogy „a következő folytatásban majd belépünk a templomba”, (44.) ha egyszer az *Augusztus* fejezet legelején ezt olvassuk: „Mielőtt a sójáról híres városka Szent Mihályról elnevezett főtemplomába betérnénk, s lábunk már fenn a nevezetes lépcső ötvenharmadik fokán, pillantsunk le nyugodtan a piactérre, a városra, a folyóra. Érdemes.” (49.) A szórakoztatva tanító „pillantás” azután hosszan, az *Augusztus*, *Szeptember*, *Október* és *November* fejezetek erejéig elidőz a templom egyedi tulajdonságokkal

és sorsokkal rendelkező harangjainál, illetve használatuk vallás- és kultúrtörténeti összefüggéseinél; mely ráérős fejtegetésre, annak retorikus felépítettségére figyel-nünk tényleg „érdemes”. (A harangleírások előképe lehet Nádas *Vonulás* című 1973-as filmnovellájának harangozás-motívuma; miként az „acsarkodó sárkányt le-döfő” Szent Mihályt ábrázoló szobor „isteni közönyéről” meg nem tud nem eszünkbe jutni a *Hazatérés* című 1984-es esszé egyik emlékezetes hasonlata a sár-kányölő Szent Györgyről.) (85.) Míg végül a *December* fejezet legelején, „ennyi séta és fecsegés után először és végre valahára belépünk” a román kori külsővel rendelkező templom gótikus belső terébe. (81.)

A sóforrásra épült település fokozatos városiasodásának, polgáriasodásának lé-nyege összptontosul a belső ékességeitől meglepő módon nem megfosztott protes-táns templom egyediségében, ami így ritka bizonyítéka lesz az egyéni boldogulá-son és közösségi érzékenységen alapuló polgári kultúra működőképességének: „Így történhetett az is, hogy nem engedtek az erőszaknak, és a városkában a kép-rombolás is elmaradt. [...] Nemcsak a másét, hanem a saját erőszakosságukat és alattomoságukat is meg kellett a saját legjobb tudásukkal fékezniük, hogy ők se legyenek gyalázatosak. [...] Áldásos tevékenységüknek, azaz mértéktartásuknak bizonyára nem kis szerepe van abban, hogy a sójáról híres városkában a vallási tü-relmetlenség nem lobbant rettentő lángra úgy, mint bárhol másutt körülöttük.” (115.) A kimért hanghordozású beszéd *egyfelől* példásan illeszkedik ahhoz, amiről beszél, tudniillik a (Max Weber által elemzett) protestáns etika mértéktartóan épü-letes kultúrtörténeti teljesítményéhez, *másfelől* embertani szépsziszről árulkodó, iro-nikus ízű fordulataival és szóválasztásaival („erőszakosságukat és alattomoságuk-at”; „vallási türelmetlenség”; „rettentő lángra” stb.) utal mindarra, ami mindezen értékeket már a tárgyalt korszakban is veszélyeztette, és végső soron, néhány év-százados csúszással, a beszélő jelenkorára nagyjából el is pusztította. Ami *Az élet sója* elbeszélőjét lelkesíti és olvasóját gyönyörködteti, az ma már csakis város- és művészettörténeti érvényességgel rendelkezik, kultúrtörténeti tünemény csupán. Ami példamutatón működött a délnémet városka elmesélt múltjában, már nem le-het meghatározó a mesemondó környezetének jelenében; és erre számos, külön-böző kifejtettségű utalást találunk – például az alábbi összehasonlítást, amelyben a stilszta Nádas nem véletlenül tapad a harangöntés során már felbukkant „pászen-tosság” fordulatához: „Mi persze joggal megkérdezhetjük, vajon miként és mi ala-kul így a történelemben, hogy a dolgok ilyen szépen együttállnak, ilyen pászen-to-sak lesznek benne az egyéni készségek és a közös igények. [...] bőségben jönnek aztán más korszakok, amikor semmi nem pászentes többé semmivel, senki és sen-kivel nem tud megegyezni semmiben...” (111.) A korabeli – a várospélda zár-ványszerűségével csak még inkább nyomatékosított – protestáns polgári kultú-rához fogható érték (újra)teremtésének nehézsége, sőt lehetetlensége mutatkozik meg továbbá azokban a fordítástechnikai helyzetekben is, amikor Nádas hiába ke-resi a városi nemes (*Stadtadliger*) kifejezés magyar megfelelőjét, illetve annak értelmezhető valóságvonatkozását. (20, 40.)

Az elbeszélő hol jobban, hol kevésbé, de mindvégig érzékelhető távolságtartá-sa, rezignált ironiája leginkább erről szól: a tagadhatatlan szakadékról, amely vele együtt minket is elválaszt a mesemondás tárgyától, a kedves délnémet kisváros le-

gendás múltjától. Így tehát nem csupán a mese távoli tárgyát csodálhatjuk, hanem a mesemondó Nádas távolságot felmérő és tartó „semleges látásának” retorikus szövegalakzatait is (tulajdonképpen az utóbbin keresztül az előbbit). Ennek értelmében, az alkati és életkori tartózkodás anekdotikus kifejezésén túl, a kötet legeslegelső bekezdésének alábbi mondatában szereplő „erkély” egyfajta szimbolikus helyet is jelöl, az embertani érdeklődés távlatosan értéksemleges helyét, ahonnan nézve a „boldog úszkálás” fordulata sem azt jelenti, amit egyébként, gyanútlan és derűs hétköznapijainkban, jelteni szokott: „Én ugyan nem mártóztam meg a hí-rős vízben, mert hajlott koromra immár megvallhatom, hogy egész életemben ki nem állhattam a közös pancsikolásokat, de a Hotel Hohenlohe erkélyéről nézve a két szememmel látom, hogy a sóoldatban boldogan úszkálnak *az emberek*.” (9. – kiemelés: B. S.) A tárgyyszerű beszámoló stilárisan karcsúsított ironiája olykor az emberi törekvések hiábavalóságát célzó, kendőzetlen gúnnnyá vastagodik: „Hosszú évszázadok munkája volt szükséges hozzá, mintegy öt, hogy minden házacsckából mézeskalács legyen, s minden ház minden kerítését kolbászból fonják.” (19.) Az alábbi mondat dallamát meg már-már úgy halljuk, mintha a beszélő egyenesen az általa leírt, súlyosan szenvtelen tárgy, az 1509-ben öntött „Ütőharang” nem-emberi szempontjából fogalmazna: „Minden egyes órában egyetlen ütésével világossá teszi, hogy az ember harmóniára törekedne, áhítozik is rá a kicsi lelke, ám testét meglöki a zűrzavar, s fejét kapkodhatja a disszonanciákra.” (68.) És van, hogy az ember általános természetére és viselkedésére vonatkozó kétely már-már nyíltan előtör – a beszélő „egyháztörténeti és építészeti alapismeretre” támaszkodó megjegyzése nyomán: „Persze az éjsötét tudatlanságnak is vannak előnyei. [...] A bányász jó tesz a vérnyomásnak, jót tesz a zsírokkal kipárnázott és alkohollal elzsongított idegrendszernek is. Ha a világ megismerhetőségének problémája meg sem környékezte még az elmét...” (82.) Vagy még pucérabban, bizonyos liturgikus hitvitatételek kapcsán arról, hogy mi az ember, és hogy mire jók az ő eszméi: „Az ember olyan állat, aki adott esetben a testi léténél is fontosabbnak tekinti az eszmét, holott az eszmék gyakran téveszmének bizonyulnak.” (99.) Márpedig a történelem valósággal hemzseg az ilyesféle „gyakran” előforduló esetektől. Még ha Nádas választott példája ezúttal nem is másról tanúskodik, mint a „gyakran” érvényesülő történelmi logika ritka felfüggesztéseinek egyikéről – ami, ha úgy vesszük, ellenpéldaként csak még inkább kiemeli az átfogó érvényű embertani megállapítás szomorú igazságát. Mert nem is az volna a legfőbb lényeg, hogy miről szól *Az élet sója*, hogy mi a mese tárgya, hanem hogy miként szól a mese, hogy mi a mesemondás módja. Hogy mitől ízes a mese. Hogy tehát mi adja a mesemondás sóját.

A történetmondó értekezés egészének alaptónusát biztosítja az a „valamelyest rideg és örömtelen hang”, amellyel elbeszélése egy bizonyos pontján azonosul az egyébként mindennel, minden emberivel, minden emberi törekvással szemben távolságtartó én – s nem véletlenül; ugyanis ez nem emberi hang, hanem a „Sófőzők harangjának” komor kongása: „Hangzásával sajnos túljutott már saját életidejének zenitjén. Erről túl a hetvenen én is tudnék ezt vagy azt mondani. Valamelyest rideg és örömtelen lett a hangja, mégis megőrizte kivételesen hosszú, mintegy a végtelenbe kizengő rezonanciáját.” (66.) A Nádas-szöveg „rideg és örömtelen” hangfekvésének „végtelenbe kizengő” távlatossága, a kisváros leírásának rafinált szöveg-

fátylán keresztül, valamiféle rálátást kínál az európai történelem kudarcokban és borzalmakban bővelkedő egészére. Ami persze nem akadályozza az elbeszélőt abban, hogy az ironikus leplezés nyelvi műveletei során minél sűrűbben éljen a szerepjátszás megannyi lehetőségével – például akkor, amikor retorikus(an képmutató) alázattal igazodik a tárgyhoz a templomi harangokat leíró fejezetek egyikének végén: „S hallga, ha Isten kegyes, még időt ad és békességet, akkor a következő folytatásban itt mondom tovább.” (61.)

Ahogy az élethez szükségeltetik a só, szó szerinti és átvitt értelemben is, úgy az írás sem nélkülözheti ama bizonyos attikai sót, a szellemes, adott esetben ironikus, vagyis az összetett emberi és történelmi valóság vonatkozásában egyszerre színlelő és leplező stílust. Nádas értekező prózájának, esszényelvének félreismerhetetlen védjegyét. *(Jelenkor)*

BAZSÁNYI SÁNDOR

A normalitás őrzítő kényszere

SCHEIN GÁBOR: *SVÉD*

Schein Gábor életművét utoljára 2009-ben gazdagította regény (*Egy angyal önélet-rajzai*), azóta változatos formákban – versekben (*Éjszaka, utazás*), kisprózai alkotásokban (*Megölni, akit szeretünk*), valamint politikai, közéleti tárgyú esszéikben, publicisztikákban (*Esernyők a Kossuth téren*) – alakult tovább a Schein-oeuvre. Legutóbbi, a tavalyi könyvhétre megjelenő, *Svéd* című regényét pozitívan fogadta a kritika. A „fajsúlyos alkotás” (Pogrányi Péter, *Hideg viszonyok*, Revizor, 2006. 02. 29.) vagy épp a „remek olvasmány” (Bihary Gábor, *Paradoxonok, párbuzamosok, történetek*, SZiFonline, 2015. 12. 04.) olyan szintagmák, melyek pozitív minősítéssel látják el a művet. Akárcsak Smid Róbert (*Válassz egy tárgyat – és találj hozzá történetet*, Műút portál, 2015. 09. 25.) azon megállapítása, mely szerint „[v]alahányszor Schein Gábor új könyvvel jelentkezik, az olvasó biztos lehet abban, hogy a szöveg nemcsak csatlakozik a kurrens európai irodalmi folyamatokhoz, de képes reflektálni azok kérdésfeltevéseinek kondícióira is. A *Svéd* ezt teszi többek között az antikvarianizmus és archívumtudomány manapság igencsak kelendő újraértésével”. De nem fukarkodott az elismeréssel a *Könyvesblog* sem, amikor tavaly az év könyvének választotta meg a *Svédet*, amely mértékadó kritikusok toplistáján is előkelő helyen végzett (lásd például Balajthy Ágnes listáját a *KULTer.hu*-n: *2015 KULTkönyvei*, 2016. 01. 02.). Úgy tűnik tehát, hogy a *Svéd* jelentős regény. Jelen kritika mégis inkább a recenszens kételyeit fogja artikulálni a mű sikerülttségével kapcsolatban.

Schein könyve egy haldokló svéd diplomata, Grönewald úr és annak fogadott fia, Ervin történetét tárja az olvasó elé. Ervin kisgyerekként 1956-ban, a forradalom után került nyugatra, egy ausztriai menekülttáborból vásárolta meg az anyjától Grönewald. Az egykori diplomata élete végén döntött úgy, hogy fiának joga van megismernie a saját, igazi (?) múltját, amihez egy magyar pszichiáternő, Bíró doktornő segítségét kéri. (Ervin meggyőződéses kommunista anyját, Stiller Annát 1956

után Lipótmezőn kezelték, ott, ahol annak bezárásáig Bíró doktornő is dolgozott. A regény jelen ideje az intézet bezárásának időszaka.) A regény egyik kulcsproblémája az identitás mibenléte, az, hogy miben is áll annak lenni, akik(ről azt hisszük, hogy) vagyunk, milyen *elmondott történetekből* épül fel a személyiség. Mindez történelmi eseményekbe ágyazottan jelenik meg, a szöveg megidézi az 1956-os forradalmat, a hatvanas évek szocializmusát és a kétezres évek Magyarországot egyaránt. Mindegyikből viszonylag keveset tár az olvasó elé, a *Svéd* erőteljesen sűríti ezeket a nagy témákat. Egy ilyen vállalkozás mindig kockázatos (ezt a kockázatvállalást akár üdvözölhetjük is), s noha elképzelhető olyan interpretáció, amely épp a szöveg erényeként kezeli a regény „gazdag szövésű” voltát (amiként Pogrányi Péter is így tesz), számomra azonban inkább a szöveg sikerültségével kapcsolatos kételyeket erősítette. Egyszerűen túl sok minden van a *Svéd*-ben: ’56, az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet működésének ellehetetlenítése, egyézersmind a betegek sorsa, identitásprobléma, személyiségválság, szocialista diktatúra, elmebetegség, nyomozás, szerelem és elromlott házasság, szülő–gyerek, de még inkább apa–fiú viszony, antikvarianizmus és archívumtudomány stb.

A *Svéd* a tudós irodalmárok által írt regények valamennyi erényét és hibáját magán viseli: igazi tudós munka, ami pontosan tudja, mikor mely történelmi eseménynek, kurrens bölcsészettudományi problémának kell feltűnnie ahhoz, hogy a szöveg a jelentős, összetett műalkotás képzetét keltse olvasóiban, ami egyfelől növelheti a regény értékét, másfelől azonban teherként is nehezedhet rá. Ugyanis már csak a könyv terjedelméből fakadóan is kétséges a vállalkozás sikeressége. Annak a terjedelmes problémahalmaznak, amelyet a *Svéd* az olvasója elé tár, valamennyi eleme akár önmagában is megérne egy nagyregényt. Ahogy Balajthy Ágnes is jelezte rövid értékelésében, „ez a sűrű történetanyag ennél a karcsú kötetnél talán tágabb kereteket is elbírta volna”. Csak egyetérthetünk a kritikus megállapításával, annyit hozzátéve, hogy éppen ez a sűrítettség és karcsúság az, ami megnehezíti a kötet dolgát a tekintetben, hogy valami megérthetőt mondjon a múltról. Ez azonban alighanem szándékolt: a regény tanulsága voltaképp abban áll, hogy a múltról megkonstruálhatunk ugyan elmondható, elsajátítható történeteket, de olyanokat nem, amelyek segíthetnének annak megértésében. Ennek mintegy kicsinyítő tükre az, ahogyan Bíró doktornő Ervin anyjának, Stiller Annának a kórlapját olvassa: nem a beteget, hanem a kórlapot analizálja, a beteghez már nem, csak a kórlaphoz, tehát egy gondozott *szöveghez* van hozzáférése. Nem pszichiáter, hanem szövegértelmező módjára jár el, aki e közvetítettség miatt csak annyit tehet, hogy regisztrálja, az olvasott mondatok talán nem is attól származnak, akinek a kórlap tulajdonítja azokat: „Ha úgy vesszük, ez a zárójeles betoldás az egyetlen sor, amelynek szerzőségét a magáénak vallotta, mégis büntetőjogi felelősséget vállalt az egész szövegért.” (86.) A regényben megjelenő szövegek (egy könyvrészlet, amelyet Ervin fordít; Stiller Anna kórlapja; Ervin levele Karinhoz stb.) nem elsősorban intertextuális játékként tölthetik be funkciójukat, hanem inkább arról lehet szó, hogy a szövegek *egymás mellettisége* is arra irányítja rá a figyelmet, hogy az egymásba játszó textusok nem egyértelműen (vagy: egyértelműen nem) hoz(hat)nak létre bármiféle koherens értelemösszefüggést. Olyat legalábbis biztosan nem, amiből a múlt (akár a szocialista diktatúra működése, akár Stiller Anna sorsa és

azon döntése, hogy eladja a fiát stb.) megérthetővé válna: a regény példaértéke szerint a múlt – leginkább történetek soraként – *létrehozható*, de *nem megérthető*. Stiller Anna kórlapja történeteket mond el róla, miközben valódi történetét megismerni (és így megérteni) már nincs módja sem Bíró doktornőnek, sem az olvasónak. De nagy kérdés, s ezt a szöveg nyitva hagyja, hogy hogyan megy végbe Ervin önmegértése azok után, hogy megtudja valódi származását. Úgy is mondhatnánk, hogy a *Svéd* tagadja, hogy létezne olyan hermeneutikai kör, amelyből a világot vagy önmagunkat jobban értve léphetnénk ki.

S hogy e példaérték igencsak vitatható, az alighanem a regény érdemei közé sorolható. A szöveg számomra legzavaróbb megoldatlanságait nem is ebben, hanem a narrációban fedeztem fel. A névtelen, külső elbeszélő többlettudással rendelkezik a szereplőkkel és az olvasóval szemben is, időnként előre jelzi a bekövetkező jelentésmódosulásokat. Például akkor, amikor Bíró doktornő Grönewald házában megpillantja a később még fontos szerephez jutó asztalt. „Bizonyára nem volt ritka, hogy Grönewald úrék társaságot hívtak vacsorára, gondolta Bíró doktornő, de ahogy körbepillantott, e falak közé mégsem tudott fesztelenül beszélgető férfiakat és nőket képzelni. *Akkor még nem tudta*, hogy a nyolcszemélyes tölgyfa asztal, mert az volt, nem dió, Teresa hozományaként kerül hozzájuk...”, 17., kiemelés: U. D. M.) Az omniszciens narrátori pozíció egy olyan szövegben, amely részben a krimi sémájára épül úgy, hogy éppenséggel az értelemképző nyomozás lehetetlenségéről is referál (vagyis ki is fordítja azt), némiképp zavarónak hat. (A regény bizonyos narrációs sikerültségéről Smid Róbert írt már hivatkozott kritikájában, ezeket lásd ott.) Nem derül ki azonban, hogy ez a narrátor miképpen része is az elbeszélésben létrehozott világnak. Olyan pozícióból szólal meg, amelyben megpróbálja újraalkotni Ervin, Grönewald úr és Bíró doktornő történetét: „Ha rekonstruálni akarjuk a történeteket, fel kell tételeznünk, hogy...” (10.)

Ez a mindentudó pozíció azonban még mindig kevésbé zavaró, mint az a tény, hogy a szöveg meglehetősen könnyedséggel siklik át az egymással párbeszédbe lépő szereplők nyelvi kondicionáltságán. Amikor Bíró doktornő és Grönewald úr találkoznak, a szöveg nem szól arról, hogy kettejük dialógusa milyen nyelven folyik. A narráció azonban kimondottan magyar nyelvi formulákkal él akkor is, amikor Grönewaldtól származó megnyilatkozást olvasunk. Például a Bíró doktornőnek írott levelében azt írja, hogy Bíró utazásának költségeit „az utolsó *fillérig* fedezi” (7., kiemelés: U. D. M.), vagy amikor arról panaszkodik, hogy „a fia *bétszámra* meg se kérdezi” (19., kiemelés: U. D. M.), hogy van. De ugyanúgy magyar nyelvi idiómával él akkor is, amikor egy dialógus során egyenesben olvassuk a svéd diplomata ríposztját: „– És ez is marad – mutatott az íróasztal mellett álló alacsony polcra. – A többi, ha kérhetem, *pozdorjává*” (33., kiemelés U. D. M.) Igencsak nehéz elhinni, hogy az egykori svéd diplomata a halála küszöbén a magyar nyelv idiomakészletében való ilyen mértékű jártasságról tegyen bizonyosságot. Az sem sokkal jobban megoldott, amikor a szöveg – Bíró doktornőnek a sötét szobában való tapogatózásáról tudósítva – archaizál, miközben máshol nem teszi: „egyedül arra vigyázott [Bíró doktornő – U. D. M.], hogy semminek ne *ütközzék* neki”, 14., kiemelés U. D. M.). Ráadásul ezek az egyértelműen a magyar nyelvhez köthető formulák úgy helyezik el egy többnyelvű viszonyrendszerben az elbeszélőt, hogy

egyébként a szöveg sem a narrátor, sem a szereplők nyelvhasználatára nem reflektál, ahogyan maguk a szereplők sem. (Néhány kivétel van, amelyek azonban inkább erősítik a megfogalmazott bírálatot. Például: „Megtalál a dobozban mindent, amit tudni akar. Fényképeket és a fiam levelét is, amelyet két éve írt. A levelet megjegyzeteltem. Ezt természetesen nem fogja érteni, mert svédül van, de ha akarja, lefordíthatja.” [33.] Mire mutat itt a névmás: csak a jegyzeteket nem fogja érteni, vagy az egész levelet? Ha nyelvi akadályba ütközik Bíró, akkor ez korábban nem merült fel? Mi volt az a közvetítő, aminek segítségével addig *megértették* egymást?) A szereplők közötti nyelvi-kulturális távolság áthidalásának problémájától igencsak nagyvonalúan tekint el a szöveg. A narrátor, Grönewald, Ervin és Bíró viszonyrendszere e tekintetben akkor válik a leginkább bonyolulttá (és talán legkevésbé megoldottá), amikor paradox módon amúgy a regény legsikerültebb fejezetét, Ervin Karinának, a volt feleségnek írott levelét olvassuk. A levelet ugyanis Bíró doktornő olvassa, így lesz hozzáférése az olvasónak is; de hogyan fér hozzá Bíró, ha Grönewald éppen a levél olvasását nehezítő nyelvi akadályokra hívta fel a figyelmet? Ha Bíró doktornő fordítja a szöveget, akkor nem következik-e be esetleges félrefordítás? Hogyan tudunk ennyire könnyen hozzáférni egy olyan szöveghez, amelyet elvileg még az a szereplő sem ért, aki amúgy olvassa? A szöveg ezáltal sem utal a felmerült problémákra.

Ebben a fejezetben látszólag Ervin a levél írójaként válik a szöveg narrátorává, ám a levelet mindjárt az első lapon Grönewald jegyzetei szakítják meg. Grönewald itt szöveggondozóvá és kommentátorrá lép elő, ő adja tovább, immár jegyzetelt formában, a levelet Bíró doktornőnek. Az addig onniszciens pozícióban lévő narrátor eltűnik, csakhogy Grönewald nem tudja betölteni a helyét, mert *nem érti* Ervin szövegét. Már az első jegyzetek egyikében kimondja, hogy valójában sohasem értette a fiát: „Soha nem tudtam, hányadán állunk. Soha nem tudtam, mit gondol magában.” (153.) A levél egy másik pontján, amikor Ervin a gyerekvállalást a saját távlatába helyezi, s mintegy kétségbe vonja, hogy egy elromló (elrontott) kapcsolatot újfent működővé tehetne egy közös gyerek, akkor a megértés teljes kudarcát tanúsítva Grönewald úr csak annyit fűz hozzá, hogy „[a]mikor ezt olvastam, percekig nem tudtam abbahagyni a nevetést” (164.). Egy másik helyen Ervin, gyerekkori emlékeinek hiányában, magának az emlékezésnek a működésére és az emlékek tétjére, fontosságára kérdez rá úgy, hogy a vonatkozó kérdések egyértelműen a régiséggyűjtő apát jelenítik meg („Miféle mánia kényszeríti az embert, hogy emlékeket *gyűjtsön*, javítgassa őket, és végül azt mondja, ez vagyok én, *összehordott kacatok sokasága?* 167., kiemelés U. D. M.). Ekkor Grönewald ismét inadekvát módon reagál: „Rosszul teszi fel a kérdést.” Nem érti, hogy az „összehordott kacatok sokasága” nem pusztán az emlékek felhalmozására, hanem az ő gyűjtőszendélyére utal, azt mintegy érvényteleníti afelől, hogy éppen a saját fiának felejtett el (vagy nem tudott) emlékeket „összehordani”. Grönewald kitalálja a történeteket, és nem megérti azokat. Saját fiának – akinek ő maga nem tudott történetet adni („Mindenkinek elképzeltem mindenfélét, csak épp neki nem. Őt kihagytam. Túl közel volt.” 167.) – igazi, nem általa adott (ezért uralni sem tudott) történetét képtelen megérteni. Ez a fejezet tudja mindazt, amit a regény egésze nem: Ervin és Grönewald ellentmondásos (sőt, Ervin felől ellenséges) viszonyát a regény más jeleneteivel szem-

ben lényegesen összetettebben és érzékibb módon viszi színre, amiként a kettős narrációban Ervin karakteréről is árnyaltabb képet kapunk, mint a regény bármely másik pontján. A levélregény tradícióját is felelevenítő fejezet a *Svéd* legsikerültebb egysége.

Bíró doktornő megállapítása, miszerint a „normalitás őrzítő kényszer” (107.), nemcsak a betegeire, hanem Ervinre is vonatkoztatható, amennyiben Grönewald úr szemében Ervin sohasem volt „normális”: nem tudott megfelelni a Grönewald úr és Teresa által konstruált „normális gyerek”-képnek, és nem tudott soha felnőtté válni. „[...] Ervin valóban képtelen volt felnőtt férfi módjára berendezni az életét, még annál is kevésbé, mint gondoltam.” (154.) De hogyan is lehetne „normális” az, akinek legmeghatározóbb élménye az idegenség? Aki apja lakásába belépve, annak halála után is csak az idegenséget (és a hazugságot) érezte? „Mit keres egy olyan élet díszletei között, amelynek mindig, amióta az esztét tudta, a pusztulását kívánta? Mit keres ebben a lakásban, amelyben, amíg itt élt, érvényes, őszinte mondatai és cselekedetei csakis az elutasítás, a rombolás mondatai és cselekedetei lehettek? Mit keresett itt egy nappal az apja halála után, amikor mindaz, ami volt, befejeződött, ahogy kívánta?” (140.) A létige ráadásul nemcsak dolgokra és eseményekre, hanem magára Ervinre is vonatkoztatható. Ervin mint Grönewald és Teresa fia, mint Grönewald valójában soha meg nem írt, el nem mondott története a diplomata (a történetmesélő) halálával befejeződött. Az azonban nem derül ki, hogy – immáron a származására és anyjára vonatkozó dokumentumok birtokában – Ervin végül hogyan is írja tovább saját történetét, amelynek egyedüli alakítója most már ő maga.

A fentebb hosszasan taglalt problémák mellett néhány – egy második kiadás során azonban könnyen javítható – apróság is csökkentheti némiképp a szöveg élvezeti értékét. Ilyen például az, hogy míg a 107. oldalon azt olvassuk, hogy Ervin billentyűzettel és képernyő előtt dolgozik, ami számítógéppel végzett munkát sejtet, addig három oldallal később már az olvasható, hogy „felnyitotta az írógép dobozának tetejét” (110.), ami „matuzsálemkorú” volt, és azon dolgozott. (Az írógép súlyos billentyűinek a kattogása ráadásul kifejezetten inspirálta is, „a kattogás úgy hatott Ervinre, mint harci ménre a trombitaszó”.) Ezek azonban apróságok. Velük szemben növelik a könyv érdekességét Szőcs Petra fotográfiái, amelyek nem rendelődnek alá a szövegfolyamnak, hanem önálló narrációt hoznak létre, időnként hozzákapszólódva a szöveg elbeszéléséhez. Kép és szöveg viszonya tehát olyan befogadói pozíciót teremt, amiben az olvasó a fotósorozatot a mellette futó elbeszéléstől függetlenül is értelmezheti. Szőcs művei leginkább talán a hiány, az elmúlás és a magány szemantikai körében helyezhetők Ervin, Bíró doktornő és Grönewald története(i) mellé.

Bihary Gábor szavait kölcsön véve a *Svéd* „[o]kos szöveg, és ez nem mindig erénye”, s amint arra a recepció felhívta a figyelmet, izgalmas vállalkozás is, megjelenése akár az előző év jelentős irodalmi eseményének is tekinthető. A fogadtatás során felmutatott erények mellett igyekeztem azonban a szöveg gyengeségeit is artikulálni. A kritika bíráló részei azonban bizonyosan nem fogják a szerzőt és/vagy a kötetet már kedvelő olvasókat elbizonytalanítani. S lehet, hogy ez így van rendjén. (*Kalligram*)

Szerelemről és szocializmusról – „kifordítva”

NYERGES ANDRÁS: *RECIPROK*

Idén júniusban jelent meg Nyerges András új kötete, amelynek címlapján egy kutya szerepel, belső borítóján egy forró vágýaktól túlfűtött jelenet részlete, címe pedig egy matematikai fogalom: *Reciprok*. Vajon mit tartogathat az olvasó számára ilyen „csomagolásban” a szerző legújabb regénye?

Nyerges ezúttal a *Tévelygések kora* és a *Barátságsszédelgő* által megidézett korszakba, az 1950–1960-as évek fordulójára röpi vissza olvasóját. A kötet első oldalai mintegy bevezetőül szolgálnak, felvázolják azt az alaphelyzetet, amelyből később a váratlan fordulatokkal teli cselekmény kifejlődik. „Batyú, a fehér-barna foltos, csámpás, leginkább foxira hajazó kotoréke” (7.) annak ellenére, hogy „címlapszereplő”, és a könyv borítója az ő történeteként határozza meg a regényt, inkább egy bájos, szeretnivaló mellékszereplőként van jelen a megkonstruálódó szövegvilág politikai és emberi játszmáktól mélyen átitatott világában. A mű végére azonban alakja a kiépülő motívumhálózat központi elemeként, valami tisztább és mélyebb értéket képviselve mutat rá az interpretáció lehetséges irányaira. Többek között ez az összetett jelképiség adja a regénynek azt az egyediségét, ami miatt messze túlmutat egy politikai satírára vagy egy szerelmi történeten.

Merthogy a cselekmény egy irodalmi-kultúrpolitikai és egy szerelmi szál egymást folytonosan keresztező, kibogozhatatlanul összefonódó sodrásából fejlődik ki. A paraszti származású, Tóthból Granicsári Gézává lett korábbi pártfunkcionárius első kötetének, a *Fenékig tejföl*-nek a megjelenése csak egy nagyobbacska porszem a korabeli politikai élet propagandamechanizmusának gépezetében. A „bice Tóth” (merthogy egy aratósztráikon lábon lötték a csendőrök), mielőtt íróvá avanzsált volna, volt már az Állami Népi Együttes vezetője és fűlsűketként (ami egy második világháborús börtönverésnek volt köszönhető) a Magyar Rádió alelnöke is. Kissé abszurd előélete után nem kevés „rásegítés” révén lesz elsőkötetes satíráíró. A *Fenékig tejföl* sorsa, illetve Granicsári hirtelen befutó, majd ugyanolyan gyorsasággal el is bukó alakja a pártállami kultúrpolitika működésének abszurd példája, ám elgondolkodtató tanulságokkal szolgál napjainkra nézve is.

A korabeli társadalmi és kulturális élet Nyergestől megszokott, éles meglátásokkal teli kritikája most sem marad el. A hétköznapi, hús-vér szereplők életén keresztül egy olyan diktatórikus rendszerbe enged bepillantást a mű, amelyben maga a politikai hatalom is igen tehetséges „regényírónak” bizonyul, tekintve, hogy a múlt történeteit saját érdekeinek megfelelően, egy fikció pusztá alapanyagaként gyűrja, alakítgatja. Ebben a világban „már azt is át lehet írni, ami pár éve történt” (205.), és ha egy-egy kínosabbnak bizonyuló esemény megzavarná esetleg az idillikus képet, arra nemcsak hogy teljes hírzárlat vonatkozik, „nyomatékosan ajánlják is” minden fűszerkesztő figyelmébe, hogy az ügy „valójában nem is létezik” (169.). Itt előbb készül el a megrendelt elismerő vagy negatív kritika, mint esetleg maga a

mű. „Reciprok-szocializmus” (105.), amelyben az „Élő Klasszikusok” hallgatnak, és hallgatnak „a szép számmal létező Élő Középszerűek is, titkon abban reménykedve, hogy írásaik nívója (föltéve, hogy volnának ilyenek) különbözhet az Élő Klasszikusokétól, de a hallgatásuk egyenrangú, *nemírni* legalább annyira tudnak, mint a nagyok” (8.). A gondolatmenetet folytatva az elbeszélő az utókort is szembesíti saját felelősségével, amikor felveti annak kérdését, mennyiben lehet ez a hallgatási képesség az irodalmi értékrend mércéje.

A főhős, Hóka Gyuri alakjával a szerző a korábbi művekben is gyakran megjelenő alteregóinak egy újabb változatát teremti meg. A kortársai között legfiatalabb költőzseni naiv, jó szándékú karaktere már kidolgozottságánál fogva is a többi szereplő fölé emelkedik. A szerző által megalkotott sajátos, (genette-i fogalommal) fokalizált beszédmód, amely a szereplők gondolatainak, közléseinek a narrátor beszédébe való beolvasztása révén a belső tudatfolyamokat is elérhetővé teszi az olvasó számára, a legrészletesebben Hóka gondolatait tárja elénk. Ennek köszönhetően nemcsak az általa átélt eseményeket és helyzeteket, de érzéseit és gondolkodásmódját is „első kézből” és kimerítő alaposággal ismerhetjük meg.

Hókára nemcsak fizikailag, de szellemileg is elemi erővel hat barátjának, Grancsári-Tóthnak nála jó tíz évvel idősebb felesége, és ez a leküzdhetetlen vonzalom komoly erkölcsi megmérettetés elé állítja az ifjú költőt. Igyekszik elkerülni „az Eti nevű kísértést” (168.), és „kettejük kapcsolatát átemelni egy másik dimenzióba” (151.), szenvedélyes filozófiai diskurzus keretei között utat engedve érzéseinek, nem sok sikerrel. Amikor aztán szemtanúja lesz a borítón is említett gyilkosságnak, mintha valami eltörne benne. Habár görcsösen igyekszik leküzdeni magában morális aggályait, a gyilkosság ürügyén, mintegy a büntett megtorlásaként enged vágyainak, és elhatározza, hogy lefekszik a gyilkos feleségével. Merthogy „a hatodik parancsolat, a *ne ölj!*, az erősebb törvény, mint a kilencedik, a felebarát házastársáról szóló” (211.). Érdemes megemlíteni, hogy természetesen nem „hétköznapi” gyilkosságról van szó, és a terv véghezvitele is sokféle akadályt gördít a megmosolyogtatón naiv és tiszta fiatalember elé. Hogy sikerül-e mind közül a legnagyobbat, saját lelkiismeretét legyőznie, és mi is lesz a végkimenetele ennek a kuldetésnek, maradjon a könyv „feltárára váró” titka.

Ha mindezek után újra egy pillantást vetünk a szokatlan regénycímre, sejthető, hogy az a szöveg kontextusában összetett jelentéstartalmak hordozója lesz, így a reciprok, azaz a fordított érték értelmezhető például erkölcsi síkon vagy a politikai hatalom vonatkozásában is. Ez a „kifordítottság” a *Fenékig tejföl* feje tetejére állított világában a legszembetűnőbb: „Mi rosszabb életért, pofánk befogásáért, korlátolt vezetőkért küzdöttünk, és ehelyett kit-mit kaptunk? Fenékig tejfölt, szabad szólást és téged, aki bölcs, önzetlen és jó vagy!” (38.) A fiktív regény ugyanakkor öntükröző alakzatként, metalepszisként működik, mintha egyúttal szatíra is lenne a szatírában. A mű történeti-politikai szála sem mentes ugyanis az abszurd fordulatoktól és a keserűen poénos jelenetektől, Grancsári regényének keletkezési körülményeitől kezdve az irodalmi csoportosulások felszínes barátságain át a politikai élet legmagasabb szintjéig.

Szatirikus és komoly hangnem keveredik a műben, ami által az elbeszélő valamilyen szinten értékítéletet is közvetít arról, mi igazán fontos és örökérvényű a tör-

ténelem állandó változásban lévő „díszletei” mögött. Mindez egyáltalán nem jelenti azonban, hogy egy fekete-fehér világ tárulkozna fel előttünk. Sokféle személyiségípust felvonultat a regény, ördögi vagy makulátlanul tiszta azonban nincs közöttük. A Brasil nevű presszó bohókás vendégei például tipikusnak mondható, sztereotip személyiségjegyekkel rendelkeznek, jó szándékkal társuló egyszerűségük és egymáshoz való ragaszkodásuk azonban, még ha beszélgetésük sokszor vitákba és nézeteltérésekbe torkollik is, pozitív színben tünteti fel őket.

Ott van közöttük az illegális közönyvtárat működtető Gencs Béni, akinek „mindig tudnak olyan kifejezések a nyelvére tévedni, amiket ki sem tud mondani” (46.), mivelhogy raccsol. Fettersporn Adorján, az egykor jobb időket megélt, munkanélküli újságíró, akit már „tizenegy éve bosszantotta, hogy Gencs biliárdgolyófejébe tölcserrel sem tud észet tölteni” (10.). Elefántovics, a „nevét meghazudtolóan sovány tanár” (11.), az énekes Kolegerszky Damján, vagy a beszédes nevű Sunyó Sándor, akinek Granicsárihoz hasonló körülmények között sikerült József Attila-díjas íróvá válnia, majd ugyanolyan gyorsan csatlakoznia a tüntetőleg hallgató „Élő Középszerűekhez”. Az Alef körül csoportosuló fiatal írónemzedék tagjai, így például Milassin, Vukovics vagy Hóka Gyuri fiatalabb generációt képviselnek, az ő kapcsolatuk sem mentes azonban a kicsinyes játszmáktól. Mind esendő és valamilyen szinten kiszolgáltatott egyének a maguk korlátaival, akik így vagy úgy próbálnak előrébb jutni a történelem egy nem könnyű időszakában.

Egy gondolat erejéig érdemes kitérni a mottóra is, amely Montaigne *A megbánásról* című művéből idéz („Mások alakítják az embert – én csak elbeszélem.”). Mintha a mű ars poeticája nyilvánulna meg benne: nem az a legfőbb célja, hogy ítéletet mondjon a felvonultatott szereplők tettei vagy a megidézett kor fölött. Ehhez a törekvéshez igazodnak az elbeszélés nézőpontviszonyai is, az eseményeket ugyanis több szereplő szemszögéből is megismerhetjük. A narrátor így háttérbe vonul, és a szereplők részleges és szubjektív tapasztalatain keresztül engedti kibontakozni a cselekményt. Ez a poétikai megoldás tulajdonképpen közvetett válasz is arra az episztemológiai problémára, vajon megismerhető-e a valóság a maga teljességében. Íme, egy újabb érintkezési pont Montaigne munkásságával. A mottóban megidézett esszéíró és filozófus maga is a megismerés szubjektumra korlátozódó részlegességét vallotta.

Érzelmek széles skálája, politikai „manőverek” és emberi játszmák, egy kemény történelmi időszak kerül terítékre Nyerges András legújabb regényében. Arról, hogy a nem mindig egyszerű szituációkkal szembesülő olvasó könnyed és szórakoztató kapcsolódásként élje meg végigolvasását, a szerzőtől már megszokott humor, szójátékokkal teli könnyed ironia és kacagtató jelenetek sora gondoskodik. (*L'Harmattan*)

FARKAS ZSUZSANNA

Szubverzív felszínesség?

MAGOLCSAY NAGY GÁBOR: *MÁSODIK ISMERETLEN*

A „kommunikáció materialitásai” (Hans Ulrich Gumbrecht) felé forduló értelmezések elszaporodásával egyre gyakrabban találkozni az irodalomértés fő csapásának szegezett váddal, hogy az, miként Richard Shusterman fogalmaz *Deep Theory and Surface Blindness – On the Aesthetic Visibility of Print* című írásában, vakká vált a textus „felszíne” iránt, figyelmét a „mélyben” rejtőző jelentések felé fordítva, avagy, jobb esetben, a hangzásra redukálva a költészet érzékiségét. Minthogy e vakság kiváltó oka, érvel Shusterman, mindenekelőtt az irodalmi szövegek vizuális mintázatokba rendeződése, e konvencionális mintázatok széttörésével, lebontásával, majd újrarendezésével „a látható ismét láthatóvá lesz”, s ezzel együtt feltárul a felszín mélysége és a mélység felszínessége, azaz a nyelv vizuális médiumának lényegi hozzájárulása az esztétikai jelek sokrétűségéhez és a jelentéstulajdonítás folyamataihoz. (Vö. Shusterman, *Surface and Depth. Dialectics of Criticism and Culture*, Cornell UP, Ithaca–London, 2002, 159–172.) A textus vizualitásának szubverzív újrarendezése, a vizuális irodalom gazdag hagyománnyal rendelkezik, amelyhez *második ismeretlen* című 2015-ös verseskötetével Magolcsay Nagy Gábor is csatlakozott. A kérdés mármost az, hogy a szövegek materialítására helyezett hangsúly milyen strukturális jelentőséggel bír, és hogy mennyiben képes szubverzív erőként hatni a kötet szövegeiben?

A látható nyelvvel történő műveletek nem számítanak újnak Magolcsay művészetében, noha az első, *150°* (Palatinus) címet viselő és igen tudatosan a történeti (kassáki) avantgárd irányába tájékozódó kötetéből még hiányoztak. E versek nem pusztán a vizualitás miatt tűnnek távolinak: öröndetes, hogy Magolcsay hátrahagyta az első kötetében megszólaló, óriásira puffasztott én magabiztos (néhol már-már romantikus) hangját és gyakran reprezentatív pozícióját, mely legalább annyira ismerős a klasszikus avantgárdból, mint amennyire komikusan hat napjainkban. A nyelv láthatóvá tétele felé vezető út egy jelentős állomása a 2014-ben Pántya Bea animátorral közösen a kArton Galériában berendezett *Metanoia Park* című multimediális tárlat, melyben Magolcsay (Papp Tibor-i) logo-mandalái kitüntetett szereppel bírtak. A *Második ismeretlen* vizuális költeményei nem a logo-mandalákhoz hasonló kombinatorikus struktúrák szerint szerveződnek, azoknál sokkal hagyományosabb, lineáris költeményekkel van itt dolgunk a nyelv grafikai komponenseinek felfokozott működtetésével, mely karakteres tipográfiai megoldások kivételesen igényes, hatásos, ám mértéktartó és letisztult megjelenése Szabó Imola Julianna munkáját dicséri.

Éppen ezért érdekes, hogy a kötet apropóján Magolcsay – és a nyilatkozataira rákapcsolódó recepció ugyancsak – lépten-nyomon már-már úgy beszél az „interaktivitásról”, az olvasói aktivitás megköveteléséről, mintha ezek a versek is a logo-mandalákhoz hasonló „több bejáratú versek” (Papp Tibor) volnának. Csehy Zoltán a fülszövegben „versgenerátorokról” és „saját képünkre szabható” líráról, míg a kötetről szóló kritikájában már „felnőtteknek írt »foglalkoztató könyvről»” ír (*A meg-*

testesült logográfia, Irodalmi Szemle, 2016/2, 83.). És valóban, a kötet szövegeinek nagy része sokkal inkább „rejtvényvers”, mintsem „versgenerátor”. Magolcsay pedig – kontaminálva az instrukcióira figyelő receptiót – pontosan a szövegek vizuális megformáltságának, pontosabban a kötetben uralkodó rejtvénystruktúrának tulajdonítja a sokat emlegetett interaktivitást egy vele készült, a *SZIFonline*-on megjelent interjúban: „néhány rejtvényverssel arra szeretném rábírni az olvasót, hogy *beleírjon* a kötetbe. Ezzel többek közt arra akarom felhívni a figyelmet, hogy a szerző versben megfogalmazott üzeneteinél legyen előbbre való egy az olvasó és a szöveg közti *termékeny viszony kialakítása*. Szerintem a befogadás különösen izgalmas és perspektívaváltásra ösztönző aktussá válhat, ha az olvasó a költeményt *a saját írásjeleivel stigmatizálja*, ráadásul úgy, hogy azzal *újabb jelentésrétegeket tár fel*. Így az olvasó egyszerre válhat *interpretátorrá és egy kicsit társszerzővé is*. [...] Az interaktivitással azt akarom fizikailag is észlelhetővé tenni, hogy a lírai szöveg lényegében attól válhat igazán fontossá, hogy az olvasója *odaadja magát neki, beleteszi magát*.” (Kiemelések tőlem – Cs. B.)

Mindez nagyon jól hangzik, és egészen addig hihető is, amíg ki nem nyitjuk a könyvet, vagy bele nem gondolunk, hogyan is működik a rejtvény. A rejtvényverssek ugyanis valóban bizonyos betűk beírására kényszerítenek, s a kötet többi szövegének többsége is hasonló logika alapján működik: a sorokból tipográfiai megoldásokkal (felnagyítás, megvastagított vonalvastagság) kiemelt betűk összeolvasása kiad egy új szót vagy szintagmát. Ez tehát a „stigmatizálás”, a „társszerzőség” és az „újabb jelentésrétegek” feltárása. De valóban az olvasó önodaadásához és egy „termékeny viszony” kialakításához, azaz valódi interakcióhoz vezetne mindez? Hiszen sokkal inkább instrukciók követéséről van itt szó (behelyettesítés, egybeolvasás) – akár a rejtvényfejtésben. Ugyancsak ez a rejtvénystruktúra az oka annak, hogy a szövegek megőrzik linearitásukat: a kiemelt és egybeolvasandó betűk vagy az üresen hagyott négyzetek (vagy az esetenként a számokkal felcserélt betűk visszaillesztése) mintegy leszögeznek a szavakat, szintagmákat, sorokat. Összevetve például Papp Tibor vagy akár magának Magolcsaynak a kombinatorikus költészeti alkotásaival, a logo-mandalák új szókombinációk, új struktúrák létrehozására ösztönző szöveg/képeivel, a *második ismeretlen* szövegei nem olvashatók minden irányból – nem „több bejáratúak”, amint a matematikában is megoldóképlet vezet a második ismeretlenhez. Ugyancsak a befogadói aktivitás ellenében működik a kötet végén található jegyzetapparátus, amely sok esetben magyarázza vagy akár el is árulja a *megfejtést* – elrontja a játékot.

A szövegek láthatóvá tett materialitása tehát éppen a linearitásnak, a hagyományos struktúrák rögzítésének lesz eszköze, az interaktív olvasat ösztönzőjeként méltatott rejtvénystruktúrák pedig mindössze a szerzői instrukciók követését teszik lehetővé: ahol pontosan lehet tudni, milyen betűnek melyik helyre kell kerülnie, hogy kiadja a *megfejtést*, melyet ráadásul jegyzetapparátus magyaráz, ott aligha beszélhetünk valódi interakcióról és „társszerzőségről”. Ez persze nem azt jelenti, hogy a kötet ne venné igénybe az olvasót, hogy ne kényszerítené újabb és újabb értelmezői erőfeszítésekre, ahogy azt sem, hogy ne járulna hozzá ezekhez a textus láthatóvá tett vizualitása. Én mindössze arra kívánok rámutatni, hogy a *második ismeretlen* szövegeinek tipográfiai megoldásai egy igen korlátozott értelemben ve-

zetnek olvasói aktivitáshoz (behelyettesítés, egybeolvasás), s hogy az olvasó *önodaadásáról* nem a grafikai komponensek, nem az anyagszerűség ki- és előállítása miatt beszélhetünk e szövegek esetében. Vagy, Umberto Eco felől: noha a szövegek játszanak a térközökkel, a vonalhosszúsággal és -vastagsággal, a betűk és hátterek színeivel és egyéb grafikai elemekkel, a rejtvénystruktúra kiegészítő/beleíró logikája nem ösztönzi az olvasót valódi *komponálásra* a befogadás során, azaz Magolcsay szövegei nem tekinthetők „mozgásban levő műveknek” (mint például a logo-mandalái), hanem pusztán abban az értelemben „nyitottak”, ahogy minden mű nyitott, minthogy „ezernyi – megismételhetetlen egyediségét érintetlenül hagyó, ám egymástól eltérő – értelmezés lehetősége”. (Vö. Eco: *Nyitott mű*, ford. Dobolán Katalin, Európa, Budapest, 2006, 74.)

Ám egy másik értelemben nagyon is tágra nyílik e szövegek tere az olvasás során. Ez azonban a szövegek túlhajtott tropologikussága értelmében vett vizualitásnak, a merész és túlhabzó képalkotó szövegműködésnek tulajdonítható, valamint az összefüggések hiányának: az alakzatok, a szintagmák vagy vesszorok között nyíló szakadékok láttán tótágast állnak a jelentéstulajdonítás aktusai. Folytatva Eco kategorizálását: Magolcsay versei egyfajta „szuggesztió-poétika” szerint íródnak és nyílnak meg: a „szuggesztió-poétikában a mű szándékoltan nyitott a használó szabad válaszával szemben, sőt mindenkor az értelmező érzelem- és képzelettöbbletével telítve valósul meg. [...] [S]erkenteni kívánja a személyes világot, azt, hogy az értelmező a maga bensőségében reagáljon, mélységes, titokzatos konszonanciák szerint.” (Eco, *i. m.*, 82.)

Az idézett interjúban Magolcsay a „kognitív szűrő kikapcsolásáról” beszél, a jelentések helyett a jelenlétről, egyfajta zeneiségről, valamint az abszolútum megragadásáról. Mindezek mögött ott munkál a kötet mottója Menyhay Imrétől, mely az emberi létezés „vertikális dimenzióját”, az abszolútum iránti nyitottságot „irracionálisként” és „transzcendentálisként” értelmezi (mely azonosítás persze minden filozófiailag képzett olvasónál kiveri a biztosítékot, a kantianusok pedig különösen borzonghatnak a transzcendens és a transzcendentális lépten-nyomon történő felcserélésétől a kötethez kapcsolódó interjúkban és kritikákban, de hát ugye minek olvasnak ők annyit?). E dimenzió, olvassuk a mottóban, „nem közelíthető meg logikusan, mert nem érvényesek a kauzalitások, s a fogalmak elvesztik érvényességüket. Ez a dimenzió csak képzeletben, érzelmekkel és szimbólumokkal közelíthető meg.” (5.) Akármint is gondoljunk erről az állításról, ennek talaján egy kogníciót kioltó szuggesztió-poézist hirdetni mintha azt célozná, hogy kihúzza a talajt például a szövegek strukturáltságát érő kritikai megjegyzések alól. Arról nem is beszélve, hogy a „kognitív szűrő kikapcsolása” (akármint jelentsen is ez) megint nem vezetne aktív olvasáshoz, sem interakcióhoz: nem *önodaadás*, hanem *önfeladás* lenne ez, szellemi lefegyverzettség hangulatok és képek generálta tripek között, ami persze érdekes feszültségben áll a rejtvénystruktúrák kötött instrukcióival, valamint azzal a korlátozott értelmezői térrel, melyet utóbbiak az olvasó számára nyitnak meg.

A kötet szövegei és az olvasó közötti „termékeny viszony” ugyanis éppen akkor alakul ki, ha nem kapcsoljuk ki a „kognitív szűrőnket” (ami persze amúgy is lehetetlen), hanem elmerülve a szövegek széttartó alakzataiban, változatos, egy-

másba játszódo képzetköreiben (a mágikus-mitikustól a tudományosig és a vallo-
 másosan személyesig) – erős affektív telítettségükre és láthatóvá tett anyagszerűségekre is érzékenyen – *olvassuk és értelmezzük* Őket. Magolcsay szuggesztív képei gazdag asszociációs folyamatokat indíthatnak el, szétvetik a jelentéstulajdonító aktusokat, újabb és újabb horizontok felé fordítják az olvasót, aki alig tudja összetartani a kitermelődő kép- és gondolatalakzatokat. A szövegek affektív hangoltsága is széles spektrumon mozog, hol meghitt-gyengéd: „testeden kigombolt nyár fényhegedű / hímző karnevál amíg nem vigyáz rád senki / bennem almáskertek csöndje virul” (*Bio tattoo*, 9.), hol lidérces: „mézcsík és kamrazaj valaki matat az egyirányú ajtón / valaki holt madárral kergetőz a kút körül” (*Köd*, 16.), hol kísérteties-sivár: „mert hűgylében szűköl ez az emberpusztító vidék / mert harisnyagyárak szelleme szükségalakások éjdenevére vagyok” (*AEB-komplexum*, 36.) hangot ütnek meg. A játékba vont képzetkörök már jóval egységesebb képet adnak ki, noha Magolcsay sok helyről markol: a kissé romantikus, titkokat feltáró természetélményből, ezzel összefüggésben a mitikusból és a mágikusból (bizonyos versekben az animék vilá-
 gával összekötve), a Másik, a nő mitikussá nagyításából (Chava, Éva, Mária megidézésével), néhol a kortárs vagy a klasszikus kultúra felé tett gesztusokkal (hommage-ok például Kassáknak, Borbély Szilárdnak, Tarkovszkijnak) és természetudományos allúziókkal téve mindezt komplexebbé (mint a *Fibonacci szekvenciák* című szövegben, mely a kötet egyik legszebb grafikai megoldásával áll elő).

Magolcsay Nagy Gábor második kötete kivételesen igényes grafikai és tipográfiai megmunkáltságával felhívja ugyan a figyelmet a nyelv materialitására, láthatóvá téve a textus láthatatlanná süllyedt anyagiságát, ám a felszín e szubverziója mégsem bír olyan jelentőséggel a befogadás folyamata és a szövegek struktúrája szempontjából, amint arra sokszor utalás történt. A szövegek többségének rejtvénystruktúrája korlátozott teret nyit az olvasásnak, hiszen behelyettesítésről, kiegészítésről, egy megoldóképlet instrukcióinak követéséről van szó. Hasonlóképpen nem nyitja ki e szövegeket ez a struktúra: éppen hogy a tradicionális-lineáris poézis biztosító lesz a sorok vagy szintagmák helyhez rögzítésével. Magolcsay radikális képtermelésével, a szöveg kohézióját szétszakító, a lehetséges jelentés-vázlatokat szétszóró és a személyes-bensőségest átmozgató szuggesztív-poétikával állítja kihívás elé és ösztönzi aktív értelmezői kontribúcióra az olvasót, s költészet ott válik igazán érdekessé, ahol ennek ellenére képes megőrizni a szövegek kognitív vagy affektív mezejének összetartottságát. És mikre lenne még képes ez a költészet, ha valóban felismerné és kihasználná a látható nyelv újrendezésének szubverzív potenciálját? (*AmbrooBook*)

CSUKA BOTOND

Helyesbítés

2016. augusztusi lapszámunkban Kulcsár Szabó Ernő *Boldogan és megtörötten? A „fenséges” alakzatai a Hajnali részegség esztétikai tapasztalatában* című tanulmányának 79. lábjegyzetében értelemzavaró központoszási hiba maradt. A jegyzet helyes változatát az alábbiakban közöljük:

Ennek a tökéletes, szinte óraműszerű összjátéknak a csúcspontja nyilvánvalóan az égi bál fináléja, amely a modern magyar költészet talán legszebb hangzású – csak *A magánosság*hoz híres részletével („**A** lenge hold halkal világosítja / A szőke bikkfák oldalát, / Estvéli hűs álommal elborítja / A csendes éjnek angyalát.”) mérhető – négy sorában teljeseedik ki. Éspedig úgy, hogy a gondolatritmus uralma mellett is érzékelhető jambusi lejtés úgy szólaltatja meg a magyar magánhangzók teljes regiszterét, hogy közben a látvány a vers legszilárdabb pontjaként a megfoghatatlant rögzíti, a fenség nem-transzcendálható végtelenjét: „és most világolt föl értelme ennek / a régi, nagy titoknak, hogy a mennynek / tündérei hajnalba hazamennek / fényes körútjain a végtelennek.” A fentebbi négy sor részint az 1932-es *Téli éjszaka* (megj.: Pesti Napló, 1933. márc. 19.) alábbi részletének parafrázisaként is olvasható: „Téli éjszaka. Benne, / mint külön kis téli éj, / egy tehervonat a síkságra ér. / Füstjében, tengve / egy ölnyi végtelenbe, / keringenek, kihúnynak csillagok.” A József Attila-vers ezzel a mise-en-abyme-szerű látvánnyal is ihletője lehetett a *Hajnali részegség* égi színjátékának.

Felelős kiadó: IMRE LÁSZLÓ

Kiadja az Alföld Alapítvány megbízásából az Alföld szerkesztősége

Tipográfia: Kass János

Szedés, tördelés: Alföld szerkesztősége

Nyomás: Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen

Felelős vezető: György Géza elnök-vezérigazgató

Index: 25 901 ISSN: 0401—3174

Szerkesztőség és kiadóhivatal: 4024 Debrecen, Piac u. 68. Telefon és fax: (52) 412-626 — Postafiók száma: 4001 Debrecen 144. — Kéziratot nem őrünk meg és nem küldünk vissza. — Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (Bp., VIII. ker. Orczy tér 1. tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp., 1900). További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu — Évi előfizetés 7200 Ft, félévi 3600 Ft. — Befizetéskor minden esetben kérjük feltüntetni az *Alföld* irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat nevét.